

Спокута

Василь Гайворонський (Гайдарівський)

*"... МИ НЕ ЗМОГЛИ
СКОРИСТАТИСЯ З ОБСТАВИН,
І ТОМУ НАШ НАРОД ТЕПЕР СПОКУТУЄ..."*

1. ПРОЩАЙ, МИКОЛО!

У перших же днях, як приїхав Микола Солод до Кадіївки й почав працювати в копальні, він звернув увагу на міцну, високу, трохи кирпатеньку дівчину Нату, що відкочувала вагони від кліті до естокади.

Ната відрізнялася від інших робітниць своєю жвавістю, задерикуватістю й гострим язиком. Завжди в брезентовому одязі, з-під косинки вибивались пасма русого, запорошеного вугільним пилом волосся, а на устах як не дотеп, то пісня або лайка — хитромудре плетиво шахтарських проклять.

Одного разу, коли Микола стояв біля кліті, чекаючи черги спускатися в копальню, до нього підійшла Ната і, ласкаво усміхаючись, запитала:

— Ну, то як тобі у нас ведеться?

Микола бачив, що дівчина хоче з нього покпити.

— Дуже добре, — відповів він, — як турецькому султанові, дівчата тут одна одної краща.

— А яка тобі найбільше подобається? — питала Ната, кивнувши на гурт відкатниць.

— Тут нема тієї, що мені подобається. Моя симпатія зараз лямпи видає.

Шахтарі в черзі, що прислухалися до розмови і відкатниці голосно зареготали. Лямпи бо видавала стара, із спотвореним віспою обличчям баба Рублиха; вона всіх без винятку чоловіків ненавиділа тільки за те, що вони чоловіки і якби могла, то винищила б цю частину людства.

— Він смак має, — сказала Ната, повернувшись до відкатниць.

— Ти підморгни йому, Нато, може відіб'єш його в Рублихи, — гукнула кругленька молодичка.

Ната підступила ближче до Миколи.

— Я соромлюся моргати, — мовила вона з удаваною ніяковістю. — Може б ти мені підморгнув? Га?

Дотримуючись тону розмови, Микола відповів банальністю. Шахтарі й відкатниці сміялися. Обурена Ната спалахнула й оперіщила Миколу гострою лайкою.

Із стовбура копальні виринула кліть. Дівчата повикочували звідти вагони з вугіллям. Потім у кліть натовпом ринули робітники.

"Ну й дівчата", — думав про Нату Микола, коли вже кліть стрімко летіла вглибінь.

За кілька днів після цього обміну дотепами, сидячи в читальні, Микола раптом відчув на собі знайомий погляд Нати, зовсім не подібної до тієї, яку доводилося бачити біля кліті. Тепер вона була охайно вдягнена, хвилясте волосся розсипалося по плечах, очі прозорі, сповнені бадьорости.

— О! — мимохіть вигукнув Микола.

— Ти так обіклався книжками, як учитель якийсь, — передражнивши Миколин вигук, глузливо промовила Ната.

— А може й справді буду вчителем... хіба мені не можна?

— Буває, що й корова сідає, — прошепотіла Ната.

— Ти сваритись до мене прийшла? Це тобі не біля кліті.

— Мені скрізь однаково.

— Ти сідай та й поговоримо, — запропонував Микола. Йому чомусь хотілося, щоб дівчина була біля нього довше.

— Ні, — заперечливо крутнула вона головою.

— Я попрошу тебе... попрошу вас, — раптом знітившись, Ната чомусь перейшла на "ви". Поможіть мені вибрати гарну книжку... Так сумно вечорами вдома... так сумно...

— З великою приємністю, — схопився Микола, — але я не знаю твоїх смаків, ні того, що ти читала раніше.

— Я нічого не читаю, — призналася вона.

Микола порадив їй взяти збірку оповідань Степана Васильченка. Довго про все гомоніли й умовились зустрітись знову. За якийсь час побачення стали їм обов'язкові.

— Це зветься любов'ю, — сповнений радісних почуттів, міркував Микола, — коли твоя душа злилася з іншою, ще недавно чужою, незнаною, а тепер тобі рідною душею.

Усе, що є у людей гарного, Микола знаходив у своїй Наті. За якийсь час вона переродилася, в усьому Миколі поступалася, з усім погоджувалася. Зажадав Микола, щоб Ната стримувалась від гострих висловів — і більше вже лайок від неї не чув, сказав їй не зачіпати своїми жартами шахтарів — Ната не тільки нікого не чіпала, а навіть не хотіла відповідати на жарти.

Шахтарі бачили, що справа посувається до одруження. Поважно думав про одруження і Микола. Якої ж йому жінки треба?

У нього настільки запаморочилася голова, що все в його очах порожевіло, все покращало, навіть можливість арешту здавалася мало ймовірною. Щоправда, батько його засуджений, та якби забирали всіх, у кого засуджені батьки, дядьки, брати й інші родичі, то на волі нікого б уже не залишилось, вся країна перетворилася б на суцільну в'язницю. А воно ж не так — людей на волі ще багацько. З Миколою теж нічого не станеться. Він — звичайний шахтар, з шахтаркою одружений, сидітиме тихо і ждатиме кращих часів. А кращі часи прийдуть обов'язково, повинні прийти; так вічно тривати не може.

Заспокоївши себе в тому, що раніш його найбільше турбувало, Микола готовий був зробити останній крок — освідчитися. Мав певність, що Ната на одруження з ним погодиться.

Але одна обставина ставала Миколі на заваді: кілька днів поспіль він помічав, що Ната почала поводитись якось дивно, раптово мінявся її настрій, — сидить, часом, щось безжурно теревенить і, якстій, ніби на неї повіє чорним вітром, замислиться, очі помутніють, запливають слізьми.

Микола пригортав її до себе, намагався втішити її. Вона покійно схилялась йому на груди, але про те, що у неї лежало на душі, не казала.

Миколі нічого не лишалось як терпеливо ждати, поки все минеться.

Настрій у дівчини погіршувався. А одного вечора прийшла на умовлене місце з поблідлим обличчям і очима докраю налитими сумом.

— Ходімо звідси, Миколо, ходімо — тягнула вона його за руку.

— Куди тобі йти, — стурбовано дивився він на дівчину. — Тобі нездоровиться. Вертаймося додому... Треба перележати хворобу в ліжку.

— До чорта хворобу! — вигукнула Ната.

Вона швидко йшла дорогою, що вела в степ.

— Ти що, наввипередки зі мною хочеш бігти? — пробував він пожартувати.

Ната не відповідала.

Уже за містом вона зупинилась, вирвала ромашку, подивилася на квітку, понюхала і поклала в кишеньку блюзки.

Передчуття неприємності огорнуло Миколу. Він хвилювався в такій мірі, що не міг розмовляти. Вони йшли вузькою стежкою між шахтарських городів. Обабіч стежки посхиляли свої великі голови соняшники, ледве чутно перешіптувалась кукурудза, порозлазилося з городів гарбузиння. Деся далеко співала жінка.

Як би це гарно було йти тихенько, як ходили вони раніше, щоб раз-у-раз щось побачити цікаве й зупинитись. Кожна квітка, рослинка, якийсь жучок привертали допитливу Натину увагу й викликали у дівчини питання: їй хотілося знати, чому Петрів батіг названо Петровим, а не Миколиним? Чи справді звіробій убиває звірів? Може у ньому сік отруйний? Тирса, на її думку, невдало названа — вона ж м'яка, шовковиста і ліпше б її називати м'якунцем або шовковинкою.

Наскільки міг, Микола пояснював, інколи щось вигадував, чудернацько-фантастичне й смішне.

І це ж так недавно було. А тепер Ната, крім випадково зірваної ромашки, нічого не бачила, нічим не цікавилась, неуважливо йшла і часто спотикалася.

Городи кінчилися біля глибокої, з крутими берегами балки. На заході в багряній пожежі догоряли рештки тихого дня.

— Давай сядемо, — запропонувала Ната, — і не чекаючи відповіді, сіла. Микола примостився рядом. Дівчина дивилася на нього з невимовним жалем, як мати дивиться на свою тяжко хвору дитину. В кожній рисці Натаного обличчя відображалася біль душі.

— Яка ти сумна, особливо сьогодні. Що тебе мучить? — допитувався Микола.

Ната дивно усміхнулась, ніби глузливо і... мовчала.

Смеркалося. На заході небо було ще густо червоне і вже з балки війнуло свіжою

прохолодою.

Нарешті Ната відважилась; вона струсила з себе задумливість, як раптовий вітер струшує з дерева росу і, дивлячись кудись далеко через балку, тихо запитала:

— Колю, ти в Бога віруєш?

— В Бога? — від несподіванки здригнувся Микола й хотів заглянути їй в очі.

— А що ж тут дивного? Про Бога усі думають, — знітившись виправдувалася Ната.

В Миколи майнула думка: "Так ось що мучить дівчину! Яка вона боязка й недовірлива, либонь боялася, що Микола від неї відцурається, довідавшись про віру в Бога чи шукання шляхів до Нього. Простодушне дівча не знає кого полюбило. Сьогодні вона дізнається про все і нічого прихованого не може бути. Хай дізнається, що і його навчили батьки вірити в Бога. А своїх батьків він шанує і дуже любить. Також дізнається про Миколіне бажання зареєструвати з Натою шлюб"... Микола був певний, що його бажання і наміри Ната поділятиме.

Ната сиділа нерухома й пильно дивилась на Миколу.

— Люба моя Нато, — поклавши руки їй на плече, ласкаво звернувся Микола. — Ти хочеш знати, чи вірую я в Бога? То вислухай і мене...

Ната рвучко скинула чужі руки зі свого плеча.

— Не кажи нічого! — заголосила вона й упала лицем на траву. Від плачу здригалося її тіло. Микола розгублено бідкався над нею, намовляв заспокоїтись, хоч не розумів причини її поведінки.

Дівчина несподівано підвелася, обняла Миколу за шию й поцілувала його в чоло.

— Це остання наша зустріч, Колю, — рішуче сказала вона.

— Остання зустріч... ти неправду кажеш.

— Я правду кажу, а основне — ти мусиш як мога швидше утікати звідси.

— Куди й чого? — розгублено допитувався Микола.

— Трапилось непорозуміння: мене приставлено до тебе сексоткою, а я втратила голову, полюбила тебе і тим декому зіпсула гру. Зрозумів тепер? Всього тобі найкращого! Прощай!

Ната відступила назад й шугнула в городи. Микола кинувся наздоганяти. Під його ногами тріщали зламані стебла кукурудзи, за ногами плуталась огудина, без жалю били в обличчя соняшники.

Микола зрозумів, що сталося. Розчарований і знесилений поволі йшов до міста. Раптом із-за першої хатини назустріч вийшла Ната. Приємне тепло розлилося по всьому тілі; він з простягненими руками поспішав до неї, але Ната не дала себе обняти.

— Я ждала тебе тут, щоб ще дещо сказати. Слухатимеш?

Миколина надія погасла вдруге і остаточно. Він відчув Нату чужою, далекою, як і кожну жінку, що доводиться зустрічати в прилюдних місцях.

— Кажи, — глухо вимовив він.

— Гарно почалося у нас, Колю, та погано кінчається.

— Хто ж винний, я? — ущіпливо запитав Микола.

— Не будемо шукати винних, — спокійно мовила дівчина. — Тоді ще ніхто не давав

мені завдань; навмисне й по книжку прийшла до бібліотеки, щоб побачитися з тобою. Я була щаслива, думала, що це вже на все життя, а вони захотіли використати нас для себе.

— Хто це "вони"? — спитав недоречно Микола.

Ната ніби й не чула, продовжувала далі:

— Дали мені доручення "потурбувати" тебе. З усього видно, що там мають до тебе підозру, а може й матеріал якийсь про твоє українство. Склали мені плян: спочатку про Бога ти б мені розповідав, потім про Петлюру і ще про щось. Вже тричі мене допитували, але я зуміла викрутитись. Сьогоднішній день призначили на розмову про Бога... Розумієш, що я маю на увазі? Тож тікай звідси... А я на них плювала, бо мені тепер усе однаково; хай знущаються і ти, Колю, можеш дати мені ляпаса, щоб довше пам'ятала.

При цьому Ната підступила до Миколи, підставила обличчя.

Микола скам'янів від несподіванки.

— І давно ти така... з ними? — з жалем у серці питав.

— Не хочеш вдарити, то й не треба, я й так тебе не забуду ніколи. Пропаду я, Колю, як остання гепеушницька шлюха...

Вигукуючи сороміцькі лайки, втиснувши поміж них два сердешні слова "прощай Миколо!" Ната хутко зникла у вечірніх сутінках.

Дома Микола не знаходив собі місця, то сідав біля вікна й пильно вдивлявся в темряву, хоч нічого там не бачив, то лягав на скрипуче ліжко, щоб за кілька хвилин схопитись і знову крокувати у тісній кімнатці. Не хотілося погодитись з тим, що всі його наміри раптом пішли за вітром, що треба кудись і чогось їхати. Коли ж він забере від чужих людей свою любу маму — єдину особу, яку він ще має?

Та поволі Микола приборкав свої нерви, думав послідовніше, що робити далі.

Ранком загуділи гудки, повідомляючи, що час іти до праці. Микола пішов до копальні спокійний і певний себе — у тому й таємниця труднощів життя, треба уміти виплутатись із скрутних становищ, а він уже деякий досвід набув.

Виходячи з дому, Микола подумав, що краще буде, якщо він ітиме до копальні не головною вулицею, а бічними завулками; воно хоч трохи й далі, зате менше можливостей здибатися сам-на-сам з Натою, щоб не почуватися після вчорашнього до біса ніяково.

Та тяжко було уникнути зустрічі, адже вони йшли до того самого місця праці. Вже близько копальні Микола зауважив Пату.

— Який світ тісний, — привітався Микола, — хоч би й хотіли розминутися, то однаково не зможем.

— Світ широкий, Колю, та Кадіївка нам тісна. Не забудь того, що я казала тобі вчора.

— Не можу примиритися з думкою, — вирішив Микола повернутися до вчорашньої розмови, — що є якісь перешкоди до нашого спільного життя. Ти ж бо мені близька людина. А що, Нато, якби ти наплювала на своїх гепеушників, на свої сексотівські

обов'язки, та подалися б ми з тобою разом світ за очі шукати своєї долі?

Микола не зводив з дівчини свого погляду.

— Чи мені треба було аж усю ніч не спати, щоб таких думок дійти? Вчора я поводитись як справжня психопатка — багато сліз і почуттів, а мало глузду. Побачитися з тобою мені дуже треба було, щоб дещо пояснити. Справжньою сексоткою я ще не була, лишень буду. Мене вже декілька разів викликав слідчий з ГПУ на прізвище Чайка.

— Мабуть сподобався тобі.

— Не так він мені, як я йому. Колю, я зустрілася з тобою не на те, щоб обговорювати хто кому подобається; часу у нас мало.

Вони вже були на околиці міста. Тут вулички були чисті й зелені, будиночки дбайливо причепурені. Зразу ж за вигоном починається селище копальні; там сірі й довгі бараки, що від них тхне цвіллю й блошицями. У селищі, здавалося, завжди стояла осінь. Мешкали там переважно одинаки та адміністрація. Начальство займало не бараки, а спеціальні будинки, споруджені з усіма вигодами. Більшість шахтарів жила в місті — у власній хаті або найманій. Щоранку люди поспішають до праці, стежками простують до копальні, іноді по невилазній грязюці. Миколі було з усього видно, що скоро доведеться місити грязюку не тут, а десь-інде, глейкішу й беркішу.

— Знову щось погане хочеш мені сказати? — заглиблений в думки допитувався Микола.

— Отой, Колю, Чайка з якоїсь причини втовкмачив собі в голову, що я йому не байдужа і, очевидно, він щось планує, а для цього йому треба усунути Миколу Солода, мого приятеля. Підстава також є: чому ти постійно розмовляєш по-українському, це тхне, на його думку, націоналізмом. Він покищо удає, ніби цікавиться тобою як непевним типом, підозрілою особою і всілякими гарними словами навертає мене до співпраці з ним. Я дала згоду з тим наміром, щоб ти вчасно встиг зникнути.

— Небезпечно ти починаєш свою кар'єру, Нато, — докірливо мовив Микола.

— Не сердься, Колю, я ж хочу, щоб усе добре було.

— Про мене не турбуйся. Щоб людину заарештувати, треба мати якісь підстави. Моя мова не крадена, тож пришити мені нічого.

— Як нічого? — лукаво усміхнувшись, запитала Ната. — То чому ти кинув учителювати й узявся шахтарювати?

— О, та я бачу, що ти починаєш проявляти гепеушницькі здібності. Як на початок — це дуже добре, але в своїх припущеннях ти перебільшуєш. На жаль, я не вчителював, бо на те не здобув відповідної освіти. Так, я вчився в педагогічному інституті, але під час голоду довелося навчання припинити через хвору на серце непрацездатну маму. Пішов шахтарювати і тим урятував її від голодної смерті. Я думав, що як одружуся з тобою, то заберемо маму до себе й до майбутніх онуків.

— Не доведеться твоїй матері няньчити наших дітей — я ж не хочу бути дружиною ворога народу.

— Звідки у тебе такі ідіотичні думки? — втратив рівновагу Микола. — Це твій Чайка

так тебе наструнчив.

— Припиняймо нашу розмову, щоб хтось не підслухав, — порадила Ната.

Вони вже підійшли до подвір'я копальні. Микола повернувся до нарядної, а Ната до естокади, де вже згуртувалися дівчата біля порожніх вагонів.

Їм не хотілося вірити, що це була їхня остання зустріч, адже так кортіло побачитись й доказати недоказане.

Але в Кадіївці їм уже зустрітись не довелось.

Того ж вечора Микола відвідав свого приятеля, інваліда від народження Ярему Канюку і через нього за гроші дістав звільнення з праці, посвідчене відповідною особою, щоб залишити це шахтарське місто назавжди.

2. ПИЛИП КВАША І ЙОГО ЛЮДИ

Після останньої розмови з Натою Микола опинився в протилежному від Кадіївки кутку вугільного краю — шахтарському селищі Підверб'янка, що сиротливо скупчилось навколо копальні за п'ятнадцять кілометрів від залізничної магістралі. Селище здалося Миколі таким чужим, ніби тут мешкали громадяни зовсім іншої держави з іншими традиціями, іншим побутом й іншими законами.

Серед нерівного, порізаного глибокими балками степу стовбичить сірий смердючий терикон — звалище вивезеної з копальні породи. Трохи оподаль — будівлі копалень з високим копром на чолі. На копрі раз-по-раз із шаленою швідкістю миготіло колесо, то спускаючи, то підіймаючи з глибини надрів землі кількаповерхову кліть.

Через усе селище простяглася широка й деяк забрукована вулиця. З обидвох боків цегляні будинки, у них містяться крамниці та установи, а в деяких, споруджених з претензіями на архітектурну вибагливість, мешкає адміністративно-технічний персонал. Обабіч головної вулиці були й інші, чомусь покручені, попереплутувані вулички бараків. Інколи траплялися купки маленьких хаток, затишних і навіть з садками. А за селищем, куди не подивишся — простір, нема за що вчепитися поглядом, хіба зрідка видніють далекі терикони інших копалень, але вони здаються звичайними ожередами соломи, що узимку будуть спалені в селянських хатах.

Микола зайшов до житлового відділу, де довготелесий службових, змірявши його злим поглядом, сказав:

— Підете мешкати в гуртожиток Пилипа Кваші. Попереджую, що Кваша вимогливий до своїх мешканців. Тож будьте обережні й обачні.

— В якому розумінні? — спитав здивований Микола.

— В усіх розуміннях, а головне — покиньте свої тюремні звички.

— Хіба по мені видно, що я сюди просто з тюрми потрапив?

Микола негайно пішов шукати свій гуртожиток. Барак, де старостував Пилип Кваша, прихистився на околиці міста біля вибалку. Уже вечоріло. Шахтарі, видно, недавно повернулися з роботи і дехто вже влігся перепочити, або тепер дома за довгим столом до вечерював. Два ряди ліжок головами до стін, посередині довжелезні столи, в

повітрі сопух непраної одежі, на долівці сміття, а на стінах плякати й портрети, засиджені мухами — загальний внутрішній вигляд гуртожитків.

Не встиг Микола якслід розглянутись, як до нього підійшов кремезний чолов'яга з доброзичливою усмішкою і з хитруватими сірими очима.

— Я староста цього гуртожитку Пилип Кваша, — відрекомендувався. — А ти, мабуть, наш новий пожилець?

— Микола Солод, — простягнув він руку старості.

— Прізвища наші якісь споживні, — тиснувши руку, казав староста.

— Напевне козачі. Та й ви подібний на козацького отамана.

— Які тепер з нас отамани чи козаки, — усміхнувся Кваша. — Думаю, Солоде, ти прийшов сюди не лекцію про Запорізьку Січ читати, а найперше тобі треба місце. Видно, що ти людина грамотна, а в мене тут народ із тих, що пройшли Крим, Рим і мідні труби, тобто шибайголови. Отой Гусак із житлового відділу спеціально таких присилає з надією, що Кваша якось дасть їм раду. Тут у мене усі поводяться тихо, бо я їх приборкую і словом, і ділом. Май на увазі, Солоде, що Пилип Кваша тут староста гуртожитку, а в копальні він бригадир вибійників. Моя бригада не з останніх: ми ударники, отримуємо премії, нам у їдальні дають кращі харчі і, звичайно, добре заробляємо. Розумієш куди я хилю? Ми й тебе навчимо орудувати вибійним молотком.

— Дуже вдячний вам, товаришу Кваша, за вашу доброзичливість, відповів старості Микола. — Мені ваш барак подобається, й з людьми вживуся. Тільки вчити мене на вибійника нема потреби; закінчити інститут не пощастило, зате на вибійника я вчився досконало.

Від задоволення староста готовий був обняти Миколу як рідного брата.

Кваша, мабуть, вважаючи балачки в цих обставинах недоречними, схопив Миколу валізу й поніс до порожнього ліжка в кутку бараку. Вони прогомоніли увесь вечір. Микола багато дечого дізнався і про самого Квашу, і про його мешканців. Цей нащадок козацького роду був неабиякою людиною і Миколі подобався, навіть в думці подякував Гусакові з житлового відділу, що спрямував не кудись, а саме до цього бараку. Тут відчувається старостин авторитет і його воля.

Сталих мешканців бараку числилось понад два десятки, включно з Наталею Безсмертною та Федором Цимбалом — ці двоє мали в сінешній частині бараку окремі комірчини.

Покищо Микола до людей лише приглядався, уникаючи вдаватися в розмови. Так само поводитися й робітники, всілякими способами хотіли збагнути чому Пилип Іванович приділяє йому особливу увагу, поводить з ним по-приятельському.

Одного разу, повернувшись з роботи, Микола побачив у своєму бараці ще одного новака, — спав він на ліжку Якіма Сливинського в новому синьосмугаستому костюмі й новісіньких гостроносих черевиках; у розкритому роті блищали золоті зуби.

Незабаром повернувся й власник ліжка Яким Сливинський, високий, міцної будови парубок, з гострим підборіддям. Нечутно, по-хижачому збудив гостя, дав йому напиться води і вже потім про щось жваво домовлялися.

— Отой фраєр, — пояснював потихеньку Миколі староста, — що домовляється з Якимом хоче, мабуть, сьогодні відігратися. Він з Харкова, а дражнять його Сюрчком, бо під час гри як розхвилюється, то починає якось дивно сопти і тоді здається, що в носі щось сюрчить. Він професійний картяр, крім карт він нічого не вміє. Картярі є скрізь, навіть у такому непомітному селищі як наша Підверб'янка. Тут за неперевершеного майстра в цій галузі вважають нашого Якима. Картярі, де б вони не жили, знають один одного, час від часу зустрічаються і грають на все, що мають. Кілька тижнів тому наш Яким обібрав Сюрчка до нитки. Цим разом Сюрчок з'явився для того, щоб свій картярський авторитет захистити. Цікаве видовище будемо мати. Запевняю тебе, Миколо, що все минеться тихо й мирно. У мене порядок — гратимуть тільки до дванадцятої ночі. Рівно опівночі я вимикаю світло. Якщо ти не маєш бажання дивитися на гру, то можеш піти до кіно, та воно й тут буде як у театрі.

— Я залишусь, — сказав Микола. — Справжніх картярів мені ще не доводилося бачити.

Почали готуватися до гри. Найбільше метушився низенький, незграбний, з маленькими оченятами Петро Попик. Він ретельно витер ганчіркою стіл, порозставляв навколо столу лави, навіть спорожнив від недокурок консервні банки, що служили за попільнички.

Першим сів за стіл Яким, проти нього угніздився, поправляючи довго на колінах штани, харківський гість Сюрчок. А тоді вже один по одному всідалися мешканці бараку. Цигарковий дим зразу навис важкою хмарою. Ті, що не мали наміру брати участі в грі, стояли. Микола теж стояв і спостерігав.

— Починаємо? — запитав Сюрчок, глянувши на Якима. Той схвально кивнув головою.

Сюрчок витяг з кишені піджака колоду карт і кинув Якимові. Спокійно, з удаваною байдужістю Яким оглянув з усіх боків пакуночок, натиснув на нову обгортку і карти в його руках залопотіли, мов голуби крильми.

Карту давав Яким кожному, хто сидів за столом. Усі мовчали, ніби тут відбувалося священнодіяння.

Миколі дуже швидко оприкріла ця одноманітність і він уже йшов до свого ліжка, як раптом побачив перед себе очі, неймовірно чисті-чисті, як весняне небо, очі зраділої чи й щасливої людини.

— Ви дуже поспішаєте? — запитав цей молодий, надмірно худий з приємними очима чоловік. — Мені хочеться з вами познайомитись. Ви вже, мабуть, тиждень у нас живете, а мені все якось не траплялася нагода підійти до вас. Правду кажучи, я не дуже люблю набридати людям, тож вибачте мені... Моє імення Федір Цимбал... Маю до вас прохання.

— З приємністю допоможу вам усім, чим зможу, — казав Микола, тиснувши Федорову руку.

— Ви чомусь не грали у карти; у щастя своє не вірите, чи ще смаку до карт не дібрали? — запитав свого нового знайомого Федір Цимбал.

— Мене карти ніколи не вабили, — відповів Микола.

— А я грав як був в'язнем; тепер ця приємність не для мене. Я, бачите, інвалід і пенсії ледве вистачає на самий хліб, тому й вгамовував грою свої нерви. Усе минулося. Тепер я вигадав собі іншу втіху — музей.

— Музей? — здивувався Микола.

— Так. Якщо маєте бажання, то ходіть зараз до моєї кімнати — побачите як іноді люди дитиніють.

Вони вийшли в сінешню частину бараку, захарашену поламаними столами, лавами, дровами, якимсь залізаччям і запасами вугілля. У цій частині, що перетворилася на сіни, колись мешкали люди в окремих кімнатах, правдоподібно упривілейовані. З часом від тих кімнат залишилися двері та дошки, що лежали як паливо. Микола не припускав, щоб у цих руїнах могли мати притулок живі люди. Федір показав на двері, що трималися за частину ще неповаленої стіни й сказав:

— Оце і є моя господа, прошу заходити.

Микола дійсно опинився якщо не в музеї, то в природознавчій кімнаті якоїсь доброї школи: стіни від стелі до підлоги були обвішані сухими рослинами.

— Оце така моя теперішня гра, — казав Федір. — Я вибирав усе тутешнє зело. Це моя пристрасть і втіха. Та ви сідайте, будьте ласкаві.

Микола не сів — оглядав експонати. Скільки треба було мати терпцю й наполегливості, щоб познаходити в степу оті кущики й стеблинки, обережно висушити їх, а потім розвішати.

— Мені здається, що ви агроном або природознавець, — казав Федір, сидя на краю ліжка. — І тому хотів просити вас допомогти мені упорядкувати рослини по-науковому.

— Ні, Федоре, я не агроном, але ж не святі горшки ліплять, — спробуємо щось зробити.

— Якщо ви не поспішаєте — побудьте у мене ще трохи. Адже я завжди сам.

— Я посиджу, друже.

Микола сів на міцну, як таран, старовинну табуретку, що, мабуть, не раз служила холодною зброєю в шахтарських бійках. Тепер мав можливість докладніше оглянути барліг самотної людини. У кімнатці стояли всі потрібні на невибагливе життя речі: поржавіле ліжко, порізаний ножами столик, черевата залізна грубка, що мала назву "румунки", а також "буржуйки". На столі якийсь посуд, прикритий газетою, а на цвяхах, забитих у двері, висіло кілька старих ватяних одєжин. Усе це неймовірно убоге майно якомсь задовольняло потреби людини, навіть відчувався заспокійливий затишок.

— Мені подобається у вас, — сказав Микола. — Тут можна забувати за всі клопоти й турботи, ніби на безлюдному острові.

— Причина, мабуть, у травах; вони своїми пахощами заспокоюють людину. Та воно як роздивитися, то й скрізь гарно, якщо нічим не перейматись. Якби я все близько до серця сприймав, то мене б уже давно на світі не було, — відповів господар.

— Як можна залишатися до всього байдужим? — запитав Микола.

— Можна це зробити силою волі і надією, що все минає. Якщо уважніше

придивитися, то все людство і кожна людина зокрема тримається за певні надії, як утопаючий за тріску; до таких належу і я. Малим хлопцем мені хотілося бути агрономом. Мої батьки мали таке господарство, що вистачило б утримати мене кілька років у школі. Старший брат пішов у матроси — його тягнуло море. Закінчивши місцеву школу, хотілося ще до вищої школи йти. Мати журилася, що залишаться з батьком на старість самі. Але так не сталося. Розпочалася суцільна колективізація; батько побачив куди воно все хилиться, і що з того може вийти. І саме тоді, коли б я мав складати іспити до інституту, батько вирішував питання: йти до колгоспу, чи ні. Нарешті наважився на одчайдушний вчинок. Вночі наказав матері й мені зібратися в дорогу. Почіпляли ми на себе торби з харчами і пішли світ за очі. На ранок ми опинилися далеко від свого села — на залізничній станції, а за декілька днів добралися до Підверб'янки.

— То ви десь і батьків маєте? — запитав Микола.

— Мав бідних страдників. Влаштувалися ми з батьком на працю біля коней. Та не минуло й року як мене заарештували за те, що скалічився мій кінь. Спочатку мені пришили шкідництво, а потім з'їхали на недбальство і дали три роки примусової праці. Перебував якимось голод у глиняних кар'єрах. Сутужно було мені на примусовій роботі в кар'єрах, однак якимось вижив. Повертаюся знову до Підверб'янки з поточеними грудьми — сухоти бо на мене напосіли. Довідався від людей, що ні батька мого, ні матері уже в живих нема — померли за голоду, правда не голодною смертю, а з тифу. Хліба шахтарі мали досить, а, бач, голод післав на копальні свого побратима. Посумувавши дуже за батьками й трохи відпочивши, почав я знову коногонити. Довго мучив себе, думав, що харчами вижену з себе сухоти, але мені усе гіршало. Кінчилося тим, що вибухла кров — отак закінчилася моя праця. Уже другий рік нидію без діла. Підгодовують мене шахтарі, дають ніби те, що самі не поїдають, мовляв, не думай, що даємо тобі шматок як жебракові якомусь. Також моя добра сусідка Наталя Безсмертна ділиться своїми здобутками — вареними стравами з їдальні. Ви знаєте її?

— Ні, ще не мав нагоди, — відповів Микола.

— Вона живе отут зразу за стіною. Наталю не дарма зовуть Безсмертною. Вона дуже стара; у селищі навіть найстарші люди не пам'ятають її молодістю. Їй дають харчі безкоштовно. У нас спільна мова: я збираю рослини, а вона квіточки в степу.

При цій товариській нагоді Микола вирішив запитати Федора про старосту Пилипа Квашу.

— Він, здається, з селян?

— Еге ж, і то з тутешніх селян, з Перещіпного, недалеко від Підверб'янки. Там живе його дружина з малим хлопцем. Та чомусь разом жити не можуть. Якась причина розділяє їх, хоч вони й навідується одне одного. Пилип Іванович людина вимоглива й сувора — слово старостине у нас непорушне...

З гуртожитку почулися загрозливі вигуки й дошкульні лайки. Нашорошившись, Федір прислухався, потім встав хутко, показуючи Миколі в напрямку вигуків.

— Ходіть, подивіться, вже догралися...

Поки Микола з Федором Цимбалом сиділи в кімнатці, картярі встигли в такій мірі запалитися пристрастю, що очі їм блищали як у божевільних. Кудись ділася стриманість та поміркованість; уже покладалися тільки на передчуття виграшу, навіть на погану карту ставили великі гроші і, звичайно, програвали. Спорожнивши кишені, очманілі гравці вилазили з-за столу й пересідати за інший, що ним опікувався Петро Попик. Цього барачного крамаря не могла захопити ніяка несподіванка. В його міцній, окутій залізом скрині завжди були в запасі оселедці, хліб і необхідна горілка. Завдяки щирій Попиковій гостинності, всі мали піднесений настрій, весело обговорювали причини поразок і чекали наслідків нещадного змагання Якіма з Сюрчком. Тільки вони вдвох залишилися біля карт, а решта задовольнялася споживанням закуски і спостереженням.

Ураз Сюрчок затремтів усім тілом, зблід і сказав:

— Б'ю по банку! Я відповідаю! — прокричав Сюрчок і його довге обличчя зробилося ще довшим. Він тяжко дихав і крізь зуби сюрчав.

Всі присутні обступили гравців.

— Ей, старосто, порахуй нам банк! — гукнув Яким так голосно, ніби Пилип Іванович був десь далеко.

Кваша переступив через лаву, присунув до себе гроші й повільно порахував.

— Тисяча триста сімдесят п'ять, — повторив Яким, пильно дивлячись на Сюрчка.

— Я відповідаю, — сказав Сюрчок.

Яким мовчки вичікував, наче закам'янілий.

Сюрчок пружко підскочив, затиснув зуби й, хижо дивлячись на Якіма, процідив:

— Карту...

— Гроші...

— Відповідаю всім, що на мені, — рішуче казав Сюрчок, показуючи на костюм з італійського шевйоту і закордонні черевики. Що тобі ще треба?

— Барахлом не цікавлюсь, — байдуже відповів Яким.

— О-о, ви таке бачили, друзі? Це не гра, це грабунок!

В його руці блиснув ніж. Саме тоді нагодився Микола; він блискавичним рухом устиг схопити Сюрчка за руку і ніж упав на підлогу. Сюрчків запал одразу погас, мабуть через біль пораненого пальця.

Яким спокійно сидів, ніби все, що тут відбувалося його не цікавило.

— Якиме! — втрутився староста бараку: — Так не можна, Сюрчок ще має одну нагоду виграти або програти. На тому й закінчиться ваша гра. Дай йому карту.

А тоді до Сюрчка:

— Не дивися на свого пальця — скидай барахло...

Сюрчок слухняно роздягнувся, кинув костюм на стіл, потім пішов до Якимового ліжка, взяв свого картатого кашкета й разом з черевиками поклав на стіл. Цілком задоволений, сказав:

— Карту... Ще раз карту...

Сюрчок програв. Устав з-за столу з таким виглядом, ніби щойно впорався з

марудною, набридлою роботою.

— Це чесно, — зустрівши старостин погляд, сказав Сюрчок. Він щось міркував, оглядаючи свої куценькі підштанці й подерті шкарпетки. — Мені байдуже: сьогодні програв, а завтра виграв. А от як завідуючий магазину викрутиться?

Сюрчок зловтішно захихотів.

— Позавчора сів я грати у Єнакієвому із завідуючим нічного магазину, примостившись у коморі. П'ять тисяч забрав, тобто всю готівку, ще й костюм отой прихопив з собою. Дуже мені повезло, — захоплено розповідав картяр. Та ненароком побачив себе без одягу й одразу споважнів.

— Ви мені якусь одежину дайте, — заглядав Сюрчок у очі шахтарям, що придивлялися до події. — Мені ж треба доїхати до Харкова, а у мене грошей нема.

Усі поглядали на старосту; тільки він міг знайти вихід із скрутного становища.

Староста підійшов до Якима, що саме недбало запихав під ліжко виграні речі. Вони довго сперечалися, але Яким не поступався й не мав ніякого бажання дати Сюрчкові ні старої одежі, ні грошей на квиток.

Переконавшись, що розмова їхня марна, Пилип Іванович пішов до свого ліжка, витягнув з-під матраца латані з "чортової шкіри" штани, знайшов під ліжком і великі, мов човни, із закопиленими носами робочі черевики. Сюрчок убрався і до нього знову повернувся веселий настрій. Штани, правда, були довгі й широкі, та це вже дрібниці. Холоші закотив, підв'язався шнурком — тепер можна їхати куди завгодно, ніхто не причепиться.

— Спасибі, — обсмикуючись і беручи дві десятки, казав Сюрчок старості. — При першій нагоді поверну.

— Не турбуйтеся, друже, мені за все заплатить Яким. Ми з ним ще будемо мати порахунок.

На дорогу Сюрчок випив трохи горілки й тоді вже потягнув свої шкарбани до залізничної станції.

Коли шахтарі впевнилися, що Сюрчок вже пішов, на них напосіла така веселість, ніби вони всі разом обіграли невдачу-картюра і з свого дотепу сміялися.

Підійшов до гурту і Яким.

— Сволота той Сюрчок, — казав він, піддаючись загальному веселому настроєві. — За ножа хапається... Коли б це не в бараці, а деінде, то я б його так хапнув, що його кишки волочилися б до самого Харкова.

— Одначе душа твоя заховалася до п'ят, — обізвався Семен Лягуша, людина з гострим язиком, — ото краще не хвались...

— Нічого мені б і не зробив Сюрчок, — казав Яким. — Через стіл тяжко щось зробити.

— Коли б не Солод, то стирчала б фінка в твоєму грішному тілі, — не вгавав Лягуша. — Ото ж став нам могорич.

— Вам? — здивувався Яким. — А це ж за що?

— Дивна ти людина, Якиме, — вів своє Лягуша. — Не розумієш користи. Чи тобі

краще було б, якби ми випили не за твоє здоров'я, а за твоє царство небесне? Скажи Попикові дати нам щось випити.

Яким знайшов очима Попика й махнув рукою, мовляв, роби як знаєш, а тоді підійшов до Миколи й подав йому руку.

— Бачу, свій ти хлопець, цього не забуду... Спасибі!

В його розкритому роті блищали золоті зуби.

— Повіриш, мені аж голова розболілася. Сюрчок міг би мою вивіску попсути. Я умовлявся грати на гроші, а не на барахло. Ще й зміну давай йому! Квиток купуй! А чорта пухлого! Більше я з ним не сідаю. Ходімо, Солоде, трохи вип'ємо на зспокоєння нервів.

Попик уже встиг налити кілька склянок.

— Пилипе Івановичу, бери, — піднісши склянку, запрошував Яким. — Бери, Солоде, беріть всі, хай же будемо!..

Микола трохи відпив й закашлявся.

— Ей, Цимбале, приймай до своєї бригади хворих ще одного кумпанійона, — кричав підхмелений Лягуша, — Він ще не навчився пити.

Миколі наморочилася голова не від горілки, а від вражень.

— Вже час спати, — почув він голос нового приятеля. Набалакався за всі часи. Дивно, друже, я навіть ні разу не закашлявся. Буває, що й рота не встигну роззявити, а мене вже розриває. Сьогодні мені було так добре з вами.

3. ПОЦІЛУНОК ВІРНОМУ СИНОВІ

Оце вже починається й осінь. І день помітно покоротшав, і сонце втратило свою силу; лист на дереві набирає іншого кольору, а стерня в полі покрилася густим зеленим мишієм. Бур'яни, розкидавши навколо насіння своє, готувалися з часом покотитися за вітром.

У Підверб'янці закінчення літа й початок осені легко було помітити не лише тому, що дітвора вже не гасала на вигонах та в степу, не ходила купатися до перещепнянського ставка або до річки Бик, а сиділа в школі й училася. Певною ознакою осені було й те, що після літньої перерви керівні організації копальні урухомили агітаційно-пропагандивний апарат. Скрізь, де тільки можна було, провадилися політичні бесіди, читалися лекції і відбувалися мітинги.

Усім працівникам копальні бути на політбесідах, лекціях чи мітингах так само обов'язково, як обов'язково дітям щепити віспу, дорослим платити членські внески до профспілки.

Уже декілька разів відсидів на політбесідах і Микола. Він розважав себе тим, що уважно слухав агітатора Ваню Сухотеплого, знаменитого футболіста, улюбленця всієї Підверб'янки.

Ваню Сухотеплого за його смішні футбольні витівки любили усі, в тому числі й

секретар комсомольської організації товариш Большухін. Він дав Вані громадське навантаження, що полягало в читанні актуальних статей з центральних газет.

Навантаження на перший погляд ніби й не тяжке, але впоратись з ним було Вані не легко через недовіданість грамотності. Він водив пальцем по газеті, щоб не збитися з рядка, але палець якось непомітно переповзав то вгору, то вниз. Коли б шахтарі слухали Ваніне читання трохи уважніше, вони б мали не меншу втіху як і на ігрищі. Але шахтарі воліли не напружувати своєї уваги, сиділи з посоловілими очима й куняли.

Внезабарі довелося з Ванею Сухотеплим розпрощатись. Одного вечора, коли до гуртожитку посходилися мешканці, староста Пилип Кваша офіційно повідомив:

— Хлопці, я домігся, щоб нам замінили агітатора. Замість Вані Сухотепого ми матимемо Віру Доценкову.

— Віру? — запитав хтось недовіжливо.

— Оце діло! — відгукнувся Федір Цимбал, що прийшов почути оголошення.

— Помовчте! — наказував староста. — Тож прошу дотримуватись пристойности, обходьтесь без брутальних слів, застеліть ліжка, підлогу підметіть; стіл треба вимити, щоб оселедцями не смердів. Хай Віра побачить з ким має справу.

Ця вістка внесла в барак пожвавлення, почулися дотепи, сміх.

Микола зацікавився, чому шахтарі ставляться до нової агітаторки з особливою прихильністю, навіть хотів про це запитати старосту.

— Чи ви вже мали нагоду познайомитися з родиною Доценків? — запитав Федір.

— Хіба це обов'язкове? — пожартував Микола.

— Аж ніяк. Та вам познайомитись доведеться; Юліян Адріянович Доценко — головний інженер нашої копальні. Він людина дореволюційного гарту, наскрізь інтелігент і, звичайно, з партійним квитком. Дружина його, Ольга Павлівна — невгамовна діячка в галузі культури, провадить все: вона завідує клубом, диригує хором, вчить гри на музичних інструментах і керує драматичним гуртком. З клубу вона, здається, взагалі не виходить. Не мало допомагає в цій роботі й Віра, їхня донька. Вона цікавитиме вас у першу чергу.

— Чому?

— Дуже просто. Кожен, хто приїздить до нашого селища і побачить Віру, байдужим до неї не залишається. Ви не маєте бути винятком.

— Я, Федоре, не з тих, що легко втрачають голову.

— Віра вродлива, але ж з краси воду не п'ють. Гарні дівчата є скрізь, та не такі, як вона: розумна, товариська, весела, а до того ще й спортсменка. Якби ви побачили її на майдані, Миколо Степановичу. Вона легка, як пушинка, прудка, а плигає, як заєць.

— Крім того, Віра літає, як ластівка, плаває, як щука, в огні не горить, у воді не тоне, — імітував Федора Микола.

Нова агітаторка не забарилася з'явитись.

Микола з цікавістю поглядав на дівчину. Не дивлячись на Вірину зовнішню привабливість, він відчував якусь упередженість, йому здалось, що вона не така, якою показує себе.

Жінка в Квашиному бараці — гість винятковий, якщо не рахувати тих випадків, коли до старости іноді приходила з села його дружина та, якщо не мати на увазі Наталю Безсмертну. До Віриної зустрічі шахтарі дбайливо приготувалися, помивши й позамітавши своє житло, ніби на свято.

В урочисту хвилину староста схвально кивнув головою і Віра розпочала дивну розповідь про Івана, що був дев'ятнадцятою дитиною в гуцульській родині Палійчуків та його кохану дівчину Марічку з ворожого роду Гутенюків. Розповідала Віра тихо й спокійно, ніби читала. Спочатку шахтарі слухали насторожено, не мігши збагнути, що це за новий спосіб агітації, та незабаром усі вони підпали під чари романтичної оповіді й уважно сприймали кожне слово.

Микола дивувався Віриній пам'яті. Дівчина передавала не тільки зміст, але й діалоги дійових осіб повісти, навіть вживала гуцульські слова. Ніхто не завадив дівчині переповісти всю повість.

У цей вечір Віра зробила на всіх надзвичайно приємне враження.

Попрощавшись з шахтарями, повернувшись до Миколи й запитала:

— Чи ви не погодитесь провести мене додому, я так засиділась тут?..

Невдовзі вони вже йшли темною вулицею. Микола шукав слів, щоб почати розмову, але нічого не знаходив.

— Ви завжди такий мовчазний, чи тільки цього вечора спеціально для нашого знайомства набрали в рот води? — запитала Віра свого супутника. Й, не чекаючи на відповідь, продовжувала:

— Тепер жінки мають однакові права з чоловіками, принаймні в дечому, а тому дозволяйте перші заходи до нашого знайомства взяти на себе. В конторі, де я працюю, кілька разів навідувався ваш староста Кваша й намовляв мене бути агітаторкою. Часу вільного у мене обмаль, тому рішуче від цього громадського навантаження відмовлялася. Кваша — людина наполеглива; він хвалив мешканців свого бараку й згадував вас, казав, що має хорошого хлопця, інтелігентного, при чому той інтелігент козацького роду, справжній українець, трохи не Тарас Бульба, а ймення його Микола Солод. Цілком зрозуміло, мені закортіло на власні очі побачити чудо землі нашої. Довгенько шукала тему на першу бесіду і зупинилась на "Тінях забутих предків", щоб побачити з ким маю справу, а також догодити справжнім українцям, мовляв, хай знають, що й у Підверб'янці живуть не самі тамбовці та рязанці. Довелося попрацювати, вивчити на пам'ять, тому й розповідала з таким почуттям, а ви на мене ніякої уваги...

— Мені прикро, що Пилип Іванович дозволив собі моїм коштом пофантазувати. Усе, ним сказане, рішуче спростовую, крім того, що я українець. Та цим нікого не здивуєте, бо їх мільйони. В Підверб'янці їх також не бракує. На моє задоволення навіть дочка головного інженера розмовляє по-українському.

— Ми розмовляємо по-українському тільки вдома, — казала Віра.

— Соромитесь?

— Причин багато, а наслідок один. На всю Підверб'янку з інтелігенції розмовляють

українською мовою моя мама та киянин-маляр Панас Король. На них дивляться крізь пальці, бо вони пов'язані з мистецтвом, їм багато дечого прощають. Ви ж, Миколо, звичайний робітник, якому навіть треба по-своєму і розмовляти і сваритись, і плакати, якщо сльози мають якісь свої національні особливості.

— Я так і роблю, керуючись своїм сумлінням, — після деяких роздумів мовив Микола.

— Точнісінько такої тактики дотримується моя мама. Тато з неї кепкує, називає її фанатичкою. Я також не надаю мові великого значення. Користаюся обома в залежності від того, з ким розмовляю.

— Це ваша особиста справа, Віро, — сказав Микола якимсь холодним зміненням голосом.

— Чи добре я розповідала про тіні забутих предків? — запитала Віра.

— Навіть талановито. Разом з шахтарями я піддався чарам вашої артистичної розповіді, — похвалив Микола.

— Саме тому я є членом драматичного гуртка, — засміялася Віра.

— Вам би треба поїхати до фахової театральної школи і там опанувати мистецтво сцени.

— Ті, що знають мене як спортсменку, радять їхати до інституту фізичної культури. Добре, що я не співаю, а то б ще почула пораду вчитися в консерваторії. В дійсності це перебільшення. Ніяких особливих здібностей я не маю. Якщо в якійсь мірі й виділяюся серед своїх ровесниць, то тільки тому, що наполегливо вправляюся на сцені, а особливо на спортовому майдані. З вас, Миколо, був би кращий і артист, і спортсмен. Ось поживете з нами, то ви покажете себе.

— Я себе знаю, Віро, тому й хотів бути вчителем. Ким ви мрієте бути? Не думаю, щоб ви довго засиджувалися в Підверб'янці.

— Нікуди я не збираюсь, Миколо. Хочу якомога довше побути з мамою, з найближчою мені людиною, і щоб відстань не роз'єднувала нас. Є ще й інша причина. Це вже ніби й зайве на початок нашого знайомства, але я не думаю, що за це ви осудите мене: мама почувається погано і з татом не дуже щаслива. Мені здається, що вони не мають спільних життєвих інтересів.

— Я вдячний за довір'я до мене. Одначе, не розумію, Віро, кому потрібна жертва, що ви її думаєте приносити? Чи ваша мама погодилася б на це?

— Мені ще не приходилося про це говорити. А хіба не жертвує себе той, хто вчиться у вищих школах? Ними затикатимуть дірки, посылатимуть на працю в згубні глухі закутки, де неможливе нормальне життя. Затичкою я не хочу бути.

Вони вже опинилися на головній вулиці, зрідка освітлених ліхтарями. Тут рух майже ніколи не припиняється. Одні йдуть до копальні, інші повертаються з роботи, усю ніч працює їдальня, допізна метушиться молодь. Тільки будинок головного інженера, споруджений на зразок приморської вілли, стоїть осторонь.

Віра пообіцяла зацікавитись Миколіним приятелем Федором Цимбалом і допомогти йому з рослинами, а Микола пообіцяв піти до Віриної мами не тільки на те,

щоб похизуватися своїм українством — узяти з її плечей якусь роботу.

Була вже пізня година. Микола розпрощався і пообіцяв прийти до клубу.

Клуб стояв на околиці селища. Це була невисока споруда, подібна до розтягнутого бараку. Біля нього ріс молоденький парк, а з другої сторони лиснів спортивний майдан, оточений лавами. Головна ознака і прикраса спортивного майдану — футбольні ворота, затягнені сталеву сіткою з тією метою, щоб м'яч їх не пробив, та щоб не виникало з цього приводу запеклих суперечок. Кільканадцять підлітків у спортивних одягах й босі заподливно ганялися за м'ячем.

Головні входні двері клубу були ще замкнені. Микола знайшов бічні й опинився в коридорі, що простягся, як штрек у копальні. Обіруч ряд дверей до кімнат клубних гуртків; чулася музика. Микола попрямував туди, де чулася музика. На сцені сиділа за піано жінка з пишним волоссям й щось задумливо грала. Побачивши Миколу, негайно гру припинила. Ольгу Павлівну пізнати було не тяжко, риси її обличчя нагадували Віру.

— Вибачте, що завадив вам...

— Нарешті ви спромоглися добратися сюди, — усміхаючись казала Ольга Павлівна. — То це ви син Степана Леонтійовича? Яка подібність... Свого часу мені довелося кілька разів бачитися з вашим татом; кожного разу зустрічалися випадково. Враження від нього залишилося незабутнє. Чи маєте якісь зв'язки з ним?

— Особисто ніякого. Мама листується, якщо ті два коротенькі папірці, що їх вона одержала, можна вважати листуванням.

— І то добре, бо по декому взагалі слід загубився. Мудро зробили, покинувши Харків. Тяжкі часи пережила вона, — з сумом в голосі сказала Ольга Павлівна.

— Та ще й з хворим серцем, — додав Микола. — Саме голод, тато в тюрмі жде на якусь передачу, а нам харчових карток не дають. І все на мамине серце. Та якось витримала. Уже після суду, коли тата вивезли на північ, покинули ми з мамою Харків. Влаштував її в лісі біля Святогорського будинку відпочинку. Там вона з доброю родиною зжилася і не відчуває самоти.

— Дякую, Миколо, за вашу людяність, — мовила зворушена Ольга Павліна. Вона підступила до Миколи, нахилила його голову й поцілувала в чоло.

— Це вірному синові...

Тоді гукнула до театральної залі:

— Панасе, ходіть швидше сюди!

Тепер Микола побачив, що внизу між сценою і першим рядом стільців була ніби пересувна малярська майстерня. На розставлених козлах лежали дошки, а на дошках розгорнений рулон паперу. Давно нестрижений і худий маляр, що про нього згадувала Віра, накаладав пензлем на папір червону фарбу — продукував гасла. Почувши своє ім'я, маляр випростався.

— Іду, Ольго Павлівно, іду.

Він уже знав про те, що до них на копальню прибився син давнього знайомого Ольги Павлівни, і про те, що Микола пообіцяв брати участь в клубній роботі.

— Тепер нас троє, — тиснувши Миколину руку, мовив маляр. — Сьогодні ми засновуємо культбригаду і включаємося в боротьбу за вугілля. Завдяки нам на копрі підверб'янської копальні засяє почесна червона зоря переможців!

Знизивши патетичний тон, маляр запитав Миколу:

— Ви, може, також маляр або володієте якимись іншими талантами, то прошу відповісти, від вашої відповіді залежатиме профіль роботи нашої бригади.

— Я вибійник, — відповів Микола без тіні жарту, бо крім цього, хоч і почесного, важкого фаху, іншого набути не встиг.

— Наш палац культури потребує вибійників мистецтва, — поважно мовив маляр. — Беріть під своє керівництво будь-який гурток й починайте орудувати.

— Досить, друзі, — заспокоювала Ольга Павлівна. Поперше, Миколо Степановичу, я хочу ближче познайомити вас з малярем Панасом Королем. Майте на увазі, що величання по-батькові він не визнає, каже, що ця форма личить нащадкам княжих родів, а не селянським, воліє, щоб до нього зверталися по— демократичному: Панас або Король.

— Тяжко нам погодитися з Панасовими аргументами, — зауважив Микола. — Його прізвище заперечує можливість селянського походження.

— Я хоч і король, але спролетаризований, — сказав маляр.

— Бачили ми в кінотеатрі королеву лісів, — піддаючись жартівливому настроєві, мовила Ольга Павлівна. — То чому Панасові не бути королем плакатів? У такому титулуванні перебільшення не буде.

Та він не маляр, а різьбар. Його дереворити дошахтарського періоду — високомистецькі речі. А тому, що Панас для своїх праць скористався з сюжету Шевченкової поеми "Гайдамаки", на цьому зазнав переслідування. Його роботи не прийнято на захист диплому, визнано їх за неспівзвучні добі побудови соціалізму. Інститут відрядив Панаса до нас у Донбас, щоб піддався впливові пролетарської ідеології і дав твори, гідні радянського мистця. Керується Панас пролетарською ідеологією з великим успіхом. Чи ви, Миколо Степановичу, звернули увагу на те, що наше містечко укутане в гасла та плякати?

— Це не тільки у вас, — сказав Микола.

— Скрізь є свої Королі, що з шаленою швидкістю продукують цей крам широкого вжитку, — казала далі Ольга Павлівна. — Секретар партійної організації товариш Рябов поставив питання рубя: якщо Панас Король своїм малярським мистецтвом включиться в активну боротьбу за видобуток вугілля, то з часом матиме позитивну рекомендацію. І наш Панас щодня розмальовує не менше кілометра гасел. До того ж він вчить молодь в образотворчому гуртку і навіть умудряється різьбити шахтарські краєвиди та характерні типи людей.

В цей час в клубі поголоснішало. Ось на сцену влетіло трійко дівчаток — школярок, яких Ольга Павлівна вчила співати; за стіною, що відгороджувала сцену від студійної частини клубу, раз-у-раз вибухав сміх. Звідкись чути було верескливі вигукування речень, мабуть, готували п'єсу. Молодь чимось захоплювалася, щось робила, чогось

хотіла досягнути. Цю молодь вабила таємнича сила людського духа, названа коротко мистецтвом, сили якого не можна збагнути розумом. І тут же, як наочний приклад іронії, Панас Король змушений розмальовувати агітаційні плякати замість того, щоб працювати над дереворитами.

Король розігнувся, щоб відпочити. На його видовженому посірілому обличчі, в його запалих почервонілих очах не видно було ні бажань, ні прагнень, ні думок. Він був подібний до виліпленої з глини фігури, що символізувала втому.

Зворушений Микола не витримав, підійшов до маляра.

— Друже Панасе! Прийміть мене в помічники, я деякий досвід в галузі малювання набув ще в інституті і вашу фірму своєю роботою не скомпромітую.

— Дякую, Миколо. Цю роботу можна виконувати лише з обов'язку. Буду радий, якщо зможете допомогти мені, а фарба й пензлі завжди знайдуться.

— Я й хочу малювати саме з обов'язку, — сказав Микола, зробивши наголос на останньому слові. — Але з певною умовою.

— Цікаво...

— Моя умова така, Панасе: скільки годин я витрачатиму на малювання плякатів, стільки ж годин ви будете працювати над своїми мистецькими творами. Згода?

Король знітився, не знав що казати.

— Мені однаково після роботи нікуди діватись, — казав Микола, удаючи, ніби не помітив маляревого збентеження.

Панас Король несміливо залишив несподіваного заступника.

Микола взявся за роботу. Хоч це малювання він вважав зайвим, нікому непотрібним, проте працював старанно, хотів, щоб літери були рівні й мали привабливий вигляд; одночасно прислухався до співів на сцені, до бренькоту гітари з мандоліною, до вигуків акторів, що доносилися як з того світу. Навіть себе впіймав на тому, що висвистував безжурного "Комарика".

Та скоро в клубі спорожніло й затихло. Вільна від праці Ольга Павлівна з цікавістю підійшла до Миколи й запитала:

— Як воно вам працюється на новій посаді?

— Можна казати, що сьогодні чесно заробив трудовень. Подивіться на мою роботу й скажіть, чи можна щось закинути? Хоч посилай на виставку.

— Я вже вдруге захоплююся вами, Миколо Степановичу, шляхетно ви повелися з нашим Панасом. Знаєте, як він використав цей вечір? Спить! Він виснажений до неможливого. Я впевнена як прокинеться, то почне різьбити. У мистців взагалі розуміння дня і ночі відносне. Одначе ми до мистців не належимо — час іти додому.

Надворі було темно, тихо й тепло; пахло прілим сіном.

— Мені дуже часто на думці ваша мама, — йдучи побіч Миколи, казала Ольга Павлівна. — Якби ви не заперечували, то як колись її відвідаю.

— Якщо ці відвідини не кинуть на вас тінь підозри, Ольго Павлівно.

— Краще дивитися небезпеці прямо у вічі, ніж постійно боятися.

Попрощавшись з Ольгою Павліною, Микола повернув до свого бараку. В темряві,

звідти, де він мав стояти, дивилося насторожене око якоїсь химерної тварини, що ночами чатує в донецькому степу. Та ось погляд того ока перетворився на світло звичайної лампи у Федоровій кімнаті.

Чому ж Федір не спить? Нездужає?

Ні, він сидить нерухомо біля столу, дивиться на уквітчану зіллям стіну, мабуть про щось думає.

Микола не хотів турбувати Федора й нечутно відійшов. Він не міг знати, що Федір чекав на нього, хотів поділитися новиною — відвідинами Віри Доценко.

4. Федір Цимбал

Перед відвідинами Федора Цимбала Віра Доценко декілька вечорів шукала в клубній та домашній бібліотеках потрібну їй літературу, а потім кілька вечорів знайомилася з описом рослин. Віра взагалі не знала Федора й збиралася до нього йти лише тому, що про це просив Микола Солод, її новий і приємний знайомий. Микола їй сподобався, але чому — не могла собі відповісти. Мабуть тому, що він у Підверб'янці людина нова, із свіжими думками і, можливо, ще й тому, що він мав лагідну вдачу. Так принаймні їй здавалося, хоч людей з лагідними вдачами в їхньому селищі аж ніяк не бракувало. Перший їхній спільний вечір проминув приємно й непомітно. Вона пішла до Федора з надією побачити Миколу знову, адже мешкають вони майже разом, ще й приятелюють.

Дівчина легко зорієнтувалася в напівтемній частині Квашиного бараку, знайшла потрібні їй двері й постукала. Федір сидів за столом й споживав принесену Наталею Безсмертною їжу. Федір сподівався, що прийшов Микола, та замість сподіваного приятеля побачив Віру й знітився.

Віра поклала пакуночок книжок і, оббігши очима кімнату, сказала:

— З усього видно, що ви рослинознавець Федір Цимбал; про вас мені говорив Микола. Я бачила вас багато разів, а познайомитися не мали нагоди.

— На жаль, я не рослинознавець, тільки рослинолюбець, треба ж чимсь жити.

Віра уважно приглядалася до експонатів, розвішаних по стінах, обережно діткалася до стебел пальцями, нюхала, читала надписи й думала про ту користь, яку вони приносять людству в народній медицині.

Згодом сказала:

— Ідея ваша, Федоре, зібрати гербарій чудова! Попрацювали ви багато. Я дуже шкодую, що не дізналася про ваш гербарій раніше.

З придушеним жалем в душі до цієї нещасної людини, Віра звернулася до Федора:

— Слухайте, Федоре, що я маю на думці: давайте зберемо ще один гербарій для нашого клубу. Мама напевне дасть нам окрему кімнату.

Федір усміхнувся.

— Який воно з мене збирач зілля, — казав він. — Я довго землю не топтатиму. Ви візьміть собі, Віро, за напарника Миколу.

— Який з нього флорист, — іронічно мовила Віра. — Микола ж горожанин й знає рослини хіба ті, що подають на стіл. Ні, Федоре, краще нам удвох все зробити. Давайте поговоримо про це. Я принесла книжку Олександра Савостіянова "Дика рослинність степів". Автор розповідає про ті степові рослини, що ще якось збереглися на маленьких клаптиках землі, непридатних до обробки.

— Ми ж тут, у Донбасі, маємо не клаптики, а величезні масиви цілинні, кам'яністі горби, гори, балки та байраки, де все росте те саме, що росло за козацьких часів, за княжих, і десятки тисяч років тому. Можливо, що цілина колись буде переорана та перекопана, і вирощуватимуть на ній виноград та інші сонцелюбні рослини. І вже ніхто не побачить хвиль тирси, ні горицвіту, ні дзвіночків сну широколистого, ні півників, ні диких тюльпанів, ні вогнем палаючих воронців. Тоді вже не вештатимуться діти по косогорах балок, шукаючи просуренків, щоб солодку цибудинку з'їсти одразу ж, а блакитні квіточки принести додому. Або заячі вуха — зламиш стебло, а листя на ньому тяжке та волохате, обчухраєш і хрумкаєш солодкавий стовбурець. А там ще козельки, шипшина. Ягода шипшини смачна, а насіння кусюче. Як кинуть хлопці за ковнір, то чухаєшся до сліз.

— Вам також діставалось? — запитав Федір.

— Так, як була малою, то кожного року перепадало, — казала Віра, сяючи від милих спогадів. — Може й нам доведеться повторити колись дитинство, Федоре.

Федір крутнув головою й безнадійно відмахнувся рукою.

— Мені часто здається, що я й досі маленька, — не вгавала Віра. — Навіть прикро робиться, що вже виросла... Та давайте подумаєм про гербарій. Мені здається, що доцільно було б зібрати його виключно із степових диких рослин. Тоді побачите, Федоре, яких наслідків ми досягнемо! До нас приходитимуть екскурсанти, а ви стоятимете з вказівкою в руці й ректимете як лектор: "Прошу звернути вашу увагу на оцю квітку, що називається горицвіт весняний або адоніс верналіс. Рослина ця відома своїми лікувальними властивостями й відзначається посеред зелені пишними китицями яскравожовтих квіток. А оце рай-дерево, а це самосил, а це залізняк козацький..."

Федір захоплено й вдячно дивився на збуджену Віру. Обоє, вражливі й мрійливі, забули за дійсність, ширяли в привабливому майбутньому. Ніякі перешкоди до уваги не брались. Обоє дійшли думки починати спільну працю негайно, щоб ще цієї осени дещо зібрати, а основні роботи розпочати навесні.

Гомоніли вони до пізньої години, однак Миколи не діждались.

Вдома Віра нетерпеливилась поділитися з мамою новими враженнями, але Ольги Павлівни дома ще не було. В передпокої, де зручно вмостилася Віра, суворо тупотіли, ніби переступали з ноги на ногу, чатівники — старовинні дзиґарі, що невідомо яким робом потрапили до помешкання інженера Доценка. З протилежної стіни на дзиґарі пильно дивився вусатий господар країни; він трохи усміхався, бо був певний, що рано чи пізно чатівник схибить, зіб'ється з ноги і його безжалісно викинуть з цього будинку.

Кроки в сінях повідомляли про прихід Ольги Павлівни. Віра схопилась назустріч стомленій матері.

— Як багато на світі гарних людей!, — цілуючи її, чуло говорила Віра. — Оце я щойно повернулася від Федора Цимбала, колекціонера рослин, якому так бракує відповідної кімнати.

Віра заповзято розповідала про зустріч з винятково приємною людиною, але хворою, при цьому просила матір дістати Федорові спрямування в санаторій, де лікують сухотників, наприклад в Крим або на Кавказ. Це ж, здається, не дуже тяжко зробити, адже голова шахткому товариш Потехін маму поважає.

Ольга Павлівна пообіцяла дізнатися відносно цієї справи.

— А я сьогодні поцілувала Миколу Солода, — казала усміхнена Ольга Павлівна.

— Ой, мамо, і звідки в людини візьметься нав'язлива думка? — у відповідь говорила Віра. — Я маю на увазі цього самого Федора, що була у нього. Чомусь він кількома нападами намагався хвалити свого друга Миколу Солода. Я вже починаю побоюватись, що Федір візьме на себе роллю свата.

Ольга Павлівна однією рукою міцніше притисла дочку до себе, а другою пестливо гладила її волосся.

— Така вже, мабуть, доля твоя; нещодавно відсахнулася від Ніколая, а тут уже й Микола, мов у казці, з землі виріс.

— Мамо, прошу вас дуже, ніколи більше не згадуйте про того Ніколая, — подратовано сказала Віра. — Якщо вам кортітиме жартувати, то виберіть на це іншу тему. Ви ж знаєте, що я з тим Ніколаєм нічого серйозного не мала, а про Миколу я знаю тільки те, що він Микола.

— У мене складається враження, що Микола дечим подібний до свого батька Степана Леонтійовича. Думаю, що ми не помилимось у нашому новому знайомому, адже це порядні люди, яких я добре знаю.

Ольга Павлівна підвелася, порадила Вірі відпочити й відігнати прикрі думки.

Згадка про Ніколая Светікова завдала Вірі болю. Минулого року у неї склалися прикрі обставини. Шість місяців студент лєнінградського гірничого інституту Ніколай Светіков відбував у Підверб'янці виробничу практику. Він їй дуже подобався. Про її почуття дехто здогадувався, а мама найперша, та з певністю ще ніхто не знав, навіть і Светіков.

Можливо, що й Ніколай здогадувався про почуття дівчини, свідомо уникав відлюдних зустрічей з нею, а також пліток, що могли б пошкодити його майбутній кар'єрі. Адже він був одружений, чекав приїзду до Підверб'янки дружини. Віра цього не знала. Його дотепні компліменти дівчина сприймала як розвагу, хоч у душі бажала почути від нього щось поважніше.

Приїхала Ніколаєва дружина. Видно, Ніколай любив її дуже.

Віра ще тугіше й щільніше згорнула свої інтимні почуття й заховала їх подалі від стороннього ока, показувала себе на людях такою, якою була й раніше — жвавою й бадьорою, але істотно змінилися її пляни.

Раніше вона мала намір їхати вчитися до київського університету й більше року систематично готувалася до іспитів. Батьки вже примирилися з думкою залишитись на

старість самотніми, хоч, крім Віри, мали у Дніпропетровському сина інженера — металюрга.

Несподівано Віра повідомила батьків, що вчитися в Київ не поїде, а залишиться з ними якомога довше. Ніякі аргументи на неї не впливали. Любов до Ніколая тримала її у Підверб'янці; бачити його хоча б здаля вона вважала за щастя. Вона була певна, що якби Светіков перед одруженням з своєю Лізою зустрівся з Вірою, то все могло б статися зовсім інакше. Ніколая втратила Віра назавжди, звичайно, ніколи й не мавши його.

Зате до її послуг залишився гурт залицяльників, починаючи з Іллюші Федюкова, зарозумілого й розбещеного синочка завідувача копальні, і кінчаючи футболістами, з Ванею Сухотеплим на чолі. Хто зна, чи не належатиме до цього гурту й новий підверб'янець Микола Солод. З ним можна розмовляти про що завгодно й не вприкритись.

Думки її стомлювали.

* * *

Наступного ранку Ольга Павлівна пішла до шахткому, що містився в адміністративному будинку копальні.

Люди постійно товклися в канцелярії, де стукотів на друкарській машинці кучерявий технічний секретар з веселим прізвиськом Дунь.

Відвідувачі ждали своєї черги потрапити до голови шахткому товариша Потехіна, що сидів у себе в кабінеті. Здавалося, Потехін ніколи не спав. Його коли завгодно і де завгодно можна було бачити на людях. Він вважав за свій обов'язок використовувати кожную нагоду, щоб звернутися до шахтарів з промовою, палко, до втрати голосу, закликав віддати всі свої сили на виконання й перевиконання плану видобутку вугілля.

Ольга Павлівна, як завідувач клубу, формально підлягала товаришеві Потехінові, хоч насправді вона ще залежала від секретаря партійної організації товариша Рябова — не меншого фанатика комунізму.

Обидва ці провідники ходили в напіввійськовій одежі, підперезані вузькими ремінцями; обидва в шеврових на низеньких підборах чоботях; завжди недбало вмиті, з слідами вугільної сажі, що залишилась на неголених обличчях ще з минулих днів.

Не зважаючи на їхню зовнішню подібність, вони стояли на різних щаблях громадсько-політичної ієрархії, і про це ніколи не забували.

Секретар партійної організації товариш Рябов почував себе і повадився як беззастережний володар Підверб'янки. Без його згоди чи дозволу не могло нічого статися й відбутися; здавалось, що народжуються й помирають люди в селищі за згодою товариша Рябова.

На долю Потехіна припадало робити те, що доручав йому партійний комітет в особі Рябова. Інколи доводилось й голові шахткому розглядати різні побутові справи, що з ними приходили головним чином дружини шахтарів. Захопивши зненацька Потехіна в його кабінеті, жінки не випускали його звідти, аж поки він їх усіх по черзі не вислуховував. Потехін намагався уникати свого кабінету, але іноді доводилося з

обставинами примирятися.

Йдучи до шахткому, Ольга Павлівна була певна, що відрядження на лікування Федорові Цимбалові вона дістане. Потехін не наважиться відмовити їй і як керівникові культурного закладу, і як дружині визначного фахівця гірничої промисловости. Про цю велику честь і увагу, що надавав Кремль головному інженерові підверб'янської копальні Юліянові Адрі— яновичу Доценкові знали, звичайно, всі, кому це належало знати. Якщо в Москві інженера Доценка поважали, то в Підверб'янці його побоювались. Тому Ольга Павлівна йшла до адміністративного будинку певна себе.

Побачивши на порозі свого кабінету гостю, Потехін кинувся їй назустріч.

— Пламенний привіт народному комісару культурних справ! — жартівливо вітався він, простягнувши Ользі Павлівні руку й навмисне мішаючи російські та українські слова, чим підкреслював свою толеранцію до її рідної мови.

— Палке вітання всій робітничій клясі в особі представника товариша Потехіна! — в тому ж жартівливо-піднесеному тоні відповіла Ольга Павлівна. — У мене до вас прохання. Треба врятувати хвору людину.

— З вашої родини, — стурбовано проказав Потехін.

— Ні, у нас дома всі здорові. А хворий, про кого казатиму, взагалі родичів не має; за нього нікому поклопотати. За намовою Віри, я взяла цей обов'язок на себе.

— Розумію, — поправляючи неслухняну чуприну, мовив голова. — Прояв альтруїзму, чи як там воно по-вченому називається.

— Нашою мовою це можна назвати громадською опікою, — заперечила Ольга Павлівна класифікацію вчинку, що хотів їй накинути голова.

— Що ж хворому дошкуляє? — лагідно питав Потехін. — Серце? Шлунок, або щось з легенями негаразд?..

— Легені. У нього сухоти. Людина ж молода, щойно жити починає...

— Клопіт з тими хворобами, Ольго Павлівно. Багато шахтарів скаржаться на здоров'я, а відрядження на курорт з Мокви надходить коли-не-коли. Та я про вашого хворого поклопочуся спеціально.

Ольга Павлівна подякувала Потехінові й підвелася. Схопився й Потехін. Проводжаючи свою відвідувачку, уже біля дверей зупинив її.

— А найголовніше я й забув. Треба ж записати прізвище хворого.

Він повернувся до столу, відімкнув бічну шухляду, витягнув звідти спеціальний блокнот куди записував важливі справи, які не можна забути ні в якому разі і, розгорнувши, звів очі на Ольгу Павлівну.

— Цимбал, — сказала вона. — Федір Цимбал. Він мешкає у бараці старости Кваші. Числа бараку не пам'ятаю.

Голова раптом випростався й пильно дивився на Ольгу Павлівну.

— Якесь непорозуміння, Ольго Павлівно, — спромігся на мову Потехін. — Ви того Цимбала добре знаєте?

— Що ви розумієте під словом "добре"? Я знаю, що Цимбал — тяжко хвора людина, можливо, й безнадійно.

— Чи це все, що ви про нього знаєте? — здивовано вигукнув Потехін.

— Невже цього мало? Докладніші відомості вам може дати наш головний лікар Сергій Сергійович.

— Тоді ви нічого не знаєте, Ольго Павлівно! — рубав поперед себе пальцем повітря Потехін. — Вам не зашкодить дізнатися, що той Федір Цимбал свого часу втік із села від колективізації.

— Це ще не надто страшний гріх. Тепер в кожній копальні працює багато шахтарів, що були селянами й повтікали від колективізації. Ви це знаєте.

— Заперечувати не буду, хоч та частина шахтарів ніколи не вважатиметься повновартісною в ідеологічному розумінні. Ті шахтарі залишаться затаврованими назавжди, як потенційальні наші вороги. їм, наприклад, вступати до партії заборонено назавжди.

— Та я й не збираюся клопотати, щоб ви дали Федорові Цимбалові рекомендацію на вступ до партії. Я прошу, щоб ви не дали йому померти.

Скривившись, Потехін заперечливо покрутив головою.

— При чому тут партія! Цимбал — ворог народу. Він за шкідництво три роки відбував кару. Якби я на ваше прохання дав Цимбалові відрядження лікуватися в Криму, то ми б з вами загинули. Партія нам не подарувала б ні втрати революційної пильності, ні зв'язків з контрреволюційними елементами. Я кажу про нас обох, Ольго Павлівно, дарма, що ви покищо не належите до партії. Давайте припинимо розмову про того Цимбала і ніколи не згадуйте про нього.

— Якщо вам так хочеться, — звела плечима збентежена Ольга Павлівна. — На мою думку ви, товаришу Потехін, перебільшуєте.

— Ольго Павлівно, припиніть розмову, будьте ласкаві, — хвилюючись, благав Потехін. — Ви навіть не уявляєте, на яку небезпеку наражаєте себе і мене.

Невже ви сподіваєтесь виходити з води завжди сухим? — сердито спитала вона й вийшла з кабінету.

Ольга Павлівна з обуренням думала про свій невдалий візит, та поволі сварливий запал угасав. Потехін не міг інакше повестися, адже він сам собі не ворог. Щодня всі газети, від центральних починаючи й стінгазетами кінчаючи, закликають до пильності й вимагають викриття ворогів народу. Про це саме з раннього ранку й до пізньої ночі кричить радіо, про це вдень і вночі промовляють у Підверб'янці і по всій країні безліч агітаторів та пропагандистів. Ворогів знаходять всюди, де вони є, і де їх нема; арешти, відкриті й закриті судові процеси, а потім розстріли або каторга.

В такий шалений час Ольга Павлівна, почувавши себе в якійсь мірі безпечною, прикриваючись плащиком авторитету свого чоловіка, наважилась клопотати за людину, хоч і хвору, але політично скомпромітовану. Вона забула чи легковажила тими обставинами, що поли чоловікового плаща — захист тимчасовий і непевний. Поки підверб'янська копальня плян виконує, доти її начальство може почуватися певним себе, в тому числі й головний інженер. Ніхто не наважиться писати якесь обвинувачення, а як хтось і напише, то однаково лежатиме воно без руху, в резерві.

Та може статись, що їхня копальня опиниться в прориві — до того не далеко. Пляни міняються щомісяця, і щоразу їх підвищують. Опинитися в неласці перед вищим начальством, перед Москвою дуже легко. Шукатимуть винуватців і, звичайно, познаходять. На чільному місці опиниться головний інженер. Хіба мало інженерів уже забрано? Кого не розстрілюють, той потрапляє на каторжні копальні до Караганди, Кузбасу, на Воркуту.

Сумну перспективу свого майбутнього Ольга Павлівна трохи злагіднила думкою, що писати обвинувачення зараз у Потехіна не вистачить відваги. А пізніше, якби щось з Доценком і трапилось, писати буде пізно, бо донощиків напевне закинуть замовчування, що також вважатиметься злочином; вона вважала, що особливої шкоди не накоїла, лише повелась необачно, і без ніякої користи для Цимбала.

У вечорі, коли вже в клубі молодечий галас ушух, Ольга Павлівна покликала до себе на сцену Панаса Короля з його кімнати, Віру з приміщення, призначеного під гербарій, та Миколу Солода з театральної залі, де він старанно малював плякати.

— Аж такої пильності я від Потехіна не сподівалася, — відповіла Віра. — Не можна ж залишати друзів напризволяще. Федір довго на ногах не втримається. Я спробую примістити його до районної лікарні. Якщо мені пощастить, то Федорові там буде трохи краще, ніж в його щурятнику.

— Треба також, щоб Федір відмовився від недоїдків, — сказав Микола. — Я поговорю з бригадиром, можливо, що ми носитимемо харчі з їдальні. Те, чим годує Федора Наталя Безсмертна, їсти можна, але людям здоровим, таким, наприклад, як ми з Панасом Королем.

Ольга Павлівна зміряла маляра уважним поглядом і, усміхнувшись, сказала:

— Наш Панас також недалеко втік від Федора. В обидвох душі тримаються тіла на "чесному слові".

— Я б цього з певністю не сказав, — мовив Микола. — Мені вже не раз доводилося бачити, що наш Панас може їсти саму тюльку тричі на день.

— Бо ліньки піти до їдальні, — додала Ольга Павлівна.

— Шкодную часу, — виправдувався Панас. — Кожного разу їдальня забирає у мене не менше години. Зрештою, мова не про мене.

Ольга Павлівна дивилася на молодь і думала про їню майбутню долю. Про Панаса Короля вона турбувалася найменше. Якщо все так і далі йтиме, то підверб'янські організації дадуть йому характеристику позитивну; він захистить диплом в якомусь інституті, а потім влаштується на працю у видавництві — ілюструватиме книжки й тим здобуватиме засоби на існування. Про це може мріяти кожна талановита людина.

Інша справа з Миколою. Усе його буття залежить від безлічі випадків, а надій жодних. Не краще й у Віри. Якби дійшло до того, що її батьків заарештують, то що вона робитиме?

Та покищо все гаразд.

5. ЗОРІ ЗЕМНІ Й ЗОРІ НЕБЕСНІ

У шахтарському місті Кадіївці вибійник Олексій Стаханов родом з Орловської області в серпні 1935 року нарубав вугілля, виконавши чотирнадцять з половиною норм, і зразу ж зробився знаменитістю на всю державу.

Олексій Стаханов нічим не ріжнився від інших робітників; звичайний собі вибійник — таких чимало у кожній копальні, недавній селянин, напівграмотний і мовчазний.

Підготовивши заздалегідь відповідні умови, влада зробила Стаханова знаменитістю, щоб кожен робітник брав з нього приклад та давав дешеву працю.

Як і треба було сподіватись, державна пропаганда здійснювала несамовитий галас. Двадцять чотири години поспіль радіо, преса і сотні промовців закликали трудящих Советського Союзу брати приклад з Олексія Стаханова. Головні підверб'янські проводирі Рябов і Потехін, щодня скликали загальні збори. Шахтарі терпеливо вислухували їхні промови й одноставно ухвалювали палкі резолюції. У промовців хрипли голоси, шахтарі накурювалися махорки до запаморочення голів.

Микола Солод знав Стаханова, бо інколи бачив його в пиварні, де шахтарі спочивали й розважались. Тепер Стаханов належав до советської еліти, а Микола змушений сидіти в приміщенні нарядної на зборах. Йому хотілося бути у степу чи байраці, щоб нічого не бачити, нічого не чути, утекти хоч на короткий час від дійсності.

Саме тоді, як Микола остаточно вирішив не йти з роботи до клубу, а податися в степ, Пилип Кваша ще в копальні попередив своїх робітників, що до них на шосту годину прийде читати лекцію агітаторка Віра Доценко.

Микола сказав бригадирові, що почуває себе погано і хотів би спочити на свіжому повітрі.

Бригадир не перечив.

— Таке з кожним трапляється, — казав він. — Це недуга, я розумію тебе. Іди в степ походити, а після Віриної лекції і я до тебе прийду, щоб побазікати трохи. Тримайся отієї могили, що на схід — так мені легше буде тебе знайти. Не бійся, Миколо, я тобі не набридатиму балачками.

— А я й не боюся, бо знаю, що агітувати мене не будете.

Виїхавши з копальні, Микола пообідав, а потім спроквола подався в степ до самотньої могили, що височіла за півкілометра від селища. Вона була подібна до старого терикону, що обріс степовими бур'янами й невибагливим споришем. У небі, як на безкрайній ниві, стояли непорушно копиці хмарок; десь далеко на заході хмари спорудили величні палаци, щоб у них спочивало сонце.

Цвіркуни, переконавшись, що надійшов їхній час, стоголосо заспівали навколо Миколи своїх одноманітних, жвавих пісень. Миколі здавалось, що на світі позалишалися самі цвіркуни та він — нікому непотрібний, з якогось непорозуміння залишений спростерігати велику всесвітню порожнечу.

Є ще й зорі. Спочатку прорізалась Вечірня Зоря; швидко набралася вона

величності, осяйності, потім з'явилися інші й незабаром тисячі цікавих оченят видивилися на Миколу Солода, стомленого життєвими обставинами.

Він забув, що таке справжній відпочинок і яке буває дозвілля. Скрізь, де б не був і що б не робив, не давав собі спокою думками. Миколу гнобить самотність, хоч на перший погляд це твердження здається дивним. Адже в короткому часі він придбав кількох приятелів: старших віком — Ольгу Павлівну та Пилипа Івановича, і молодих — Федора Цимбала й Віру. Та й Панас Король близька вже людина. І Яким Сливинський. До цього грача треба ставитись обережно. Усі ці люди гарні й приємні, та погомоніти щиро нема з ким. Ні від кого не почуєш живого слова — всі розсудливо мовчать, мовчить і Микола. Скрізь і завжди треба покладатись на свою інтуїцію, розуміти чужі неказані думки й відповідати проречистим мовчанням. Як довго цей жахливий стан триватиме? Десятки? Сотні років?

На його питання не чути відповіді ні з неба, уквітчаного зірками, ні з надрів землі, ні з степу, де м'яко перекочувалися валки пустотливого теплого вітерця.

Звідкілясь до Миколи прийшов Пилип Кваша. Він простягнувся на сухій траві поруч.

— Про що ж там Віра розповідала? — спитав Микола.

— Наші хлопці сподівалися, що вона розповість якусь казку, а вона дві години частувала нас статтями з газет про стахановщину, — казав Пилип Іванович.

— Нічого не вдієш... Я дивуюсь, Пилипе Івановичу, що ви до цього часу не даєте про себе знати. У чухрайте і ви рекорд стахановський, наша копальня підтримає вас.

— Не про це, Миколо, я хочу з тобою погомоніти, — старався Кваша запалити сірника.

З голосу Микола розумів, що Квашу щось хвилює. Від копальні доносились тяжкі зітхання машин, було спокійно й безпечно, ніхто не міг чути їхньої розмови, здавалось, ніби на всьому світі існували Пилип Кваша й Микола Солод.

— Побачивши тебе, Миколо, і трохи пізнавши, я вирішив: оця людина, Пилипе, буде тобі і другом, і совістю твоєю; маю довір'я до тебе, як ні до кого іншого. А якщо вислухаєш мене, то тоді краще зрозумієш мене.

— Розповідайте, Пилипе Івановичу, нам нема куди поспішати, — підбадьорював Микола.

— З чого ж починати? З світової війни, з громадянської?.. Майже три роки я воював проти німців, двічі був поранений. Аж тут революція, воювати не було коли через МІТИНГИ. А потім кинув рушницю багнетом у землю і — геть війну! З багатьма пригодами дістався я з фронту додому в Перещіпне до батьківської хати. Ще не висипатись, як приходять від Довгалів розвідники дізнатися чим я дихаю. Господарство було у них заможненьке, а робити було нікому. Старий Довгаль був дуже німичний. Двох його синів забрали на війну, одержав повідомлення, що загинули за віру, царя й батьківщину. П'ятнадцятирічного сина Микиту скривдила доля — у нього тонкі ноги й така ж тонесенька шия, що ледве тримала велику гарбузоподібну голову, і коли Микита хотів щось сказати, то шипів, бідний, як гусак.

Зате його сестра Одарка була дуже міцна й працювита. Я також був ставний, дарма що вимучений війною. Мого батька господарство складалося з хати, левади та однієї корови. Він майже все своє життя шахтарював тут же, недалеко від села. Тож засиджуватися мені на батьківських хлібах не личило.

Незабаром ми з Одаркою побралися.

Вже на початку нашого одруження, я переконався, що моя Одарка надзвичайно любить землю, худобу і роботу — справжня селянка.

А мене тягнуло у мандри, хотілося кудись їхати, побачити щось нове. Воно й не дивно. Не мали ми з Одаркою спільної мови. Чував я від свого діда ще хлопчиком буди, що ми козацького роду, хоч пізніше й змінили предки вояцьке ремесло на торгівлю. Наш прадід чумакував. Мабуть прадідові на місці не сиділося, як оце й мені.

З часом я мандри став вважати ледарством, а тому й працював з дружиною як навіжений.

В той час революція аж гула. Я вважав, що своє вже відвоював, а тому не підтримував ні білих, ні червоних, ні гетьмана, ні Махна. Але до кінця війни дома не досидів. Мене мобілізували до червоної армії. З ними я два роки наступав-відступав, а як війна скінчилася — повернувся додому й дізнався, що Одарка взяла собі приймака і вже набула з ним сина. Пообідав я в Одарки, а ночувати пішов до Підверб'янки.

Той Одарчин приймак покинув її, залишивши спільного нащадка. Пізніше зв'язки у нас наладилися: то я навідувався до села, то вона до мене в Підверб'янку. І так воно тягнеться й тепер. Офіційно Одарка вважається моєю дружиною, але спільно жити ми вже не наважувалися. Від хліборобства я відсахнувся, — воно чуже мені, а Одарка цурається шахтарського життя. Земля тримає її міцно біля себе.

Думав, що колективізація вижене Одарку з села. Та де там! Без ніякого спротиву записалася до колгоспу, ще й інших агітувала, хоч робила це вже не з любови до землі, а тому, що у неї не було іншого вибору. Якби вагалася записуватись в колгосп, то її негайно переписали б з категорії середняків до кулаків. Це означало б — до вагону й на північ. Треба було якось вижити. А тут ще й голод. Якби не я, то круто б довелося їй з сином. Не було в хаті ні зернини, ні картоплини. Я скуповував у шахтарів маленькі шматочки хліба й трохи підгодовував їх. Але перейти до мене жити відмовлялася, мабуть себелюбність перешкоджала.

Тепер Одарка працює в колгоспі бригадиршою.

Микола слухав уважно, не перешкоджав питаннями. Пилип Кваша зашелестів газетою, рихтувався скручувати цигарку. Микола скористався з павзи, щоб сказати:

— Одначе мене дивують ваші стосунки з дружиною. Ви напевне любите її, а родинного життя влаштувати не можете чи не хочете.

— Я казав, Миколо, що Одарка має брата Микиту. Він потроху оклигав і зміцнів. Під час колективізації в колгосп не пішов, покинув рештки свого господарства і влаштувався на нашій копальні. Тут він працює й досі. Не забуває мене, нагадує про себе, навіть дуже відчутно нагадує. Здається, Микита тримається на цьому світі своєю безмежною ненавистю до мене. Його завжди можна знайти в пиварні. Там він запевняє

своїх товаришів, що колись помститься мені за різні, вигадані ним, кривди. На його думку, я одружився з його сестрою на те, щоб загарбати в свої руки їхнє господарство, а Микиту, законного спадкоємця, мав намір знищити. Микита ж, як він хвалиться, розкусив мене, ніби я, зазнавши поразку, втік від Довгалів, покинув напризволяще його сестру з моєю малою дитиною.

Ця казка, що її розповідав Микита, набридла всім, тоді він вигадав іншу, дошкульнішу, з політичною підкладкою. Він тепер запевняє, що в червоній армії я не служив, а був у Махна. Казати таку дурницю у Микити нема ніяких підстав. Найбільший його аргумент це те, що, мовляв, такого вигляду як я, були всі махновці.

— Ви думаєте, Пилипе Івановичу, що Микита кінчить ваші чвари, написавши на вас донос?

— Все можливе. Виклики на допит можуть бути через різні причини, або й без причини, і поки розшукають, та ще чи й шукатимуть, в архівах сліди про мою службу в червоній армії — мене запроторять кудись на північ і слід за мною зникне. Учора я зайшов до пиварні, а там мій родич, запропонував мені випити пива. Тут почав мене Микита намовляти не ловити гав. Спочатку я не розумів, що він має на увазі та, вслухавшись, збагнув, що він хоч і каліка, але Довгалевого роду — тямкий, практичний і передбачливий. Намовляв мене здобувати собі кар'єру. На його думку, я міг би бутидесь завідувачем господарства або керівником магазину, де можна почуватися, як вареник у маслі. Може там знайшлося б місце і Микиті сторожем. Тоді б він мовчав.

— І що ж ви Микиті відповіли?

— Я пообіцяв подумати. Бачу, що Микиті дуже хочеться, щоб я поліз у партію і начальство. Тоді йому буде вигідніше тероризувати мене своїми погрозами, бо я б від нього відкуповувався.

— Мені здається, що у Микити вистачить розуму з доносами не потикатися, йому доцільніше мати вас на волі й членом партії, — висловив свою думку Микола.

Шахтарі замовкли.

Ледь відчутний вітрець діткався Миколиного обличчя, лоскотав, ніби розумів, що робить людині приємність. Від Миколиної роздратованості вже нічого не залишилось, він поважно перейнявся долею свого бригадира. Час направить на відповідний шлях.

— Дякую тобі, Миколо, що вислухав мене. Часто до болю кортить розповісти про себе... А зараз ми ще зайдемо до пиварні випити новобаварського пива, — запропонував Кваша.

Пиварня, як і всі заклади та установи селища, містилася на головній вулиці. Вона нагадувала лазню з забрудненими вікнами; з розчинених навстіж дверей вибивались на вулицю густі випари. Вони смерділи сумішшю поту й гнилих покидьок.

У довжелезному приміщенні, серед тютюнових хмар, за столами сиділо так багато шахтарів, що Микола жартома подумав: "Невже ще хтось залишився в бараках? Здається, тут уся Підверб'янка". Складалося враження, ніби всі присутні гомоніли разом, намагаючись один одного перекричати.

Пилип Іванович, користаючись з досвіду, а може й з протекції, хутко отримав

декілька кухлів пива. Серед загального гамору було чути навіть спів. Хтось фальшиво скиглив, хтось сварився, вигукуючи люті погрози. Тут скаржилися на свою долю, гістерично сміялися. Усе, чого собі бажали люди хоч на короткий час, те знаходили під дахом пиварні в склянці.

Микола не раз навідувався до пиварень у Кадіївці; його вабила туди не горілка й пиво, а щирість шахтарська, що прокидалася у підхмелених людей. У пиварнях люди не соромилися витягати з грудей серце своє — показували його всім, хто хотів на нього подивитись.

Підсунувши пиво ближче до Миколи, Пилип Іванович випив своє з такою обережністю, ніби воно було гаряче. Пригасивши спрагу, казав:

— Хіба то клуб, куди ти ходиш після роботи? Там можуть розважатися тільки діти. Справжній клуб тут. Ось придивися уважно: он розмахує своїми догими руками Яким Сливинський, з кимось свариться Семен Лягуша; дудлить пиво Попик, а в правому кутку сидить, як півень на жердці, хоч і не з нашого бараку, зате легкий на згадку Микита Довгаль.

— Отой худий, з нестриженим волоссям?

Микита Довгаль також побачив свого родича Квашу, схопився й уже стояв біля їхнього столу. Він дійсно вигляд мав не надто привабливий. Маленький, руки й ноги здавались повикручуваними, а очі круглі й злі, як у вепра. На зморшкуватому обличчі з'являлися й зникали гримаси, що в якісь мірі були чи то усмішкою, чи проявом внутрішнього болю.

— Може хочеш щось сказати? — сідаючи за стіл, мовив він до Пилипа Івановича.

— Випий з нами склянку горілки, — посунув Пилип Іванович порцію, що стояла на всяк випадок.

Микита випив і, вибалушивши очі, шукав на столі закуски.

— А ти хто такий? — утерши тоненькі губи, запитав Микита.

— Вибійник з моєї браґади, — замість Миколи відповів Пилип Іванович.

— Умієш ти, Пилипе, собі людей добирати. З твоєю бригадою ти далеко підеш.

Пилип Іванович не мав бажання вдаватися в балачки з осоружним йому родичем і вирішив перемовчати.

Переконавшись, що Пилип Іванович не має наміру з ним розмовляти, Микита подратовано просюсюкав:

— Май на увазі, Пилипе, ти робитимеш те, що треба робити; якщо ж моїми словами легковажитимеш, то пізніше шкодуватимеш і каятимешся. Це я тобі кажу як близький родич. Зрозумів? А тепер розважайтесь...

Микита підвівся якимось боком і пошкутильгав до свого столу. Пилип Іванович і Микола мовчки проводжали його поглядами.

Раптом Микола схопився й подався хутко за Микитою. Дігнавши його, схопив тяжкою рукою за кістляве плече. Здивований Микита дивився на Миколу.

— Попереджую, що з вашого залякування нічого не вийде, — суворо мовив Микола.

— Не забувайте, що ви маєте справу не з самим Пилипом Івановичем. Якщо ви ще раз

насмілитесь хоч писнути про Пилипа Івановича... — почав був погрожувати Микола.

Микита затиснув кулаки, але стримався й пішов до свого столу.

Зніяковілий Микола поплентався до Пилипа Івановича. Той підвівся й попрямував до дверей, а Микола за ним.

— Микита цього тобі не подарує. До того ж ти зіпсув усі мої плини, — сумно говорив Пилип Іванович.

І либонь з жалощів до зажуреного хлопця погладив його по спині, бо розумів, що Микола робив це з любови до нього, з поваги.

Після того безглузлого випадку Миколі було дуже прикро, — на погрозу відповів погрозою, ніби був досвідченим забіякою, хоч сам ще ні разу не бився. Зате шахтарі битись уміють. Тепер він, на всяк випадок, особливо пізніми годинами, триматиметься обачно... В цей час усі культурні сили селища були мобілізовані на готування до урочистої стахновської зустрічі, виняткового за своїм задумом шахтарського свята.

Микола і мистець Панас Король готували пропагандивну продукцію в чотири руки. Панасові, за порадою Ольги Павлівни, довелося припинити різьбарство й узятися за малювання гасел.

У клубі відчувалася ділова напруженість: вправлялися шахтарі, школярі, — готувалися до виступу перед стахановцями. Напружено жила вся Підверб'янка. Тягареві авта виїздили із селища, навантажені столами, стільцями, лавами й різним будівельним матеріалом. Кружляли чутки, що стахановцям безкоштовно даватимуть харчі, а тому кожному хотілося потрапити на свято, хоч не кожного вважали за стахановця.

Призначеного дня тягарові авта вивозили із селища тих шахтарів, котрі отримали від шахткому спеціальні запрошення. На одно з них упхався й Микола. Авто бігло по мало уїждженій дорозі, зарослій споришем, — ця дорога сполучала селище з сусіднім селом Перещіпним, а навколо виднівся безмежний хвилястий степ.

Зненацька виникла широчезна й глибока балка, перетята високою, оброслою вербами греблею, утворюючи ставок. Вода в ньому стояла непорушно, мов закрита бляхою. Верби принишкли, ніби здивувалися, угледівши гомінких гостей.

Переїхавши греблю, авто зупинилось у гаю, що мальовничо вкрив увесь південний бік балки від самого берега до шпилья. Серед гаю знайшлася простора галявина, поросла гравою, ніби самою природою пристосована до масових гульбищ. Тут уже зробили якесь підвищення, подібне сцени, а перед нею розставили столи.

Микола побачив свої наслідки малювання: куди не кинь оком — скрізь прапори й гасла, головне — гасла. Вони закликали, намовляли, вимагали. Їх ніхто не помічав, люди сприймали це як декорацію, як листя на деревах, чи хмари в небі.

Оглянувши святкові споруди, шахтарі потягнулися до ставу. Чулися голосні розмови, жарти, сміх, відчувався святковий настрій.

Микола йшов вздовж ставка, що кінчався великим болотяним плесом. Подалік від берега плавали табунці свійських гусей та качок, а за ставком, на обидвох узбіччях розлогої балки стояло село Перещіпне, звідки походив бригадир Пилип Кваша. Навіть

здаля видно було небілені, занехаяні з часів колективізації, убогі хати. Сади вже давно повирубували на паливо ще в роки голоду.

Брів Микола берегом ставка, намагався ні про що не думати. З берега хтось кидав у ставок камінці, якийсь хлопчина намагався сухою гілкою притягнути до себе з води глечик насіння купавки. Миколі кортіло наламати пухких чорних котиків рогозу, хоч не знав, що з ними потім робити.

Аж ось заграла оркестра — це був заклик сходитися. Микола попрямував до музики.

— Куди тікаєш, Миколо? — почув знайомий голос.

Під кущем глоду сидів Пилип Кваша з своєю Одаркою. Микола бачив її вперше. На нього дивилася й доброзичливо усміхалася красива молодиця.

— Ти мені зараз будеш потрібний, Миколо, — казав Пилип Кваша. — Мене, бач, виберуть до президії, то ти потоваришуй моїй Одарці.

Микола зразу знайшов з Одаркою спільну мову: похвалили погоду й вибране місце для свята; Микола висловлював захоплення цим поетичним закутком, якого, мабуть, не знайти в усьому Донбасі. У відповідь йому Одарка казала, що він помиляється — у їхньому районі є такі чарівні місця, що можуть конкурувати з прославленим слов'янським курортом або з Святими Горами. Вона радила Миколі побувати навесні коло берегів річки Бик. Враження були б незабутні...

Коло столів звідкись узявся Петро Попик і, не витрачаючи зайвих слів, кивком пальця запросив іти за ним. Виявилось, що бригада не забула й про них.

Біля сцени метушилися організатори свята Рябов і Потехін. Ці керівники ніби провадили якусь складну гру, заглядаючи в список, що його мав Рябов, кудись бігли, щоб знову зіткнутись.

Нарешті гру припинили. Повільним, урочистим кроком вийшов на сцену Рябов. Гамір зразу ж ушух. Потім пішло усе, як і передбачено. Шахтарі вислухали його палке вітання й одностайно ухвалили список президії стахановської зустрічі. Головним промовцем був Рябов. Говорив він енергійно, вимахуючи руками, а шахтарі тихенько розмовляли.

За широкою спиною завідувача копальні Федюкова сидів Пилип Кваша. Він спостерігав як Микола і Одарка про щось гомонять. Чи не про нього бува? Але він був певний, що Микола нічого зайвого Одарці не скаже, як не обмовиться й вона.

Та й про кого ж їм розмовляти як не про Пилипа Івановича?

Микола несподівано не лише для Одарки, але й для самого себе, тихенько шепнув:

— Він вас дуже любить...

Одарка запитливо видивилася на свого сусіда.

— Це я про Пилипа Івановича, — додав Микола.

— З якої нагоди це ви бовкнули? — усміхнувшись, спитала вона.

— Справді бовкнув. А все тому, що не розумію ні вас, ні Пилипа Івановича. Він любить вас, та й ви, мабуть, не байдужі до нього, а спільного життя уникаєте.

— На те є причина, — відповіла Одарка. — Мого Сашка Пилип недолюблює. Як він

відійде, то може тоді зійдемося.

Микола порівнював Одарчину розповідь з Квашиною на степовій могилі, і не міг зрозуміти людей. "Ні, Миколо, хоч ти і мав намір допомогти їм порозумітися, але краще буде тобі, якщо не пхатимеш носа до чужого проса" — жартував він сам із собою. Про селян Одарка розповідала неохоче, загальними словами, либонь побоювалася. Такий бо час.

Нарешті Рябов, на радість шахтарям, довів свою доповідь до кінця. Після цього Потехін прочитав проект резолюції; шахтарі одностайно схвалили її без заперечень. З діловою частиною було покінчено і почалося справжнє свято. Люди їли й пили. Швидко задовольнившись, всі відчули потребу щось говорити, один одному щось доводити. В той час на сцені артисти з самодіяльних гуртків клубу танцювали, співали, грали на струнних інструментах, читали вірші. Артистів майже ніхто не слухав і не дивився на них. Шахтарі познаходили собі затишні місця на сухій траві або під кущами й насолоджувались грою оркестри.

День минув непомітно. Кудись несподівано ділося сонце, з гаю на галявину насунулись присмерки, а з ними й прохолода з запахом степу; заблищав у небі надщерблений місяць. Виття автових гудків закликала повертатися додому. З великою нехиттю шахтарі пленталися до машин, що з'юрмилися під гаєм, як табун сонних тварин.

Пилип Іванович з дружиною попрощалися з своїми приятелями й подалися на Перещіпне, щоб на ранок повернутися до нарядної і зразу ж їхати в копальню.

Гойдаючись та підстрибуючи шахтарі трималися один за одного. Кожному хотілося якнайскорше потрапити додому й опинитися в привабливому ліжку.

У напівтемному гуртожитку Микола роздягнувся і негайно розлігся. Чомусь знову снувалася думка про Пилипа Квашу та його дружину. Проте... чи не доцільніше думати про самого себе? Віра... Він тепер бачив цю дівчину у своїй уяві, поважну, метку, з ласкавими очима. Віра подобалась йому.

Декілька днів жила Підверб'янка враженнями стахановського свята. Обговорювали до найменших подробиць все те, що відбувалося в гаю біля перещепнянського ставка. Від проникливого людського ока не сховалося ніщо. Знали, хто з ким сварився, хто з ким любився; хто спромігся наховати харчів і привезти додому, — багато чого знали, хоч нічого в тому не було надзвичайного. Минув би день-два і все це набридло б і забулося, якби селище не облетіла вістка, пов'язана з недільним святом. Стало відомо, що зник Микита Довгаль. Цю чутку передавали обережно, бо ніхто не знав, що з ним трапилось. Може його заарештували? У таких випадках краще багато не базікати. Знайшлися очевидці, що бачили Микиту біля ставка. До столів він чомусь не підходив, бо мабуть не мав запрошення. Може то він кричав за порядком, чи його хтось утопив — ніхто не був упевнений.

Пилип Кваша ходив до міліції, вимагав слідства. Пізніше стало відомо, що міліція описала все Микитине майно, що містилося в диктовій валізці, склала декілька протоколів з допитів, і на тому слідство припинено. Микола думав, що Микиту знищили

досвідчені в таких справах люди.

6. УТРАЧЕНИЙ ПРИЯТЕЛЬ

Осінь почувалася на землі повноправним господарем і поводитися так, як їй підказувала примха. Низько сунулися в небі тяжкі хмари, мов дим з далеких, за обрієм, пожеж. Помітно покоротшали дні. Перша зміна шахтарів ішла до копальні ще ледь благословлялося на світ, а поверталися смерком. Ночі потемнішали і похолоднішали. Погода покищо стояла суха. І коли зі степу на селище налітав розбишакуватий вітер, то гнав він вулицями валки пожовклого кураю, подібного до переляканих овець.

У клубі діловий рух тривав до дев'ятої години. Тоді Ольга Павлівна свій заклад замикала.

Останнім часом вона помічала, що з її чоловіком не все гаразд. Повертався він додому дуже пізно. Раніше вирватись або не міг, або й не хотів, — якісь наради, засідання, збори траплялися майже щодня. Іноді Юліян Адріянович залишався в службовому кабінеті наодинці. Там він обмірковував усе, пов'язане з працею копальні, щось рахував, накреслював якісь пляни. Службовий кабінет своїм практичним обладнанням сприяв творчій праці головного інженера, збуджував у нього своєрідне натхнення.

Але як тільки Юліян Адріянович опинявся вдома біля писемного столу — зразу ж звідкись з'являлася байдужість, голова порожніла.

Ольга Павлівна бачилася з ним щоранку за сніданком. Ніяких важливих розмов вони не вели, уникаючи суперечок. Та і взагалі ні в які справи свого

чоловіка не втручалася. Вони жили кожен своїм життям, спільним був у них лише дах.

Не дивлячись на такі відносини з чоловіком, Ольга Павлівна вважала за потрібне дізнатися, що його турбує. Оце вже кілька ночей поспіль вона виразно чула, що він майже до ранку не спить і навіть не гасить світла. Інколи чула за стіною його повільні кроки. Щось у нього надзвичайне сталося; він належав до тих небагатьох людей, котрі живуть розумом, голову не втрачають і не хвилюються навіть в найскрутніших ситуаціях.

Ранком, уважно придивившись до чоловіка, побачила, що за останній час він, якщо не постарів, то принаймні ввійшов не без успіху у похилий свій вік. Про колишню чоловікову вроду можна лише здогадуватись. А його ж колись не без підстав називали краснем.

— Якісь зміни помітила? — впіймавши на собі дружинин погляд, спитав Юліян Адріянович.

— У тебе колір обличчя змінився, — відповіла Ольга Павлівна. — Ти погано виглядаєш.

— Це мене, — заспокійливо сказав чоловік. — Мало буваю на свіжому повітрі.

— На твоїх плечах копальня, Юліяне. Вона вимагає від тебе в першу чергу свіжих думок. Мусиш дбати й про повітря.

До їдальні увійшла з чайником служниця. Юліян Адріянович вважав, що жіноча розмова про хвороби вже кінчилася. Та щойно служниця залишила їдальню, як Ольга Павлівна відсунула від себе чай і, якимось дивно глянувши чоловікові в очі, м'яко, чутливо мовила:

— Юліяне, у нас так складалося життя, що ми одне одному не набридали проханнями, — просто на те не було потреби. Одначе потреба таки виникла: мені дуже хочеться пробути з тобою цілий сьогоднішній день. Це — прохання, не відмов, будь ласка.

У Юліяна Адріяновича рука з чайною ложкою повисла в повітрі.

— Як це розуміти? — спитав він.

— Так просто й розуміти, як почув, — засміялася Ольга Павлівна. — Це не що інше, як звичайнісенька примха старіючої жінки: згадала баба, як вона дівувала... Захотілося мені, Юліяне, поїхати з тобою в перещіпнянський гай до ставка. Згадаємо наші роки молодечі, прогулянки на березі Дінця, про все хороше, що нам пощастило здібати в житті.

Юліян Адріянович усміхнувся.

— Я не сподівався від тебе, Ольго, такого прохання... Треба в конторі зорієнтуватися як нам цей плян здійснити. Напевне обставини складуться сприятливо...

Небавом Юліян Адріянович ходив з дружиною по греблі перещіпнянського ставу. У затінених вербами плесах вода здавалася майже чорною, а там, де на воду падали промені сонця, здавалося, що табунці пліточок не плавають, а літають. На тоненькій гілці виспівував барвистий щиглик; до нього з берега відгукувався побратим. Відчуваючи прийдешній холод, у кущах пищали синиці. Зате нічим не клопоталися дрібненькі степові горобці, вони щебетали з таким завзяттям, ніби у них ніколи нічого поганого не траплялося і не трапиться.

Бродили Доценки греблею, бродили вони гаєм, потрапляли в колюче плетиво ожини... Розмова точилася легко й приємно. Хтось би сказав, що це зустрілися двоє давніх друзів і квапляться переповісти зібрані за довгий час новини. Багато вони гомоніли про своїх дітей. Юліян Адріянович вперше дізнався про Віру й Ніколая Светікова. Батькові здавалося, що їхня доня ще дівча і про романтичні зв'язки не повинна б думати. Нехай би спитала своїх батьків, коли вони полюбилися? Вони на той час скінчили вищі учбові заклади, були готові до родинного життя.

Ольга Павлівна зауважила, що її чоловік почав впадати у повчальні методи, непомітно перевела мову на іншу тему:

— Щось давно від сина нема вістки. Воно й не дивно, бо в нього, мабуть, нема часу. Не лише у копальнях від стахановщини люди з'їхали з глузду. Металюргам либонь дістається не менше. Хто знає, як воно буде далі. Треба б знайти нагоду, щоб зібратися нам усією родиною.

— Ти про родину говориш так, ніби Доценків намножилося сила-силенна...

— Я маю на увазі не Доценків взагалі, а дітей наших: Вячеслава, Любу, їхнього

синка Ігоря. Якби ти не заперечував, Юліяне, то я б запросила дітей до нас у гості на день твого народження.

— Знову ті уродини чи іменини, — з прихованою прикрістю сказав Юліян Адріянович. — Ти ще й досі роки лічиш, може боїшся постаріти? Запевняю тебе, що проти законів природи нічого не вдієш. Та й час тепер на якісь родинні свята не відповідний.

— Ану пригадай, Юліяне, що ти казав мені п'ять років тому, коли я хотіла відзначити твоє п'ятдесятиріччя? Чи не те саме? Тоді час також був не відповідний.

— Мені не хочеться звертати на себе особливу увагу, щоб не викликати зайвих розмов, — виправдувався Юліян Адріянович.

— Чи ти часом не піддався загальній психозі страху? — запитала дружина.

— Покищо ні.

— А звідки ж взялося твоє безсоння, Юліяне? — допитувалася дружина.

— Так, я багато думаю, дуже багато думаю... Звичайно, не про самого себе. Ти знаєш мої погляди і хто я. Вступив я до комуністичної партії, захопившись її величною програмою, віддавши багато років свого життя здійсненню тієї програми. Я відкинув Бога і церкву, відкинув усе во ім'я служінню партії... П'ять копалень з допотопною системою видобутку я реконструював, перетворив на передові підприємства; мій принцип праці мене не зраджує. До того ж я цілковито покладаюсь на математичні обрахунки. Цифра завжди щиріша, ніж людина. Я люблю гірничу справу і досконало розумію її. За це користався великою пошаною і в центрі у товариша Кагановіча, і в обласному комітеті, а також і серед робітників.

— Однак Молох почав і на тебе дивитися зловісними очима та клацати зубами, — пожартувала Ольга Павлівна.

— Я — людина техніки, — тримався своєї думки Юліян Адріянович, — тому завжди намагався обминути політичні питання і ніколи не дозволяв втручатися у технічне керівництво копальні. Хай контролюють мене, вимагають пояснень, але не пхають носа в мій город. Моя влада головного інженера неподільна. Це мій принцип праці. Принаймні так було роками.

— І що ж трапилось з цією персоною тепер? — глузливо усміхаючись, питала Ольга Павлівна.

— Я ставився до різних виробничих рекордсменів, на чолі з Микитою Ізотовим зневажливо. Це ж не система праці, а трюкатцтво, і свою думку відверто висловлював на всіх партійних засіданнях. На моїх виступах не робили прикростей, а добродушно усміхались — мені все прощалося. Виручав мій авторитет досвідченого фахівця, а також бездоганна праця копальні... І раптом стахановщина...

— Може тепер почую щось нове, — сказала Ольга Павлівна.

— Розпочалася стахановщина, — продовжував далі Юліян Адріянович. — Я бачив як наш актив заметушився. Рябов кілька разів телефонував до районного комітету партії, а потім ще й їздив туди. Одним словом, я збагнув, що стахановщина це не ізотовщина — за саму байдужість до стахановського руху переб'ють хребет. І ось на

засіданні партійного бюро я прошу слова, палко промовляю, називаю стахановщину новою ерою побудови соціалізму і обіцяю йти назустріч кожному новаторові. Рябов і втаємничені ним деякі члени бюро були не лише збентежені, а й приголомшені. Вони сподівалися від мене кепкувань і категричного "ні". І якби я так повівся то, за благословенням районного комітету, мене б розп'яли, тобто виключили б з партії як ворога народу, а далі відомо, що трапилося б. Головне — початок.

— Тепер розумію, чому тобі забракло повітря, — зауважила Ольга Павлівна.

Вони опинились на тій галявині, де ще недавно розважалися шахтарі. Ольга Павлівна зацікавилась старим пнем й підвела до нього свого чоловіка. Вона пригадала, що колись тут ріс величезний дуб ширше метра в промірі.

— Таких дубів росло багато по балках Донбасу, — казав Юліян Адріанович, — але під час революції селяни вирубали, мовляв, однаково нічیه.

Усівшись зручно на пеньку, Ольга Павлівна спитала чоловіка:

— Які ж твої погляди на майбутнє, Юліяне? Якщо твої колеги хотіли зробити з тебе козла відпущення, то...

— То й зроблять, Ольго. Майбутнє я бачу з математичних підрахунків. Наша копальня тепер працює по-стахановському. Галасуємо, метушимось, підштовхуємо один одного і так даємо рекордову кількість вугілля. Але загальні висновки не втішні. В найближчому майбутньому нашу копальню не можна буде пізнати: пануватиме в ній хаос, як панує вже й тепер в більшості копалень. Я ще маю півтора року на те, щоб виправдуватися перед великими і малими секретарями партії, щоб давати їм обіцянки, заздалегідь знаючи, що я їх не виконаю. І скінчиться моя гірнича кар'єра десь на примусовій праці — в копальні концентраційного табору.

— Це все не математика, Юліяне, а марення, — подратовано мовила Ольга Павлівна. — На багатьох копальнях пляни не виконуються, але інженерів звідти не беруть. На те є спеціальне сито.

— Маєш слухність, Ольго, — відповів Юліян Адріанович, — усіх поспіль не беруть.

— Я маю нагоду зайвий раз переконатися, що ти попхався до партії без потреби, допустивши непоправної помилки. Я впевнена, що ти справжнім комуністом не був і не будеш ним ніколи.

— Помиляєшся, Ольго! Я — справжній комуніст. Мене не вабила якась визначна посада чи матеріальні вигоди. Я хотів відчувати себе активним будівником нового, небаченого ще в світі соціалістичного суспільства.

— А я ще не втратила надію бачити тебе на тому шляху, що ти з нього зійшов перед світовою війною.

— Мене? — спитав здивований Юліня Адріанович.

— Хочеш побачити мене на шляху буржуазного націоналізму?

— Навіщо така пишномовність, — лагідно, з усміхом відповіла Ольга Павлівна. — Адже ми з тобою розуміємо, що під цим криється. Говорять про буржуазний націоналізм, а розуміють волю, незалежність українського народу.

— Влучне слово нашої доби "машкара" — символ нашої доби. Увесь світ

перетворився на середньовічний театр. Ми з тобою сьогодні без масок, бо такими й світ побачили. То ж будьмо й далі відверті. Мені хотілося б нагадати одну думку, що її висловив наш колишній божок Микола Міхновський...

— Не криви душею, Юліяне, то не божок був, а проводир, український Спартак.

— Якби склалися відповідні обставини, то й головою держави, — додав Юліян Адріянович.

— І служив би своєму народові, — не завагалася відповісти Ольга Павлівна. — Пам'ятаєш, Юлі— яне, як він у нашій хаті за чаєм розповідав про ролі інтелігенції, що вона вже не зрадить, бо у неї кров і дух народу. Так казав Міхновський, і він помилився. Роля української інтелігенції, що на неї покладав надії, в минулій революції загальновідома. Наслідки ми бачимо. Здається, що від українства не залишиться й сліду. А щоб покінчити з національним питанням, наш геніальний хазяїн цілком знищив селянство і мову. І все в порядку. Отож, Ольго, раджу тобі...

— Не тратити сил і спускатись на дно? — саркастично питала Ольга Павлівна. — Я вірю, що й це лихо наш народ перетерпить. Особисто допомогти людям я не можу, але думками я з ними й співчую їм. І тобі раджу думати не абстрактно про якісь химери, а про долю свого народу і про свою власну.

Юліян Адріянович дивився на дружину й поблажливо усміхався.

— Ти ще й досі не втратила свого молодечого ідеалізму, — сказав він. — У тебе ще залишився студентський запал, а я вже постарів, на все дивлюся по-філософському спокійно. Найважливіше тепер у мене — це, щоб в разі небезпеки не датися живим у чужі руки.

— То ти думаєш, що далеко втік з такими намірами від гімназійних років? Стрілятимеш енкаведистів, чи бомбою їх понищиш?

— Думай, Ольго, не про мене, а про себе. У тебе ще більше можливостей потрапити до рук працівників державної безпеки, ніж у мене. Адже твої приятелі й знайомі, котрими ти пишалась, уже сидять за ґратами, а декого уже нема серед живих.

— Гаразд, Юліяне, — підвелася Ольга Павлівна на засиджені ноги. — Може й справді доведеться вневдовзі міняти місце осідку, то хоч не шкодуватимемо, що бракувало нам щирости. Добудовуй свій соціалізм, а день твоїх уродин я таки упоряджу трохи для нас самих, а головне — на згадку нашим дітям. Викличемо Вячеслава з дружиною. На догоду часові обмежимося своєю родиною й тихо, скромненько, але відбудемо. Тепер давай руку й вставай.

Вона допомогла чоловікові підвестися.

Жваво розмовляючи, вони доїхали до селища. Нічого більшого від цієї прогулянки Ольга Павлівна не сподівалась, лише довідалася про причину чоловікової турботи. Звичайні виробничі неприємності. Ольга Павлівна навіть раділа, що змогла себе стримувати від гострих відповідей, їхні відносини не мусять погіршитись.

У селищі Ольга Павлівна зупинилася біля клубу. їй назустріч вибігла Віра, нервово перебирала пальці й нетерпляче поглядала на кучера, що порпався біля наритників. Нарешті кучер виліз на козли й поволі від'їхав.

— Що з тобою, Віро? — стурбовано запитала Ольга Павлівна.

— Зі мною все гаразд, мамо, — намагалася опанувати себе Віра, — приблизно години дві тому наш Панас одержав якогось листа і нікому й нічого не сказавши, пішов на станцію. Я трохи пройшлася з ним, усе намовляла його, щоб на тебе зачекав, а він лише головою крутив й щось собі бурчав; ледве дізналася, що трапилось... коли б не забрали його дружину...

— Дві години тому, кажеш? — дивлячись на ручний годинник, спитала Ольга Павлівна.

— Не більше.

Вона метнулася до канцелярії клубу й схопила телефонну трубку. Внедовзі вже поспішала на тачанці в напрямку залізничної станції.

Не гаючи часу, Ольга Павлівна зайшла в приміщення залізничної станції. У напівтемній залі, просякнутій гострим смородом дезинфекційної речовини, людей майже не було. За одним із столів низько схилився над тарілкою Панас Король. Ольга Павлівна підійшла й сіла біля нього. Зустрівшись з її поглядом, різьбар знітився, зіщулювався, сподіваючись нападу.

— Може б і мені взяли щось з'їсти? — звернулася Ольга Павліна так лагідно, що Панас сміливіше підніс голову.

Панас хутко підвівся з місця й метнувся до буфету. Звідти приніс тарілку з купкою дрібненьких рибок-кілчок, лиховісного вигляду вінегрет, якісь коржички, та склянку з теплою каламутною рідиною.

— Ту нема нічого, — виправдувався Панас.

— Спасибі, Панасе, чим багаті...

Панас чекав, що Ольга Павлівна ось-ось почне його сварити, але вона всю увагу приділяла перекусці і лише після того, як упоралася з кількою та вінегретом і взялася за чай, глянула Панасові в очі якось дивно чи то з докором, чи благально й запитала.

— Чи не здається вам, Панасе, що ви поквапилися з подорожуванням?

— Поки був у Підверб'янці, то не здавалось.

— Ото й добре. Давайте доп'ємо чай і поїдемо додому.

— Ні, я таки майну до Києва.

Панас витягнув з бокової кишені листа й подав Ользі Павлівні. Вона з першого погляду пізнала акуратну руку його матері. В листах до сина не було місця сумним новинам. Її листи втішали, підбадьорювали, заспокоювали. Вони приносили Панасові стільки радості, що він, прочитавши, не знаходив собі місця і давав їх Ользі Павлівні, щоб і вона прочитала.

Та цього разу вістка була сумна: Панасова дружина, студентка останнього курсу київського університету, лінгвістка, небезпечно захворіла й потрапила до лікарні... Передачу для неї приймають... Незабаром відбудеться консиліум для визначення способу лікування. Дай, Боже, щоб вона повернулася додому...

Усе зрозуміло. Відвертіше написати не можна.

Ольга Павлівна віддала Панасові листа й запропонувала пройтися.

Вони вийшли на чепурний майданчик, де росло кілька старих акацій і дві молоді пірамідальні тополі й посідали на порізаному ножами ослоні.

— Тепер скажіть мені, Панасе, чому ви квапитеся? — Адже допомогти дружині ви не зможете.

— Чи я знаю, Ольго Павлівно? — широко розвівши руки, відповів Панас. — Якесь передчуття мене підштовхує.

— Не передчуття, а інстинкт, — поправила його Ольга Павлівна. — Такий самий інстинкт, що змушує нетлю летіти на вогонь свічки. Звичайно, вона обпалює собі крила і гине. Те саме буде й з вами. Я б вам радила, Панасе, повернутися зі мною до Підверб'янки. Ми б гуртом, у своєму товаристві, обговорили ваше становище і вирішили куди саме вам їхати, можливо, не на захід, а на схід до Каспію.

Панас хотів щось відповісти, але завадив залізничний стрілець. Чистенький і добре відгодований; його кругле лице псував закопилений широкий ніс, надаючи обличчю собачого вигляду. Він зупинився проти Ольги Павлівни і Панаса, пильно обдивився їх, розтягуючи слова, промовив:

— Громадяни, прошу йти зі мною.

— Дякуємо, нам і тут добре, — відповів Панас.

— Там ще краще буде, — кивнувши головою на станційний будинок, — казав стрілець, — там усе з'ясуємо.

— Ви помилилися, товаришу військовий, — холодно, але чемно мовила Ольга Павлівна.

— То я до вас безпідставно чіпляюся? — чомусь обурився почервонілий стрілець.

— Доведеться йти, Ольго Павлівно, — підвівся Панас. — Можливо там хтось розумніший знайдеться.

— Там і побалакаємо! — погрожував стрілець. — Більше не обзиватимете дурнем військових осіб.

Він упровадив затриманих до вузької, з одним загратованим вікном накуреної кімнати. Біля вікна за столом сидів теж військовик; він щось читав і схилився так низько, що ледве не діткався носом.

— Товаришу черговий, — виструнчившись звернувся кирпатий стрілець. — Я ось привів вам двох підозрілих типів; треба дізнатися, хто вони такі. Прислухався я до них і не міг зрозуміти — чешуть по-українськи, як по писаному.

— Ти ще довго будеш базікати? — гримнув на стрільця черговий, підіймаючи голову. На його посірілому обличчі не можна було помітити ніяких ознак зацікавлення затриманими.

І раптом він схопив себе за голову.

— Рябоштане! — розпучливо вигукнув він. — Знову? Що ви наробили? Кого ви привели? Ви знаєте кого затримали? Ольго Павлівно, вибачте! Рябоштан у нас новий, недавно з армії... Він до кожної людини ставиться з підозрою... такий клопіт...

— Бо тепер на кожному кроці самі вороги народу,

— виправдувався кирпатий Рябоштан.

- Нічого, Рябоштане, — казала Ольга Павлівна.
- Старайтеся, це ваш обов'язок. Чи ми можемо йти?
- повернувшись до чергового, спитала його.
- Звичайно, звичайно...

Ольга Павлівна з Панасом, обминувши насупленого стрільця, залишили канцелярію залізничного відділу безпеки.

— Що ви скажете тепер, Панасе? — спитала Ольга Павлівна. — Цей випадок мав би служити вам повчальною перестроєю. Ви ж навіть і командировочного посвідчення не маєте. Десь схоплять вас під час перевірки і допитуватимуть, куди ви їдете і чого. Вас таки до Києва відвезуть у арештанському вагоні... Чи воно потрібне вам? Тут треба керуватись не почуттями, а розумом. Ні, Панасе, я вас до Києва не пущу.

Панас відмовчувався — щось думав своє. Раптом схопився і, як несамовитий, побіг до квиткової каси.

Повернувшись, запевняв Ольгу Павлівну, що поводитиметься в Києві обережно, ніде без потреби себе не показуватиме; він лише побачиться з батьками. Вони напевне знають подробиці інститутських подій, а як дізнається, то знову повернеться до Підверб'янки.

Ольга Павлівна не зводила очей із жвавого й повеселілого Панаса; серце їй підказувало, що бачить свого молодого приятеля востаннє.

Біля вагону вона тепло з ним розпрощалася й стояла на пероні, поки не зник червоний ліхтар на останньому вагоні.

7. ПІД СВЯТІ ГОРИ

Поверталася Ольга Павлівна до селища стомлена і засмучена. Щоб відігнати сум від прощання з Панасом, вона намагалася думати про найкращий час у своєму житті — про дитячі роки, що минули в милій родині батьків, у казковому місті Кам'янці-Подільському з старовинною фортецею, з рідним Смотричем. Та яскраві малюнки давнього минулого швидко зникали з її уяви; в думках вона знову опинялася біля станції, перевіряла, чи ж використала всі можливості, щоб перешкодити Панасові рушати в небезпечну подорож?

А Підверб'янські вогники то наближались, то зникали в темряві і нарешті показалися силуети будівель.

Ольга Павлівна знала, що в клубі на неї чекають Віра з Миколою, та не саму її, а з Панасом Королем. Що вона їм скаже?

Дізнавшись про все, що сталося, Микола не схотів передягатися в забруднений фарбами одяг, адже він лише допомагав Панасові, без нього не мав бажання братися за пензлі.

Щоб якось злагіднити неприємне почуття, Микола з Вірою пішли до природознавчого гуртка. Дівчина захопилася гербарієм не на жарт. У просторій кімнаті на столах і стільцях лежали картонки з ретельно розпластаним на них зіллям, що

показувало велич і красу Божого творива. Віра не дозволяла нікому втручатися в цю роботу. Бажаним відвідувачем цієї чаклунської кімнати був лише Федір Цимбал.

Та цього разу дівчина дозволила Миколі сісти в кімнаті з умовою, що він триматиметься подань, а сама, схилившись над столом, поралася з бур'яниною і одночасно розмовляла. Панас не сховався з порядку денного: як йому далі буде, адже його адреса в Києві відома і тут, в Підверб'янці. Панас і не практичний у житті, і щирий у розмові.

Аж ось прийшов і Федір Цимбал. Останнім часом він помітно змінився на краще, поживавішав. У своїй комірчині залишався хіба на те, щоб попоїсти та переспати. Щодня Федір вештався степом, вишукував рослини, потрібні для гербарія. Знаходив дуже мало, бо стояла пізня суха осінь — все готувалося до зимового сну. Лише деякі кущики, спантеличені довгою осінню, втратили почуття часу і почали рости вдруге. Саме на такі кущі й полював Федір. Він уважно стинав рослину, обережно загортав, щоб принести увечері до клубу, де вже на нього чекала Віра. Федір навіть перестав кашляти; покращало йому завдяки другові Миколі і Наталі Безсмертній. Микола брав у ресторані найкращі харчі, які там були і приносив Федорові. Як не намагався Федір розтлумачити Наталі, що вже харчів їй не потребує, нічого не допомогло — вона образилась, а тому й далі довелося приймати кухонні залишки, щоб задовольнити її ніжну душу.

Якщо й далі так ітиме, то навесні можна буде думати про якусь посаду. Йому було приємно усвідомлювати, що він уже тепер не сидить без діла, щось робить — збирає рослини для гербарія, чимось пов'язує себе з цим світом.

До працівників клубу Федір звик швидко, і коли дізнався, що Панас Король виїхав з Підверб'янки, сумно похитав головою. Він запевняв, що за Панасом треба було поїхати йому, а не Ользі Павлівні.

— І ви б повернули його силоміць? — спитала Віра.

— Не в силі справа, а в переконанні.

Побачивши, що Віра й Микола дивляться запитливо, він з'ясував свою думку ширше:

— Ольга Павлівна — людина розумна, але вона інтелігентка. Панас також інтелігент. До таких людей я мав час і можливість придивитися в таборі примусової праці. У них є якесь позасвідоме почуття спротиву. Вони можуть бути щирими приятелями, ділитися останнім шматочком хліба; дають і сприймають усе, крім поради. До поради свого друга інтелігент ставиться з підозрою, але може прихильно поставитися до думки селянина, якогось Федора Цимбала. Чому це так — сказати не можу.

— Досить, Федоре, — відгукнувся з свого кутка Микола. — Ваша філософія нічого не варта, особливо у випадку з Панасом.

Розмову перервала Ольга Павлівна, пригадуючи присутнім, що вже час кінчати роботу. Спільно пожурившись втратою товариша й колеги, скінчили вони клубний вечір.

На другий день Ольга Павлівна розмовляла з чоловіком про всі останні події в селищі. Чисто вдягнений, поголений, з приємною усмішкою Юліян Адріянович згадував прогулянку з дружиною.

— Мені так добре спалося минулої ночі, — хвалився він.

— А мені не дуже, — сумно відповіла Ольга Павлівна. — У нашого маляра дома нещастя трапилось, і я дала йому позачергову відпустку, а заступити ніким. Є, правда, тут один вибійник, але ж він працює в копальні. Захоче колись малювати — добре, а не захоче, то залишиться товариш Рябов без плякатів.

— Клопіт невеликий. Без плякатів світ існуватиме. Ага! Згадав про начальство: учора я сидів з Потехі— ним; він, між іншим, казав, що ти взяла на себе рольою благодійниці чи добродійниці, приходила до нього просити допомоги якомусь клясовому ворогові.

— Який там ворог, Юліяне! Нещасна, хвора людина, — відповіла дружина.

— Погоджуюсь з тобою — бувають перебільшення, але й тобі варто бути обережнішою... Та я хотів казати про що інше, про нашу вчорашню прогулянку. Особливо я розходився з своїм верзінням. Таким балакуном я себе не пам'ятаю. Невже це ознака старіння?

— Не розумію, Юліяне про що ти говориш. До всього, що у нас з тобою було вчора, я ставлюся як до розваги.

Юліян Адріянович не був схильний думати, що дружина й справді до вчорашніх розмов ставиться байдуже. Нічого вона не забула, але зрозумів її так, що вона хоче викреслити з пам'яті недоречні з деяких міркувань моменти розмови і за це був дружині вдячний.

Ольга Павлівна мала свій клопіт: треба було виправдуватись перед товаришем Рябовим, чому вона на власну руку, не узгодивши цього важливого питання з секретарем партійного комітету, дала позачергову відпустку маляреві Панасові. Та якось запевнила Рябова, що Панаса Короля заступатиме не менш здібний і працьовитий Микола Солод. Рябов дав згоду.

Микола з неохотою погоджувався малювати плакати. Чи не краще вештатись з Федором Цимбалом по степу й збирати зілля? Або записатися в драматичний гурток і грати ролі революціонерів чи стахановців, адже він погодився допомагати Панасові, а не заступати його.

Однак Ольга Павлівна Миколу приборкала. Федорова теорія інстинктивного спротиву цього разу себе не виправдала. Микола погодився витратити свій вільний час на малювання пропагандивного матеріалу з тих міркувань, що це може бути корисним не тільки Панасові, але й ще декому.

Заради економності часу Микола переселився з гуртожитку до клубу, зайнявши Королеву кімнату. Треба було звикати до нових обставин; уночі йому бракувало живих людей.

В кімнаті Микола знайшов малярські й різьбарські праці, що належали Панасові. Портрет невідомої відкатниці чимось нагадував Миколі колишню кадіївську приятельку

Пату і дратував своїм задерикуватим поглядом; нагадував шахтарську брутальність, його обурювало лихослів'я відкатниць та відбірниць породи. Відбитки Панасових дереворитів переважно були на сучасну тему доби індустріалізації, доби побудови соціалізму. Панасові шахтарі з шахтарського побуту були подібні на запорозьких козаків, що в уяві збуджували степ широкий і вершників, відважних, певних себе...

Решту своїх праць Панас Король тримав у скрині, що стояла у кутку кімнати. Ті свої праці Панас комубудь не показував — через них він і потрапив на копальню продукувати плякати.

Про долю Панаса дізналися від Ольги Павлівни. Вона обережно переслала грошовий переказ не самому Панасові, а його матері. Підхід був зрозумілий. Відповідь не забарилась. Панасова мати відповіла листом, в якому сварила свого шалапутного сина. Він, бачите, і досі до Києва не приїхав, мабуть, дорогою стрельнуло в голову змінити маршрут і подався в азійські степи. Листа писано так, щоб Ольга Павлівна не зрозуміла все, а офіційні читачі не мали б причини прискіпатись. Кметлива мати кудись вирядила запального сина подалі від Києва. Такої приємної вістки ніхто не сподівався.

Після цієї вістки наспіла ще одна несподівана. Ольга Павлівна одержала з центрального комітету спілки гірників телеграфне запрошення прибути на нараду культпрацівників. Запрошенню вона зраділа з багатьох причин: може заїхати в Харків відвідати деяких своїх знайомих, якщо знайде їх, а також при цій нагоді спробує добратися до Миколиної матері в Святогірському.

Дізнавшись про намір Ольги Павлівни, Микола завагався. Під час голоду його бідну матусю взяв до себе як родичку добротливий шофер святогірського будинку відпочинку Валентин Жученко. Він поселився у сусідньому селі за річкою. Там вона доглядає двійко малих дітей, тримає в своїх руках господарство, — вона в його родині ніби родичка.

Микола інколи відвідував матір, вдаючи близького приятеля Жученків. Та це не стримувало Ольгу Павлівну від свого задуму: вона вдягнеться як шахтарка і зустрінеться з матір'ю ніби давня подруга. Усе буде заздалегідь обмірковане й передбачене, тому ніяких непорозумінь не виникне.

Микола погодився написати матері листа, додати до нього гроші, — і Ольга Павлівна почала готуватися до від'їзду. Усі потрібні речі вона поклала до місткого саквояжа, а на себе натягнула одержину, що служила і осіннім пальтом, і дощовиком, навіть ковдрою. З дореволюційним саквояжем у руці Ольга Павлівна була подібна до роз'їздного лікаря або акушерки.

Вона виїхала вночі, а ранком уже пересідала на станції Святогірській до маленького потяжка, що колись возив прочан до монастиря, тепер перетвореного на будинок відпочинку. Паротяг димів, шипів, виявляючи цим свою готовість рушати.

Довговичікувана хвилина надійшла: черговий станції двічі ударив у дзвін, пронизливо засюрчав, паротяг здригнувся й рушив уперед.

У вагоні Ольга Павлівна сиділа на одній лаві з молодим, кремезної будови

шахтарем. Обличчя його було густо посічене гострими скалками вугілля, що позалишалися за шкірою назавжди. Шахтар дивився у вікно. Потяжок, діловито чмихаючи, біг вузьким прорубом; обіруч залізниці тягнувся старезний бір з безліччю соснових стовбурів. Через відчинені вікна у вагони вливалися пахощі живиці.

— Така красота, гражданочка, — звернувся до Ольги Павлівни її сусід. — Я п'ять лет лісу не відел. А тепер аж за душу щось мене схопило, кожне дерево мені ріднее брата; даже не хочеться вірити, що ми недалеко од Донбасу.

— Звідки ви родом? — зацікавилась Ольга Павлівна. — Мабуть з лісового краю, якщо вам дерева рідніші братів?

— Це я так бовкнув заради краси, — засміявся з свого вислову шахтар. — Мені так приємно, що я можу розмовляти з вами по-своєму. Я з Винничини. Там у нас дуби, лісові кінця-краю нема.

— Мабуть давно додому не навідувались...

— Нема чого, — розвівши руками, казав шахтар. — Мене ще в тридцятому мобілізували на працю в Донбас. Відтоді усе пішло шкереберть — то колективізація, то розкулачування... ще й голод; родичів у селі не залишилось. Частину голод забрав, а дехто втік. Найдовше у селі протримались моя мати, та й вони померли.

— Від голоду?

— Ні, голодувати їй не довелось, я ж допомагав скільки міг. Від тяжких переживань вони померли...

— Ви рішились бути шахтарем назавжди?

— Аби не повертатись до колгоспу! Я вже втягнувся в шахтарське життя, звик до нього, зробився повноправним пролетарем. Оце їду коштом держави на двотижневий відпочинок. З колгоспниками й порівнювати гріх. Маю дружину, дітей — всі шахтарського роду. Сусід від нової думки ударив руками по гострих колінах.

— Хоч і не годиться так казати, — мовив він знову до Ольги Павлівни пониженим голосом, — але воно на краще, що мої матуся не зможуть уже побачити свого онука Володьки Максимчука, а то б серце їм тріснуло удруге. Онучок її — справжнісенький москаль, тільки прізвище українське, а мова орловська. Не любила мати їхньої мови.

— А ви?

— Я ж на мові не женився, а на Ксюші.

— Але навіщо вам цуратися своєї мови, адже ваша Ксюша могла б навчитися розмовляти по-українськи, якби ви цього забажали.

— О, ні, — заперечливо похитав головою сусід. — Що край — то звичай, що криниця — то й водиця. Якби якийсь шахтар приїхав жити у село то, напевне, забалакав би по-українськи, а то ж селяни їдуть до шахтарів; дітись нікуди, тітонько.

— Признайтесь, що інколи дряпає в серці, дошкуляє? — тихенько, щоб не почули інші пасажери, спитала Ольга Павлівна.

— Може й так... На мою думку совість має дошкуляти також і учителям, артистам, письменникам й іншим розумним людям. Колись вони, пригадую, розпочали завзято українізувати шахтарський край. Наприклад, нашії копальні кожного тижня щось

влаштовували: лекцію, концерт або виставу — все українською мовою. І тоді шахтарі, недавні селяни, набиралися сміливості розмовляти по-своєму. Я вже думав, що колись таки наш верх буде. Та де! Не вистачило снаги нашим інтелігентам довести справу до кінця, ніби охололи вони до нас чи збайдужіли. А тепер взагалі ніхто до нас свого носа не показує. Може бояться? Отак і повернулося все на старе.

Ольга Павлівна дуже хотіла щось відповісти, з'ясувати наївному шахтарчукові трагічні обставини, але такі розмови були небезпечні, а в прилюдних місцях і поготів.

Тим часом потяжок вискочив з бору, під'їхав до берега широкої річки й зупинився. Пасажири, втративши цікавість до розмов, посунули до дверей.

Ольга Павлівна вийшла з вагону майже останньою. Опинившись надворі, вона була надзвичайно вражена чудовим видовищем: спокійна вода Сіверського Дінця увібрала в себе блакитне небо з маленькими пухкими хмаринками, а потойбіч сірі, похмурого вигляду монастирські споруди тісно скупчились біля величезного храму. Хрести і бані з нього знято, однаке це блюзнірство не спотворило його вигляду, здавалось, що храм невагомий і висить у повітрі. Ансамбль утратив вигляд монастиря і набув вигляду старовинної фортеці, що стереже вхід до чарівного міста. Околицю з монастирем-фортецею оточили півколом стрімкі крейдяні гори з піднесеними до неба гострими шпилями симетричної форми. Місцями гори позаростали сосною, а місцями лисніли, відбиваючи сонячні промені й сліпили очі.

Ользі Павлівні здавалось, ніби вона бачить казкове місто, де всі будинки споруджені з білого мармуру; напевне там живуть лише ангели або люди казкового царства, де не замовкає музика і бринять пісні радості та щастя. "Нема такого царства і не може бути, та ніхто не заборонить людству мріяти про нього" — мовить свідомість Ольги Павлівни.

Праворуч у горах видніється одна церква, відмінна від уявних храмів — вона візантійського стилю, з золотими банями і полум'яними хрестами. Витесали ту церкву в крейдяних скелях ченці. Дістатися до неї від берега Дінця можна було лише тунелем, де в нішах лежали тьмяно освітлені свічками мощі Божих угодників. Прочани колись йшли туди без кінця з молитвами на устах, із співами, із світлими думками.

Оглядаючи гори, що височіли ліворуч, Ольга Павлівна не могла не побачити кубічну потвору, що мала б являти собою пам'ятник фанатикові-революціонерові Федорові Андрійовичу Сергєєву, відомому більше під прибраним іменем Артем. Із шпиля скелі він комуś погрожував кубічним п'ястуком.

Ольга Павлівна віднесла свій саквояж подалі від вагонів, поклала на здротянілий спориш і приготувалась терпеливо чекати щасливої нагоди, щоб хтось допоміг дістатися до потрібного їй села, де мешкає Надія Трохимівна, Миколина мати.

8. У НОВОЇ ПРИЯТЕЛЬКИ

Нагода не забарилась. На дорозі, що простягалася недалеко від залізниці, показалося авто, навантажене мішками. Ольга Павлівна побігла йому навперейми так

швидко, наскільки дозволяв піщаний ґрунт, зрідка порослий бур'яном. Авто зупинилося і з кабіни визирнув чоловік з лагідним виразом обличчя.

— Підвезти вас, чи може хочете щось запитати?

— Мені треба дізнатися, де я можу знайти шофера Валентина Жученка?

— Вальку? Та це ж мій кум, я обох його дітей хрестив! Його зараз дома нема, він у Харкові, може увечорі приїде, а його дружина працює в їдальні. Сідайте, поїдемо до неї.

— Та мені, власне, потрібні не Жученки, а жінка, що в них живе, — пояснила Ольга Павлівна.

— Баба Надія? Ми її знайдемо біля Дінця; вона там з дітьми щоранку буває.

Шофер допоміг Ользі Павлівні влізти в машину. Ідучи він ні на хвилину не вгавав, хвалив своїх хрищеників, їхню бабу, кумів й всіх, про кого згадував у хаотичній натхненній розповіді.

Авто бігло по ледве помітній у траві дорозі через лози, кущі, піщані плеса. Коло річки авто зупинилось. Ольга Павлівна побачила жінку з двома малими дітьми.

— Бабо Надіє! — щодуху закричав шофер. — Швидко йдіть сюди! Родичку вашу привіз!

Ольга Павлівна хутко пішла до жінки.

Вони зустрілися, запитливо дивлячись одна на одну. Ользі Павлівні не вірилось, що перед нею Миколина мати. Дуже вона постаріла; колись гарне волосся побіліло, скорботні очі позападали, гостро випиналися вилиці. Постаріла передчасно.

— Вибачте за турботу, — ласкаво звернулася Ольга Павлівна. — Ви мама Миколи Степановича Солода?

Жінка з дітьми все ще вимірювала поглядом прибулу й стояла, міцно затиснувши губи.

— А де ж він є? — запитала насторожено.

— Микола Степанович у нас у Підверб'янці, — пробувала Ольга Павлівна розвіяти напруженість Надії Трохимівни. — Я привезла вам від Миколи листа і гроші.

— Спасибі вам, — мовила Надія Трохимівна і вичікуюче дивилась на її руки.

Ольга Павлівна спантеличено відкрила саквояж, і конверт з одних тремтливих рук перейшов до інших, ще більш тремтливих.

Надія Трохимівна дивилася на знайомий рідний почерк доти, доки очі не заплили слізьми.

— Боже, яка я недовірлива, — витираючи хусткою обличчя, мовила вона. — Нікому не вірю, навіть собі. Я ж зразу здогадалась, що ви Ольга Павлівна Доценко, але щось мене завжди стримує...

Ольга Павлівна обняла заплакану жінку й приголубила її. Тоді Надія Трохимівна з полегкістю зітхнула і запропонувала йти в село.

Діти також повеселішали; старша відрекомендувалася Улянкою, сказала, що їй уже минуло чотири роки і уміє казати вірші.

Надія Трохимівна хвалила святогірську місцевість, запевняла, що тутешнє повітря тяжко хворих людей ставить на ноги — це вона мала на увазі себе. Два роки тому

привіз її сюди Микола дуже хвору, і якимось оклигала, не зважаючи на страхіття: втрата чоловіка, народний голод. В цьому селі також багато селян вимерло...

В село ввійшли через чийсь запущений двір, де влітку, либонь, нічого, крім рясного бур'яну не росло. Та й інші подвір'я мало чим відрізнялися.

Та ось маленькі проводирі повернули в подвір'я, де все було не так, як у людей — і хата стояла побілена з просторим квітником біля порогу, де ще й досі цвіли чорнобривці. Здивувало Ольгу Павлівну устаткування хати, наче це була квартира заможного міського мешканця. У всіх чотирьох кімнатах дерев'яні підлоги, на вікнах фіранки, різних Гатунків меблі.

— Вашому господареві живеться не гірше, як великому начальникові, — висловила свої враження Ольга Павлівна.

— Все це набув Валентин за останні два роки, — пояснювала Надія Трохимівна. — Хата була дуже занедбана. Колись вона належала заможному селянинові; його кудись вивезли в роки колективізації. Валентин уклав у цю хату і грошви, і матеріалу.

— А його часом розкулачити не можуть? — спитала Ольга Павлівна.

— Сьогодні все можливе. Шофери, як правило, люди спритні й скрізь бажані, а тому їх ніхто не чіпає. Не дай, Боже, щось трапиться з Валентином, тоді мені кінець.

— Ви маєте чудового сина, Надіє Трохимівно, — заспокійливо мовила Ольга Павлівна.

— Я й чоловіка мала... — хотіла поділитися своєю журбою Надія Трохимівна. — Як же Миколі ведеться в Підверб'янці? Чи й справді йому так добре як ото він пише?

— Можете пишатися вашим сином, бо він чесна людина і неправди вам не напише. Його я знаю дуже добре.

Жінки розмовляли, доки не повернулася з праці Галина, моторна молодичка, густо всіяна веснянками.

— Гриць, отой шофер, що вас підвозив, казав мені, ніби ви молодша сестра нашої баби Надії, — ручкаючись з Ольгою Павлівною, казала господиня. — Наш Гриць іноді любить щось вигадати.

Він недалеко відійшов від правди, — жартома відповіла Ольга Павлівна.

Жінки вдалися в розмови. Виявилось, що в них було багато спільного. Схаменувшись, Галина повідомила що за якусь годину приїде Валентин, не забуде відвідати їх і Гриць, та й ще дехто заскочить — треба приготувати вечерю. І тут же негайно розподілила кухарські обов'язки приємними запахами.

Повернувся додому й дебелий широкоплечий господар. Він також привітно прийняв Ольгу Павлівну, попросив її частіше навідуватися до них у Святогірське, щоб баба Надія не так відчувала самотність.

Прийшов і Гриць; він почувався як дома. Не встиг привітатися, як на нього почіплялися діти — тут його всі любили.

Прийшли ще два гості: один високий і худий, його Валентин відрекомендував Ользі Павлівні товаришем Гавриком, агентом відділу постачання, а другий, з кругленьким черевцем, туго обтягнений полами піджака, — начальник відділу постачання товариш

Порохня.

У хаті зробилося гамірко і глітно. Галина зіставила два столи, і незабаром за ними повсідалися усі гості й господар. Стіл заставили стравами й горілкою. Господиня стежила за гістьми і припрошувала їх не цуратися їжі, а Валентин пильнував, щоб склянки не були порожні. Горілка підвищувала настрій і розв'язувала язики. В той час, як Гриць пробував щось заспівати, червонопикий начальник почав був обвинувачувати цибатого агента в шахрайстві, нібито агент не доплатив начальникові не менше двох тисяч карбованців. Це приблизно, а в дійсності більше, значно більше, — запевняв він. Валентин також мав якісь претензії до агента. Той хвилювався, скидав окуляри, протирав скельця й знову накладав на ніс, а за хвилину знову робив те саме.

— Я годую вас два роки, — казав він, вимахуючи окулярами. — І далі годуватиму, але вимагаю від вас довір'я.

— А ми вимагаємо своєї пайки, — спокійно відповідав Валентин.

— Ей ви, комерсанти, — звернулася до них Галина. — Припиніть вашу суперечку негайно...

Гриць ніби цієї миті й чекав — зразу ж затягнув пісню, а Ольга Павлівна підхопила. Виявилося, що вони обоє дуже добре співали. Всі уважно слухали їх, забувши за сварку, за непорозуміння.

Ранком розпочався осінній дощ і м'якенько, ніби пустуючи, стукотів у шиби вікон.

До маленької кімнати, куди Ольгу Павлівну поклали спати, доносилися веселі дитячі голоси; щось казала дітям Надія Трохимівна.

Ольга Павлівна була вже в кухні, як до неї прибігли діти. Петрик обхопив її рученятами, приказуючи:

— Це моя баба... Це моя баба...

— Баба Ольга, — поправила Надія Трохимівна.

— Моя баба Ольга...

Ольга Павлівна з любов'ю пригорнула дитину до себе.

Улянка мала свою бабу — Надію Трохимівну.

— Поки ми вчора бенкетували, — казала Надія Трохимівна, — діти поділили поміж себе бабів, і це Петрик розпочав ініціативу поділу, хоч він усіх любить.

— Славний з нього козак! — похвалила Ольга Павлівна.

Розваживши дітей, почали вмиватися, снідати, а головне — розмовляти. Господарів вже не було дома — пішли рано на роботу.

— Я ще маю намір, Надіє Трохимівно, від вас заїхати до Харкова, — казала Ольга Павлівна. — Там було багацько близьких знайомих, і хто зна, чи знайду тепер когось, адже багатьох позабирали.

— І добирають тих, кого ще не встигли, — додала Надія Трохимівна. — А тому я не бачу жодної доцільності у вашій поїздки; куди б ви не прийшли, ви будете небажаним гостем. Сьогодні усі знайомства, приятелювання вважаються недійсними. На кожного дивляться як на можливого провокатора, особливо викличе здивування ваша з'ява.

— Чому саме моя? — спитала Ольга Павлівна.

— Тому, що ви як комуністка, повинні б уникати позапартійного товариства.

— Помиляєтесь, Надіє Трохимівно, я безпартійна...

— Безпартійна більшовичка і дружина видатного члена партії, — поквапилась висловити свою думку Надія Трохимівна.

— Мене знають мої приятельки і приятелі як щирі українку, — підвищеним голосом казала Ольга Павлівна. — Такою знав мене і ваш чоловік Степан Леонтійович.

— Бачите яка я... Цілком розучилася розмовляти з людьми, роблюся зла і брутальна, та ще й з такою доброю душею як ви, Ольго Павлівно. Вибачте, дороженька...

— Пережите дається взнаки, — заспокійливо мовила Ольга Павлівна. — Не легко й мені; покищо безпосередньо лихо мене ще не діткнулося, та чи я знаю, як довго мені доведеться бути на волі — усе можливе в цій країні, де так оспівується життя громадянина. Ото ж я й хочу, поки можу, декому допомогти хоча б матеріально. Може ви знаєте наших людей, що бідують?

— Знаю, — упевнено відповіла Надія Трохимівна. — Декому поміч як з неба упаде. А скільки мільйонів українців потребують допомоги — їхні родини повикидали з державних будинків, позвільнювано з праці... Тільки приготуйтесь до несподіванок, можуть схопити вас просто на вулиці серед білого дня і зникнете без сліду. На сексотах примається земля.

Розмова не вщухала. Надія Трохимівна не могла стримуватись від гострих, іноді терпких зауважень, але Ольга Павлівна знаходила в собі силу не втрачати рівновагу, розуміла її.

День минав швидко. Жученки повернулися додому разом. За вечерею Ольга Павлівна сказала, що вже час залишити приємне гостювання і їхати за пляном до Харкова. Вона запевняла гостинну родину, що навідається до них іншим разом і то не сама, а з Миколою.

Стомлені господарі і діти полягали відпочивати, а жінки посідали за кухонним столом. Часу залишилось обмаль — Валентин казав, що потяг відходить до Харкова ранком, а про основне ніби й не починали говорити. У хаті було спокійно, лише у вікно стукали краплі дощу.

— Нас ніхто не почує? — спитала пошепки Ольга Павлівна.

— У нас уміють мовчати, — відповіла Надія Трохимівна. Вона пильно подивилась на Ольгу Павлівну і, трохи подумавши, сказала:

— Чому воно так, Ольго Павлівно, я не знаю, але ви перша після мого чоловіка, до кого я маю довір'я. І дуже прошу мені також вірити.

— Я вам вірю...

Надія Трохимівна нервово стискала пальці й зворушено спитала:

— Скажіть, будьте ласкаві, невже Україні безнадійно прийшов кінець?

— Я думаю, що наше становище жахливе, але не безнадійне, — поміркувавши, відповіла Ольга Павлівна.

— Що ж нас обнадіює? — з недовір'ям промовила Надія Трохимівна.

— Страждання. Люди, що навчилися страждати, дуже терпеливі.

— А хто звекає до страждань, у того виробляється вдача раба, — дійшла висновку Надія Трохимівна.

— Раби держав своїх не будують, — заперечувала Ольга Павлівна. — Ми завжди мали свою державу і будемо мати.

— Боюсь, щоб не перетворились ми на провансальців, — мовила схвильована Надія Трохимівна. — Будемо гарно співати, спритно танцювати, їсти вареники та ще залишиться своєрідний акцент у вимові російських слів. Отака може бути Україна.

— Такою її бажає бачити Москва з різними вождями, — твердо й упевнено трималася свого Ольга Павлівна. — Але нас багато і ми вже не ті, що перед революцією.

— Нас лише чудо може врятувати, — забувши за обережність, вигукнула Надія Трохимівна. — Нам потрібна Жанна д'Арк, щоб повела за собою усіх, хто хоче волі. Ми революцію програли, бо не було за ким іти. Все це належить майбутньому, в покищо ми мусимо всілякими способами рятуватися самі і допомагати іншим.

— Маєте слухність, — погоджувалася Надія Трохимівна, — Але кому? Розвінчаним комуністам?

— Ви думаєте, що всі комуністи подібні один на одного?

— Так, вони не всі однакові: одні полізли в комуністичну партію як ідеалісти, спокусившись гаслами всесвітнього братерства й загірних комун, а інші тому, що прагнули алежати до панівної верстви. Для цього треба було винищувати національну інтелігенцію, розкулачувати, грабувати селян і довести до планового голоду. Декому забракло нервів, пострі— лялися, а деяких понищила партія із-за внутрішньопартійних причин. За партійною термінологією усі вони були ворогами українського народу.

— Надіє Трохимівно, це дуже складне питання. Ми будемо кожного шанувати, хто життя своє присвячує визволенню нашої Батьківщини від ворожих сил...

Ранком вся родина Жученків зібралася, щоб востаннє поснідати з гостею, обнятися й попрощатися.

Надія Трохимівна не втрималась від сліз і, плачучи, шепотіла Ользі Павлівні:

— Ви ж там будьте Миколі матір'ю, повчайте його, — просила вона.

— А за чуба, в разі чого, можна? — пожартувала Ольга Павлівна.

Обличчя Надії Трохимівни прояснилось.

Надворі мусіло б уже світати, але не розвиднялось, бо тяжкі хмари низько нависли над бором, густо падав осінній дощ.

На станції службовці знали Валентина дуже добре, а тому він без клопоту дістав квиток, з деякими труднощами упхав Ольгу Павлівну у вагон. їй навіть пощастило знайти вільне місце. Поклавши собі на коліна саквояж, думками перенеслася до Харкова.

9. ЗАЯЧІ ПЕТЛІ

У травні тридцять третього року Ольга Павлівна була як гість на пленумі донбасівської спілки письменників. Поїхала на той пленум аж ніяк не спокушена можливістю вислухати ідеологічно витримані доповіді та промови. На звороті офіційного запрошення Григорій Баглюк, редактор журналу "Літературний Донбас", дописав рукою, що він має намір після пленуму, в товариському колі, дещо прочитати з свого роману "Молодість", а також розповісти про цей ще незакінчений твір і ті труднощі, які виникли в процесі писання; він був би радий і вдячний Ользі Павлівні, якби вона змогла приїхати, щоб послухати і взяти участь в товариській гутірці. Баглюк не утримався, щоб не висловити компліменту, назвавши ніби між іншим, Ольгу Павлівну вимогливим і проникливим критиком.

Звичайно, Ольга Павлівна за критика себе не вважала. Вона тільки уважно стежила за пресою, де друкувались твори донбасівських письменників, і свої думки висловлювала у листах до Баглюка, або у розмовах з ним, коли траплялася нагода навідатися до Артемівського й заскочити до редакції. Зрідка на Баглюкове прохання, вона давала свої нотатки, що потім потрапляли на сторінки журналу. То яка ж це критика? Це — звичайне аматорство; мистецтво аматорства не терпить.

Слідкуючи за працею молодих літераторів Донбасу, Ольга Павлівна дивувалася їхньому швидкому зростанню. Зі своїми здібностями й суворими вимо-

гами до самих себе, вони за кілька років досягнуть значних успіхів. Уже й тепер Григорій Баглюк, Василь Гайдамака, Кость Гарасименко, Василь Торецький, Фелікс Ковалевський — відомі читачам. До того ж їх знають з виступів на літературних вечорах по клубах як пропагаторів української культури.

Так думаючи про донбасівських письменників, Ольга Павлівна найменше боялася, що і їх може чорним крилом захопити й змести репресія, адже майже всі вони походили з родин трудівників фабрик та копалень. І якщо до письменників Донбасу Ольга Павлівна ставилася з винятковою прихильністю, то духовним їхнім провідником Григорієм Баглюком просто захоплювалась. Він здавався їй надзвичайною людиною: міцної будови, з волоссям золотавого кольору, з розумними зеленкуватими очима, що заглядали співрозмовцеві в душу. Його щира, сповнена лірики душа, завжди прагла чесности — людина, що не вміла кривити душею.

Цей пленум, що на нього приїхала Ольга Павлівна, було скликано з нагоди перебудови письменницьких організацій, вірніше їх самоліквідації. Колишнього "Забою" вже не було. Був організаційний комітет, і мала б утворитися філія спілки письменників України, а та спілка в свою чергу, стати філією всесоюзної спілки. Щоб довести свою єдність з пролетаріатом та робітничою клясою, пленум скликали в шахтарському селищі Північне. На пленум, як було відомо, мали приїхати з Харкова Олександр Верхівчук з Леонідом Травневим, а з Москви Анна Караваєва. Ольга Павлівна навмисне пізно вирушила з дому, щоб якнайменше бути на засіданні. Розрахунок був непоганий; вона встигла захопити якесь голосування, після якого

офіційну частину пленуму було закрито. Заля наповнилась гучними розмовами, сміхом і хмарами тютюнового диму. На сцені за президіальним столом залишились столичні гості та Баглюк. Підходити до них було ніяково, а тому сіла в кінці залі й терпеливо чекала. Але Баглюк вже її побачив і, щось сказавши столичним гостям, зіскочив зі сцени й легкою ногою пішов до Ольги Павлівни.

— Дуже радий вас бачити! — ще здаля простягнув він руку. — Я вже побоювався, що вам щось перешкодило. Ходіть, Ольго Павлівно, познайомитися з гістьми.

Розмовляючи, вони зійшли на сцену. Статечна Анна Караваєва подала руку з такою байдужістю, ніби виконувала неприємний обов'язок.

Раптом в залі хтось голосно запитав:

— Хто тут Олександр Верхівчук?

Це вже третя телеграма з Харкова, і втретє повторюється та сама сцена. Вусатий працівник пошти, що своїм гучним, сповненим загадковості голосом гукав Верхівчука, хутко помарширував через залю і вручив адресатові папірця. Цього разу, подаючи Верхівчукові телеграму, не стерпів, щоб не додати:

— Важлива, дуже важлива...

Верхівчук розгорнув папірець, неприродно кліпнув очима, обличчя йому видовжилось.

Травневий, затамувавши віддих, напружено дивився на колегу.

— Що сталося? — запитав він.

— Микола застрелився, — чужим голосом відповів Верхівчук, — Микола Хвильовий...

В залі розмови притихли, усі напружено чогось чекали. Ольга Павлівна відвела Баглюка від людей і, прощаючись, сказала йому декілька підбадьорюючих слів. Баглюк лише зітхнув і безпорадно розвів руками. Не пощастило їй почути Баглюкову "Молодість".

Надворі люди квапилися. Ольга Павлівна виглядала, чи не їде по неї підвода, що стояла в тутешньому транспортному відділі. Звідкись взявся біля неї невеличкий дідок з потертим портфелем; вузька і гостра, як в стародавніх азійців борода, й такі ж вуса надавали обличчю особливого виразу. Він зняв з голови картуза й чемно вклонився.

— Мені не хочеться, щоб ви вважали мене за нахабу, — спокійно мовив він, — я маю намір звернутися до вас з питанням.

— Прошу дуже, адже не кожне питання буває нахабним, — відповіла Ольга Павлівна.

— Чи не можете мене взяти до Підверб'янки?

— Ви з Підверб'янки?

— Я на кожній копальні вдома, а постійно мешкаю в Харкові.

— Якщо ви харків'янин, а в Підверб'янці будете щось робити, то підвезти треба.

— Моє прізвище Безпалько Олекса Петрович, — відрекомандувався він, тримаючи в руці картуза. — Ваше Ім'я, Ольго Павлівно, мені дуже відоме, тож будемо вважати, що знайомство відбулося. В Підверб'янці я нічого не забув, лише хочу використати вільні

дні, щоб ще раз побувати у вашій славній околиці.

— Не розумію вас, Олексю Петровичу, — дивувалася дідусевими поясненнями Ольга Павлівна.

— Я й сам себе не розумію, мабуть, така вже моя вдача; люблю користатись з нагод. Я й до письменників на їхній пленум приїхав з Харкова тільки тому, що знайомі залізничники довели без грошей.

— Але чому ви хотіли дістатися саме до письменників, а не до медичних працівників? — дивувалася Ольга Павлівна. — Може й ви щось пишете?

— Ні, до того у мене не дійшло, хоч дещо спільне з письменниками маю, навіть декому допомагаю своїми порадами.

— Порадами? — здивувалася Ольга Павлівна.

— Не лише порадами, але й своїм шахтарським досвідом ділюся, фактичний матеріал даю. Василь Гайдамака свою повість "Пугачівська рудня" побудував на моєму матеріалі; Баглюк також дещо використав для свого роману. Якщо хочете знати, то Грицько мій хрищеник, — так можна сказати.

— А що ж криється за вашим "можна сказати"? — цікавилася Ольга Павлівна.

— Цей момент потребує деякого з'ясування, та часу ми вже не маємо, — казав Безпалько, дивлячись на підводу, що хутко до них наближалася.

Обоє спритно вилізли на тачанку й всілися поруч. Незабаром вони вже летіли широким степом, приємно розмовляючи. Безпалько мав що розповісти.

— Приїхав я з Харкова, щоб побути серед письменників і почути Грицьків роман. Так і не прочитали... Якщо хочете знати, то навернув Грицька на українську мову не хто інший, а у власній особі Олекса Безпалько. Грицька я знаю давно, а з його батьком Микитою я приятелював. Шестеро дітей було в Микити, усі руді, як розквітлі соняшники, і усі перейняли від батька дві риси: працьовитість і любов до книжки.

Безпалько оповідав Ользі Павлівні, що його увагу привернув Баглюків хлопець Грицько. Завдяки книжкам та уродженим здібностям, хлопчина придбав самотужки деяку освіту. Книжок не бракувало, бо Безпалько за багато років зібрав, на його погляд, найцінніші і Грицько міг користатися ними як своїми. Ріжниця у віці не перешкоджала їм частенько зустрічатися, щоб з якоїсь нагоди подискутувати як рівний з рівним.

Безпалько бачив, що Грицькові в шахтарському селищі вже тісно. Але який життєвий шлях він собі вибере? Грицько відповів йому ділом: він відчув себе поетом і наполегливо опановував складну техніку й майстерність. Його вірші друкувались у газеті "Молодий шахтар" та журналі "Забой". Безпалько ними не захоплювався, навіть був засмучений — не змістом, а позиченою мовою. Він казав Грицькові: "Гаразд, ти — ідеаліст, ти вирушаєш на боротьбу за побудову щасливого життя у всесвіті, але яке ти маєш право нехтувати тією нацією, що тебе породила, і про яку ти навіть у вірші згадав, мовляв, серце твоє чомусь засумувало, може за степом широким, де на коні твій дід-запорожець чвалав. Чому ти користуєшся позиченою мовою, а нехтуєш рідною? То навіщо ти здався своєму народові? Не дивись, Грицю, на Донбас як на російську

провінцію, а дивись на нього як на серце України, будь, Грицю, чесним онуком свого діда-запорожця, пиши мовою народу, йому віддай свої здібності. З цього треба починати боротися за всесвітнє щастя!"

Безпалькові думки Григорій спростовував і дивився на нього як на старосвітську людину.

Треба було Григорієві залишити шахтарське селище, щоб потім працювати в редакції артемівської газети, вчитися в московському інституті журналістики, відслужити в армії на Кавказі, витратити багато часу на спостереження, обміркування й зрозуміння баченого, щоб знову опинитися в Донбасі, але вже повістярем українським і редактором українського журналу.

Безпалько вважав, що ті давні суперечки у якійсь мірі, може й позасвідомо, прислужилися Баглюкові у перегляді власного світогляду.

Ольга Павлівна з цікавістю слухала розповідь говіркового приятеля. Вона привезла його до своєї хати, де він декілька днів розповідав і, здавалось, був невичерпний. Безпалькова цікавість привела його свого часу на відкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві. Він відвідав у Чернігові Михайла Коцюбинського; двічі зустрічався з письменником Нечуй-Левицьким, їздив у Київ до редакції газети "Рада", і дуже шкодував, що не міг зібратися з грішми на подорож до Львова, щоб познайомитися з тамтешніми українцями.

По декількох днях гостювання в Ольги Павлівни, Безпалько почав нетерпеливитися з від'їздом, хоч не хотілося цю бідну інтелігентну людину відпускати. Намовила взяти гроші на квиток і пообіцяла відвідати його в Харкові.

* * *

Два роки проминуло з того часу, як вона ввостаннє бачилася з Безпальком. Ідучи з Святогірського до Харкова, Ольга Павлівна мала намір в першу чергу відвідати Безпальків. З допомогою Безпальків, особливо Олекси Петровича, вона сподівалася розшукати потрібних їй людей, зокрема родину одного драматурга, що з ним була особисто знайома, звичайно, якщо Олекса Петрович захоче їй допомогти, та якщо з ним самим нічого не трапилось. За два роки багато чого сталося: Харків уже не той — не столиця, а звичайне обласне місто, і люди кудись повиїздили.

Безпальки мешкали недалеко від Північнодонецького вокзалу на Чоботарській вулиці у власному невеликому будиночку. Ольга Павлівна обійшла величезну поштову споруду й опинилася недалеко від Чоботарської. Минувши два квартали, й не знайшовши таблички з назвою вулиці, вона перейшла на другу сторону, але там також не було. Ользі Павлівні думалось, що Чоботарську вулицю перейменували іменем якогось вождя, а він потрапив у вороги, його знищили, і так вулиця залишилась безіменною. Розглядаючи будинки, Ольга Павлівна побачила жінку з торбиною в руках, закутану теплою хусткою так щільно, що визирали лише двоє чорних очей, і гукнула її на поміч:

— Вибачте, що турбую вас, — перепрошувала вона жінку, — я мабуть заблудилася. Скажіть, будьте ласкаві, де є Чоботарська вулиця?

— Ви щойно стояли на Чоботарській, он там на розі, — відповіла крізь хустку жінка.

Ольга Павлівна тепер і сама бачила, що це і є потрібна їй вулиця. Перевіривши для певности число будинку, натисла на гудзик. Почулися кроки, брязнув засув і на порозі з'явився в усій своїй привабливості, привітно усміхнений Олекса Петрович.

— Яка несподіванка! Прошу заходити!

Перш, ніж зачинити двері, Олекса Петрович уважно подивився на вулицю. Дружина Олекси Петровича тепло привітала гостю. Явдокія Гарасимівна була не менш приємною, як і її чоловік. Обоє вони хизувалися своїми добре вихованими дітьми, особливо раділи за синів, яких зуміли вберегти від шахтарювання, давши їм неабияку освіту.

Явдокія Гарасимівна розповідала про мандри свого чоловіка жартівливо й з великою любов'ю.

— Про всі свої пригоди Олекса завжди мені розповідає. Казав, Ольго Павлівно, що у вас досить надокучив усім своїм патяканням.

— Олекса Петрович завжди бажаний гість, — запевняла господиню Ольга Павлівна.

— Дай, Боже, щоб таких, як він було більше.

Розмова нав'язалася про політичні події, про долю донбасівських письменників, однаково дорогих як Ользі Павлівні, так і Олексі Петровичу. Вже не доведеться почути Баглюків голос, його свіжі думки-десь поневіряється на каторзі, згоріла ясна зірка, ледве зійшовши над обрієм. Спочатку здавалось, що розгром письменницької організації Донбасу, арешти письменників — фатальна помилка. Хотіли вірити, що вона буде виявлена і правда переможе. Але швидко переконалися, що все робилося обмірковано і послідовно, з певною ціллю. Партія виключала з життя Донбасу українську інтелігенцію не за те, що інтелігенція робила щось недозволене, а за те, що вона українська. Взагалі ліквідували усіх, хто проявляв ознаки національної діяльності. Кружляли чутки, що Москва має намір переглянути кордони України й відібрати від неї вугільний басейн, знищити усе, що мало на собі національні сліди і насадити російське.

— Недавно я був у Слов'янському, зустрів там поета Василя Торецького. Ви його знаєте? — запитав Олекса Петрович гостю.

— Трохи знаю. Приємно почути, що Василь Миколайович на волі, — відповіла Ольга Павлівна.

— Бодай наші вороги мали таку волю! — сердито відповів Олекса Петрович. — Ішов я в Слов'янському на базар і побачив на розі вулиці маленьку людину в довгому подертому пальті. На ногах старі черевики; худа рука простягнена вперед, а очі дивляться в небо. Не було сумніву — я бачив Василя Торецького. Хотів з ним побалакати. Він знав мене добре, я навіть гостював у нього. Частував мене вином і читав свої вірші, а тепер не пізнав чи не хотів пізнати, до мене не відгукнувся жодним словом, ніби ніколи мене не бачив і не чув.

Тоді я звернувся до склярів. Один чоловік на прізвище Золототисячник розповів мені про поета Торецького. До розгрому донбасівської організації письменників Василь Миколайович працював технічним секретарем заводського комітету професійної спілки

металюргів. З невідомих скляреві причин, поета з праці звільнили й зразу ж викинули із заводської квартири. Отак він з старенькою німичною матір'ю опинився на вулиці під будинком, де мешкав багатьох років. Сиділи вони на вузлах мовчазні й пригноблені. Стареньку жінку хтось таки взяв до себе, а Василь Миколайович залишився на вузлах всю ніч. Сидів він під стіною і наступного дня, ніби забув про все, нічим не цікавився.

За день біля речей не було уже нікого. Виявилося, що стареньку матір забрали до лікарні, звідки вона не вийшла, а її син опинився в Слов'янському, занехаяний, брудний, зарослий і несповна розуму. Мешкав він у глинищі з волоцюгами, харчувався нажебраним, жив одним днем, забувши своє минуле.

— Я довго міркував, Ольго Павлівно, над долею нашого поета і дійшов думки, що байдужим залишатися не можна. Хочу порадитися з вами, чим йому можна допомогти?

Ольга Павлівна зажурено схилила голову й думала, що казати цьому винятковому й безпорадному добродієві. Таким, як він треба низько вклонятися. На жаль, обставини вимагають обачності.

— Треба цю справу сперш обдумати, а потім щось робити, — порадила Ольга Павлівна. — Будемо сподіватись на краще.

Олекса Петрович пильно придивлявся до Ольги Павлівни; він ніби хотів відгадати її думки.

— Ми оце вирішували чужі справи, а тепер нам треба взятися за свої. Чи передбачаєте ви зустрітися в Харкові з кимсь таким, хто не належить до кола офіційних осіб? Це питання дуже важливе; від вашої відповіді залежатиме наша дія, — кивнув він в напрямку дружини.

Явдокія Гарасимівна ледве приховала усмішку.

Ольга Павлівна здивувалась і без вагань відповіла:

— Я їду до Москви не для офіційних зустрічей. По дорозі захотілося відвідати вас з дружиною, адже доведеться переночувати у Харкові. Може мені пощастить розшукати дружину й дітей письменника Миколи Кулаги.

— Знайдемо! — запевнив Олекса Петрович. — Переночувати також влаштуємо. Та в першу чергу нам треба вискочити з пастки.

— З якої пастки? — запитала Ольга Павлівна.

— З моєї хати; на розі вулиці сьогодні хтось стоїть і стежить за нашою хатою. Я впевнений, що шпигуни слідкують за кожним кроком, щоб відрепортувати про все своєму начальству. Мене вже не обдурити, я шпигуна пізнаю з першого погляду.

Олекса Петрович нервово пішов до вікна оглянути вулицю. В цю мить до Ольги Павлівни підійшла дружина й пошепки сказала:

— Хай вас не дивує поведінка мого чоловіка; не минула його новітня жахлива недуга — манія переслідування, що напала на нього останніми роками.

— А ви думаєте, що я її не маю. Здається, ми всі хворі на цю недугу — система її породила.

Ольга Павлівна не марнувала часу, вирішила перевірити адресу письменника Кулаги, що їй дав Олекса Петрович. З жалем розпрощалася вона з друзями й вирушила

на Піщану вулицю розшукувати потрібних їй людей.

10. ПІД ЧАС НЕУГАВНОГО ДОЩУ

День-у-день падав настирливий весняний дощ. Вулиці Підверб'янки вилискували калюжами води. До копальні чи до крамниць можна було дійти лише по вузьких стежках, насипаних заздалегідь кужелем ще влітку.

Клюб стояв на вигоні, відокремлений від селища. Ця довга будівля, тепер серед моря води, здавалася покинутим старим кораблем, що його доруйнують хвилі й вітри. Жодна жива душа не наважувалася дістатись до клубу. Не чути там ні музики, ні співів, ні дзвінких голосів молоді. Лише Микола Солод накладав на червоне полотнище плетиво білих літер, та ще з обов'язку служби, як заступниця своєї матері, з'являлася Віра Доценко. Спочатку вона роззувалася, надівала спортові черевики й, м'ялко ступаючи, тинялася по клубу, ніби не могла собі знайти діла, а іноді мовчки приглядалася до Миколиного малювання.

Одного дня Віра прийшла до клубу змарніла й стомлена.

— Ви хворі? — запитав Микола, тримаючи дівчину за руку.

— Ні, я здорова, — відповіла Віра, — Мені дуже погано спалося минулої ночі; пробувала вирішити одну справу, але мені це не вдалося. Якщо вам не завадить, то давайте посідаємо й щиро побалакаємо, — запропонувала дівчина.

— Чи можна мені бути з вами цілком відвертою?

— Якщо маєте до мене довір'я, то можете бути відвертою, а якщо не маєте...

— Мені потрібна порада сторонньої людини, і свій вибір зупинила на вас тому, що ви людина відверта, а справа надто делікатна, вона стосується не тільки моєї родини, а в якійсь мірі й вас, Миколо. Пройшло більше тижня як від'їхала мама. Де вона, що з нею? Тепер такий непевний час...

— Я впевнений, що такий людині, як ваша мама ніщо не загрожує.

— Мені здається, що мама може допровадити нашу родину до загибелі втручанням у ці справи. Мама бавиться з вогнем, — запевняла Віра, — вона фанатична націоналістка, їй, крім українства ніщо не цікавить, а тато — ідейний комуніст. Наша хата стоїть на вулкані, що кожної миті може вибухнути.

— А може ви перебільшуєте, Віро? — лагідно мовив Микола. — Мені здається, що ваша мама свідомо українка і в тому нема ніякого злочину, а тато — спеціаліст, що його втягнули в партію для престижу.

— В дійсності воно не так. Хоч вони й багато дечого приховують від мене, але я все бачу. Батьки вважають мене за дівча, що крім спорту й театрального мистецтва нічим не цікавиться. Мені аж страшно робиться при одній думці, що несподівано почнеться трагедія і ми всі опинимось на півночі. Треба цьому запобігти, але як? Що мені робити?

— Не вигадуйте дурниць і не осуджуйте вашу маму. Перед такою людиною, як ваша мама, на коліна треба ставати! — відрубав Микола.

— Сядьте й дослухайте, що я хочу зробити: я поставлю перед мамою категоричну вимогу; щоб вона порвала всі свої особисті зв'язки й знайомства; щоб вона покинула

клубну роботу і стала хатньою господинею. Татові інтереси повинні бути і маминими; усе, що діється поза хатою, маму не повинно цікавити. І так триватиме до кардинальних змін у нашій країні, якщо вони взагалі колись можуть статися.

— Програма ваша, Віро, дуже велична, та чи погодиться Ольга Павлівна на добровільне ув'язнення? Припустимо, що вона не схоче, то що з нею тоді робити?

— Не турбуйтеся, Миколо, донощиці з мене не буде. В основному я покладаюся на мамин розум і вашу допомогу. Разом з вами ми її переконаємо не гратись з вогнем.

— Я дуже сумніваюся, щоб в цій справі міг бути вам корисний.

— Розумію! Мамин однодумець! — сердито відповіла Віра.

Перед тим, як піти з клубу, Віра підійшла до Миколи й ледве чутно побажала доброї ночі. Їй нічого не хотілося, аби тільки швидше добратися до своєї затишної кімнати.

За всі дощові дні ще ні разу дорога від клубу додому не здавалася такою тяжкою й довгою, як нині. Віра знала, що не самий дощ винен.

Дома не було ні батька, ні служниці — фактичної господині хати. Постільна білизна пахла Вірі, як весняна трава. Тут, під ковдрою, вона обміркує все, що трапилось. Власне нічого надзвичайного не сталося, плян порятунку родини залишається той самий, лише міняється ставлення до Миколи. Шкода, він гарний хлопець і в майбутньому міг би бути Віриним другом. Маминого тіста книш, його переробити не можна.

Віра враховувала, що самій здійснювати плян буде тяжко, треба кликати когось на допомогу. Приятелів є досить, проте, нікому вона не викрила б родинну таємницю. Залишається батько. Якби ж вона могла знайти з ним спільну мову, то вони напевне впилинули б на маму. Якби ж! Він і вислухати не захоче, а якщо й вислухає, то потім поплеще її долонею по спині, легенько обійме, назве ласкавим словом. Отже, спочатку треба переконати тата, що його донька вже доросла людина, а не дитина, хоч і не без недоліків.

Миколі тяжко було зрозуміти Віру. Що з нею трапилось? Почуття страху, обов'язку чи обережності? Подібне сталося і між Миколою та його батьком. В цьому нема нічого нового. Уперше Микола побачив свого батька вже десятирічним хлопчаком, а до того часу знав, що батько знаходиться десь аж у Німеччині. Так казала мама. Вона дуже часто говорила про тата і зітхала, утираючи сльозу. Тяжко їм було жити в Харкові без батька, особливо за громадянської війни, коли ніхто не знав, яка влада розвішає свої накази.

Мати трималася давньої посади, працювала в бібліотеці, хоч ніхто тоді книжками не цікавився. Бібліотекарі, голодні й злякані військовими подіями, сновидами тинялися поміж шафами.

Після війни життя трохи полегшало, принаймні хліб і картоплю їли вони щодня. Мати за той час посивіла й схудла, і вже не згадувала вголос про батька, щоб хлопець поволі забував про те, що в нього був батько. Ще до революції мати одержувала вістки, а потім — чотирирічне мовчання, мимоволі в душі міцно вгніздилась зневіра.

Але батько знайшовся. Прийшов він одного вечора як незнайома Миколі людина,

до моторошності дивна своїм виглядом: висока й неприродно тонка, одягнена в тужурку з короткими рукавами; людина здавалася синьою, ніби вона була вже мертвою, а чомусь трималася на ногах. Мати стояла напроти людини з розпростертими руками й німо видивлялася на неї. Раптом мати і синя людина, кинулися в обійми. Здавалося, що вони вже ніколи не розійдуться. Батько міцно обцілював хлопця й одночасно витирив сльози з сухого обличчя.

Свого тата Микола уявляв не таким. Думав, що тато повернеться на білому коні; на грудях у нього перехрещені кулеметні стрічки, він молодий, з кучерявим чубом і веселий.

За пару тижнів Микола зрозумів, що він має найкращого батька з поміж усіх інших батьків й хвалився ним перед товаришами.

З батьковою допомогою хлопець надолужував у школі, втрачене під час війни.

Життя ніби внормувалося; мати й далі працювала, батько повернувся на свою давню посаду статистика, хоч уже не в губернській земській управі, а в установі з усучасненою назвою. Вечорами батько любив розповідати, а син слухати. Кому ж не цікаво знати, що таке широкий світ і як там живуть люди, особливо хлопцеві, що вже перечитав Майна Ріда й Фенімора Купера — все про дику Америку. А тато розповідав про німців, угорців, поляків та гуцулів, що ніби належать до українського роду.

Батько розповідав на протязі багатьох років, аж поки Микола не пішов учитися до педагогічного інституту. Тоді вже кожному бракувало часу, особливо батькові. Він завжди поспішав на засідання наукових закладів, секцій чи якихось комісій, а вдома викінчував якісь праці не лише зі статистики, а й літератури.

У Солодів часто збиралися гості, люди з відомими іменами, щоб подискутувати. Микола також був у їх товаристві, якщо така нагода траплялася.

Приглядаючись до батькових гостей і слухаючи їхні думки, Микола поволі дійшов важливого висновку: оці всі інтелігенти, працівники різних ділянках культури були пов'язані між собою таємничою умовою, про котру ніколи не згадували — вони добре розуміли один одного. Микола також розумів їх усіх і приховану в їх душах ідею. Вона містилася в єдиному слові — Україна.

Стороння людина, що ненароком потрапила б до Солодової квартири, відразу відчула б в ній нагні— ченість національного духу.

Микола помітив, що хоч він — член родини, батькові друзі з ним стримані. А коли почав уважніше придивлятися до батьків, то зрозумів, що вони не все казали, що думали, у його присутності.

В обережності батьків Микола нічого образливого для себе не вбачав. Прикро, але такий бо час, треба розуміти один одного без слів.

Прослухавши в інституті чергову лекцію з історії партії, Микола вирішив запитати батька про справжню причину поразки української революції. Він розумів, що на таку тему могли розмовляти тільки дуже відважні, але розраховував на батькову любов до нього.

Батько подумав й холодно запитав:

— Хіба тебе не задовольняє пояснення вашого професора історії?

— Аж ніяк!

— Жаль. Професора я знаю — розумна людина.

— Та нерозумні тези його лекцій, — сказав Микола.

Батько звів плечима й нічого не сказав. Казкову історію про полон можна було розповідати п'ятирічному або десятирічному хлопцеві — Миколі минуло двадцять. Треба здогадуватися, що батько за п'ять років блукання світами, крім німецької неволі ще дещо бачив: брав участь у будівництві української держави. Якби батько відверто сказав синові про свою діяльність, то син міцно потиснув би йому руку.

Батько ж мовчав. Микола розумів це як брак довір'я. Що ж спонукало батька ставитися до Миколи з упередженням? Мабуть боїться, щоб на допитах син його не зрадив, або й без допитів.

Це сталося восени тридцять другого року, за кілька днів перед арештом батька.

Був вихідний день і вся родина Солодів була вдома. Мати поралася, готувала недільний обід. Батько запропонував синові пройтися в парк і подихати свіжим повітрям. Там на галявинах вичікували голуби, сподівалися, що хтось кине жменю поживи. На лавах сиділи мовчазні селянські родини, перші втікачі від голодної смерті, що вже чатувала біля кожної хати.

— Ось вони, перші хоробрі, — промовив батько.

— Не зрозумівши про кого мова, Микола запитливо подивився на нього.

Голодні люди тікають із села з надією якось врятуватися. Я не бачу ніякої можливості, адже місто сидить на грамах, хліб — на вагу золота. Який же тут порятунок? Якщо наш народ витримає цей запланований голодовий іспит, то він безсмертний.

— Ви розмовляєте сьогодні, тату, дуже вірверто. Що спонукало вас змінити про мене думку? — запитав здивований Микола.

— Думки про тебе я не міняв, а відвертим не був зовсім з іншої причини, ніж ти думаєш.

Батько обережно оглянувся і тоді вже продовжував далі:

— Ти почуваєшся ображеним, бо я колись відмовився розмовляти з тобою на небезпечну тему. Я повадився з тобою так, як і кожен батько. Хто я такий, що у мене в душі, ти покищо здогадуєшся, а пізніше дізнаєшся про все докладно. Я б ще й далі стримувався, але мене кваплять обставини. Мовчав тому, що утаємничивши тебе в мої справи, я б автоматично переклав тягар відповідальності на твою душу. Така відповідальність тобі цілком зайва.

— Чи ви дійсно почуваєтесь винним у якихось гріхах? — запитав Микола.

Батько відповів не зразу: він ступав по сухому шелесткому листю.

— Так, Миколо. Ми, батьки, почуваємось винними перед вами, дітьми нашими, бо не спромоглися захистити молоду незалежну державу! Ми не змогли скористатися з обставин, і тому наш народ тепер спокутує. Кожний з нас несе цей гріх за собою, надходить і моя черга. Я відчуваю, що мене заберуть і обвинуватять за українську

підпільну діяльність.

— Чого ви, тату, раптом з'їхали на сумний лад?

— Тому, що логічно мислю, сину. Якщо мене заарештують, тебе зразу ж виключать з інституту. Маму звільнять з праці, карток не дадуть. Створиться безвихідне становище, тож треба заздалегідь підготуватись до цього. На тебе ляжуть два обов'язки: уникнути арешту і не дати мамі загинути від голоду.

— В такому випадку нам треба якнайскорше тікати з Харкова, — порадив Микола.

— Немає можливості втекти — за мною й іншими постійно стежать, тобі треба виїхати самому. Ото ж, як мене заарештують, негайно подайся кудись на Кавказ або до Азії, влаштуйся на працю й не забувай про маму. Її доля мене турбує найбільше. Чи можу я покластися на тебе, сину?

— Безперечно, тату, — пообіцяв зворушений Микола.

За декілька тижнів після цієї розмови Степан Солод сидів уже у в'язниці.

Через три роки його син, сидячи у темній кімнаті біля вікна, схиливши голову, згадував подробиці минулого, щоб легше було зрозуміти Вірину нестамність.

Іншого виходу не було, як чекати на Ольгу Павлівну, щоб відбути розмову відвертих душ. Своєю щирістю Ольга Павлівна напевне прихилить до себе доньку. Якщо ж їхні серця не порозуміються, то незабаром Віра буде чужою людиною не тільки їй, а й Миколі.

Стомившись від праці й сумних думок, Микола приготувався спати. В цей час хтось гучно застукотів у вікно.

— Хто там? — голосно запитав він.

— Не бійся, це свої, — загудів голос бригадира Пилипа Кваші.

— Ми тільки на одну хвилину, — почувся голос Якима Сливинського.

— Якщо на хвилину, то йдіть до дверей, я зараз відімкну, — сказав Микола, дивуючись, що їх спонукало прийти в таку погоду, та ще й пізно.

Несподіваних гостей Микола повів на простору сцену, де можна було зручно примоститись. Пилип Кваша поводився стримано. Він сів на дерев'яний стілець і з почуттям провини подивився на свої забруднені черевики.

— Що вас у таку лиху годину вигнало з дому? — запитав Микола.

— Нетерплячка, — відповів Пилип Кваша. — Кортіло похвалитися перед вами.

Усі вважали мене за вбивника, мовляв, Кваша знищив свого нещасного родича Кузьму Довгаля, а тепер з'ясувалося, що Кузьма живе в Бердянському, розвозить із пекарні хліб по крамницях.

— Цікава новина, — погодився Микола. — Навіщо ж він удавав свою загибель?

— Далекосягла помста, хотів узяти Пилипа Івановича за зябри, — вихопився з відповіддю Яким.

— Еге ж, ота мокриця сподівалася, що мене засудять на десять років. Про це він базікав у пиварнях

— хвалився своєю дотепною помстою. Тепер хай люди бачать, що моя совість чиста. З цієї нагоди у нашому бараці справжнє свято...

Раптом бригадир підвівся й взявся за голову.

— Ти дивись, через того Довгаля зовсім з'їхав. У нас, друже, в бараці клопіт: Федір Цимбал перестудився, нічого не їсть, кашляє та гарячкує, навряд чи довго протягне. Його треба б до лікарні, щоб менше мучився. Спробуйте, Миколо, допомогти йому, ви зв'язки маєте.

— Не знаю, чи зможу щось зробити, але спробую,

— погодився Микола.

На ранок хмари зникли, заголубіло небо, ось-ось мало показатись бажане сонце.

Під час праці Микола думав як би зустрітися з Вірою, ще поки вона прийде до клубу, якщо вона після вчорашньої розмови взагалі захоче туди навідатись. Скічивши працю, помившись у лазні, він пішов до головної контори. У довгому приміщенні бухгалтерії рахівники-дівчата сиділи за столами обличчями до свого суворого начальника. Микола тримався так, як і кожен з робітників, що мав потребу перевірити у свого рахівника заробіток. Він підійшов до Віри й подав їй розрахункову книжку.

— Тут трапилася помилка, треба б виправити, — сказав він тоном скривдженої людини.

Віра оглянула книжку і збагнула, що його слова треба сприймати не в прямому розумінні. Вона з офіційною сухістю запросила відвідувача сісти й, перегортаючи його книжку, сказала:

— Жодної помилки я не бачу.

— А я бачу! — тихо, з притиском мовив Микола.

— Псувати відносини недоцільно вже й тому, що нашу приязнь потребують інші. Давайте покладемо в основу слово "спілка"; я перший пропоную вам себе в спільники.

— Спільником якої справи?

— Спільником до всього.

— Навіть і до того, що я збираюся робити в моїй родині?

— Так.

— Це щось нове і не зовсім мені зрозуміле, — відповіла Віра. — Про такі речі похапцем не розмовляють. До того ж ви обрали найнезручніше місце. Візьміть книжку й почекайте на мене в коридорі, кінчу працю, й тоді зможу вислухати вас докладніше.

Микола вийшов, а Віра схилилася над паперами й намагалася зрозуміти Миколин намір. Звичайно, підступу у нього нема, у тому вона впевнена, не можна пояснювати його вчинок і якимись почуттями. Вона вже давно здогадувалася, що Микола загоює сердечні рани від своїх попередніх пригод. Власне вони й загнали його до Підверб'янки. Кожен має свої клопоти, і кожен по-своєму дає їм раду. Зрештою, не лише вона потрібна йому, але й він їй. Віра також відчуває в собі до Миколи якусь близькість і якби він із селища кудись виїхав, світ би їй спорожнів. Пропонуючи свою дружбу, Микола напевне має щось на меті і, напевне, хоче її використати в своїх цілях. Хай спробує!

Віра побачила Миколу біля дошки оголошень — він читав накази завідувача копальні. Місце для приватних розмов було невідповідне й Віра запросила Миколу

додому разом повечеряти. Микола вагався: як він буде почуватись в присутності головного інженера, напевне, ніяково. Але Віра заспокоїла його тим, що тато приходить додому значно пізніше, а мами взагалі ще нема. Одна Санька хазяїнувала.

За столом Віра з Миколою трималися так, ніби їхнє приятелювання ніколи не затьмарювалося. Обое раділи, що вчорашнє непорозуміння розвіялось. Не мало цій лагідності допоміг лист від мами, що його Віра одержала напередодні. Про Федорів стан здоров'я Микола розповів уже в клубі. Віра зіщулилась і докірливо подивилася на нього.

— У вас серця нема! — Під час вечері торочили про щонебудь, про важливе — ні пари з уст!

— Бо почав боятися вашої ідеологічної витриманості.

— Такого налякаєш! А за Федора я можу поручитися чим завгодно, що він найчесніша в Підверб'янці людина, — з властивою їй пристрастю відповіла Віра.

— Одначе, свого часу ваша мама мала клопіт через нашого Федора. Таке і з вами може статися, краще поводитись обережно.

— Яка тут може бути обачність? — подратовано відповіла Віра. — Починайте малювати, а я телефонуватиму.

Саме настирливістю, яку виявляла, добиваючись свого, Віра й подобалась йому. Люди такої вдачі здатні на великі вчинки.

Закінчивши розмови, Віра доповіла Миколі про не досить успішні результати.

— Ні до чого я не домовилась. Головний лікар нашої лікарні Сергій Сергійович сказав, що туберкульозних вони у себе взагалі не тримають, треба везти до районної лікарні. Телефоную до Горлівки. Головний лікар Висловух кричить до мене "Чаво?" Дізнавшись в чому справа, відповів, що хворого можна привезти завтра, але із спрямуванням місцевої лікарні. Я знову турбую Сергія Сергійовича й прошу спрямування. Він не пробує викрутитись, просто каже, що туберкульозному лікарня не допоможе. Сергій Сергійович знає Цимбала з бараку Пилипа Кваші. Єдине, що може і обіцяє зробити головний лікар — особисто відвідати хворого й дати потрібні ліки. На тому наша розмова кінчилася. А яку пропозицію ви маєте?

Микола, забувши про роботу, уважно замальовував ніготь свого пальця:

— Обставини вимагають протекції. З чийм авторитетом може рахуватися Сергій Сергійович, і хто на нього може вплинути? Ми маємо п'ять осіб: завідувач копальні, головний інженер, секретар парткому, голова шахткому та ще Ольга Павлівна. Перші чотири тузи відпадають — всі вони відмовляться допомогти. Залишається ваша мама, але на неї треба чекати.

— Чекати на неї ми не будемо. Завтра я повезу хворого до міста без спрямування. Там накажу лікареві Висловуху такого, що йому небо здаватиметься як макове зерно. Може мене до міліції заберуть за хуліганство, але й Федора до лікарні приймуть.

— А як не приймуть? — запитав Микола.

— Тоді побачимо, що робити, — не здавалася Віра.

Мабуть і Віра не зовсім надіялася на успіх свого заходу. Йдучи з клубу додому,

вона зайшла до батька попросити його вплинути на Сергія Сергійовича. Батькові не хотітиметься втручатися в чужі справи, але відмовитись не зможе, бо ніяково.

Черговий міліціонер пропустив Віру без зайвих розмов.

— Може від мами якась вістка? — запитав він.

— Мама пише, що все гаразд і просить мене, щоб я за неї вас поцілувала.

— Не вигадуй, такого мама не могла написати.

— Одначе написала. Та я прийшла не тільки з маминим дорученням, а й з маленьким проханням. У нашому селищі тяжко захворів на туберкульозу шахтар на прізвище Цимбал. Треба йому чимнебудь допомогти.

Батько скривився й похитав головою.

— Знову той Цимбал... Може й ти хочеш піти маминою доріжкою? І ти старатимешся дістати Цимбалові курортну путівку?

— На жаль, курорт йому вже непотрібний. Я прошу вас, тату, зателефонувати до Сергія Сергійовича, щоб він спровадив Цимбала до районної лікарні. Зрештою, людина має право якщо не жити, то хоч померти по-людському.

— Віро, звідки це у тебе? Це не наші погляди, це — ворожа думка! — вигукнув батько.

— Не заперечуватиму, якщо доведете мені щось протилежне, відповіла Віра.

Юліян Андріанович відчув ущіпливість доччиних слів, проте ласкаво усміхнувся до неї.

— Викладати тобі початкові істини політграмоти нема потреби. Ти їх добре знаєш і чомусь зайве говориш тільки для того, щоб бути такою, як твоя мама.

— В чому саме?

— Вона поводитьсь в соціалістичному суспільстві так, ніби вона належить до англійського буржуазного жіночого руху — оце мене турбує, і не мамине поведження, а твоє. Наша країна потребує молодих кадрів в керуванні процесом будови соціалізму. Я покладав на тебе великі надії, а ти захоплюєшся дрібнобуржуазною філантропією. Навіщо тобі потрібний отой Цимбал?

— Він мій друг! — запально вигукнула Віра.

— Неправда, — заперечливо похитав головою Юліян Андріанович. — Тобі хочеться похизуватися, якщо не перед іншими, то перед собою тим, що й ти врятувала від смерті людину, як це свого часу зробила наша мама. Маминим вчинком нема чого дивуватися, в неї залишився вплив дореволюційних шкіл, в той час, як ми живемо в добі класової боротьби. Раніше, ніж простягнути комусь руку, ми повинні враховувати наслідки нашого жесту. Ти не ображайся, Віро, що я не можу задовольнити, на перший погляд, незначного прохання — треба вміти шанувати себе.

Віра дуже добре розуміла свого батька; йому треба було показати свою непохитну більшовицьку витриманість. Це — передумова, щоб утриматись на поверхні.

Іншого способу допомогти хворому не було, як повезти до лікарні без спрямування. Для цього дівчина взяла собі на допомогу служницю Саньку, міцну й метку молодицю, що її знайшла десь на залізничній станції серед конаючих з голоду селян. Санька

понашукувала в коморі стільки теплих речей, ніби збиралася дістатися до північних країв.

Федір уже знав, що Віра хоче спровадити його до лікарні. Про це ранком, ідучи на працю, його повідомив Микола. Федір розгублено дивився на свого приятеля, хотів щось сказати й не знаходив належних слів.

— А я ж хотів навесні дозбирати рослини для гербарія, — спромігся вимовити Федір.

— У цьому лошатнику й Геркулес до весни не витримає, — відповів Микола.

— Ех... — хотів ще щось сказати Федір, підніс худу руку й знову поклав собі на груди.

Прощаючись, Микола пообіцяв не забувати доброго приятеля.

Федорові здавалося, що тут, у бараці, хоч і тяжко йому, одначе він живе, в лікарні ж помре. Боронився перед Вірою скільки вистачало сил, запевняв, що він перестудився, і що за декілька днів хвороба мине, але Віра настирливо переконувала Федора. До них мовчки приглядалася Санька. Терпець їй урвався, вона підійшла до Віри й, легенько взявши за плечі, вивела її з кімнати.

— Ждіть нас надворі.

Повернувшись до ліжка, стягнула з хворого ковдру.

— Зараз же мені одягайся, — скомандувала Санька.

— Ніяка сила мене звідси не зрушить! — рішуче відповів Федір.

— Бач який! Про нього люди турбуються, ним піклуються, а він ще й комизиться. Не хочеш самохіть, то я тебе силоміць підведу.

Федір протестував проти сваволі міцної жінки, щось мурмотів і скрушно зітхав.

В що ж одягатись? Щоб якось угрітись Федір мав на собі все, за винятком пальта й черевиків. Санька взула Федора, надягла пальто й шапку, допомогла йому стати на ноги. На них вже чекали Віра й Наталя Безсмертна. Старенька жінка вчепилася за Федорове пальто, силкувалася не відстати від свого сусіда й жалібним голосом промовляла:

— Ти, Федю, не тікай... Скоро квіти ростимуть, багато квітів, пахучі...

Федір ласкаво подивився на Наталю й слухняно йшов туди, куди поволі вела його дужа молодиця.

— Наталю, йдіть до хати, щоб не змерзли, — порадила Санька.

— Я піду, — погодилася Наталя і, кутаючись у подерту ряднину, поспішила до бараку.

Дорогою Санька розповідала про своє село, де жили колись надзвичайні люди. Сама їхня баба Лежача всіх лікарів варта, — Федора вона вилікувала б протягом літа.

Віра слухала Саньку, щоб відволікатися від власних думок.

Подорож забрала досить часу. Поки дотягнулись до Горлівки, а звідти додому, то вже й смеркло. У вечорі Віра, сівши проти Миколи, розповідала йому враження від поїздки.

— Сьогодні я мала нагоду переконатися в містерійній силі слова, і саме

українського слова.

— Ви напевне перебільшуєте, — малюючи, казав Микола.

— Можливо, та покищо не про мене говориться. Отож, приїздимо ми під Лікарню й негайно біжу до лікаря Висловуха, щоб він прийняв хворого без спрямування, а він стоїть серед кабінету, як скитська кам'яна баба в степу, височезний, грубезний, з двома пабородками; малі оченята дивляться на мене пильно й зле.

— Зверніться до чергового лікаря, — каже він мені й хоче вийти з кабінету.

— Але я стала поперед нього, як курча проти півня, й тихо кажу йому на вухо: ви ж не знаєте кого я привезла.

— Мені байдуже, — кинув він холодно й поглядав на двері, либонь, шукав способу відв'язатися від мене.

— Ні, не байдуже, — наполегливо доводила я. — Це ще зовсім молода людина, типовий представник селянського роду, наших годувальників. Селянський рід дав вам особисто і життя, і освіту, і посаду. Зробіть жест подяки, допоможіть хліборобові стати на ноги.

Лікар щось промурмотів і знову хотів прорватися до дверей. Я тоді заступила йому дорогу і вкрай розсердилась.

— Звертатися до серця вашого за співчуттям — справа безнадійна, бо воно у вас закам'яніло і тому ви не можете бачити чужого лиха. Колись прийде і ваш час, і ви зникнете з лиця землі, і не згадає ніхто лікаря Висловуха добрим словом!

Лікар уже забув про свій намір відчепитися від мене, стояв і вибалушеними очима дивився на мене, як на якесь диво.

— Ти дивись яка вона запальна! — докірливо хитаючи головою, мовив він. — Ти знаєш, що за такі слова може бути? Ні, ти не Юліяна Адріяновича дочка — це мамине насіння! Можеш передати Ользі Павлівні, що я невисокої думки про її виховничі здібності. Одну доньку має, та й ту хуліганку, навіть мені соромно. Не я твій батько!

Лікар мене сварив, а я стояла, зніяковіло дивилася собі під ноги. Та раптом в мені прокинулося бажання лікареві дошкулити.

— Думаю, що дуже шкодували б, напросившись мені в батьки.

— Зачекай, дівко, — підступив до мене Висловух. — Де ти вчилася?

— У Підверб'янці, — не розуміючи навіщо він питає, відказала я.

— А мову де вчила?

— Дома.

Лікар ніжно поплескав мене по щоці й, нічого не сказавши, вийшов. А коли він повернувся й вияснив в чому справа, аж тоді я збагнула причину його раптової зміни. Починала я розмову з лікарем Висловухом по-російськи, а потім мимохіть перейшла на українську. Ця несподіванка лікаря не лише зацікавила — він і сам почав говорити по-українськи, мабуть, уперше за час свого довголітнього побуту в Горлівці. Від задоволення я усміхалася.

— Регочешся? — суворо гримнув Висловух. — Можеш їхати додому, твого хворого вже забрали до лікарні.

— Дякую, дуже дякую, — радісно і якомога чемніше відповіла я. — Вибачте мені... Микола не малював. Він слухав розповідь і милувався Віриною дивною вдачею.

— Іноді дуже хочеться бути справжньою українкою, — поважно сказала Віра.

— Це ви говорите для того, щоб подратувати мене. В дійсності ви кепкуєте сама з себе. Обирати собі націю так же безглуздо, як і матір.

— Як я не люблю повчань! — сказала, зітхнувши дівчина.

— Віро, я починаю боятися вас, — жартома мовив Микола. — Ви клопітка людина.

Цього вечора Микола провів Віру додому. Багато гомоніли. Небо над ними рясніло безліччю зір; з півночі тягнуло прохолодою. Незабаром почнеться справжня весна.

11. НЕБЕЗПЕКА ЗА ДВЕРИМА

В листі до Миколи Ольга Павлівна нарікала на незвичайну слабкість, втому і байдужість. Треба б їхати просто додому, але ще не все зроблено. Вона повідомляла, що їде з Москви до Харкова на побачення з деякими знайомими. Також коротко написала Миколі свої враження про зустріч з його мамою: Надія Трохимівна — чарівна людина, сповнена добром і ласкою. Ольга Павлівна її дуже полюбила. Багато про що розповість вдома.

Цього листа Ольга Павлівна пише не тільки на те, щоб дати про себе вістку, — вона має дуже велике прохання. Справа в тому, що їй у Харкові трапляється нагода придбати винятково гарне хутро, про яке мріяла все життя, але грошей у неї не вистачить. Звертатися у цій справі до Юліяна Адріяновича не хоче. Хай ця покупка покищо залишається маленькою таємницею, навіть Вірі не треба про це казати. Ольга Павлівна просить Миколу якомога скорше переслати відповідну суму грошей на нижче додану адресу.

Ольга Павлівна також поділилася враженням про московську нараду клубних працівників і про сніг в Росії, про припишкі під білою габою ліси...

Перечитавши листа, Микола почав думати, як практично здійснити плян Ольги Павлівни. їй потрібна чимала сума грошей, та чи зможе він зразу взяти таку суму без протекції? Нема іншого виходу, як просити допомоги у Віри. Вона скрізь руку має; хай Ольга Павлівна ставить як завгодно, але він критися перед Вірою не буде. Хутрові від того нічого не станеться, а довір'я можна втратити. Без довір'я їхня домовленість про спільну дію чи дружбу нічого не варта.

І коли Віра прийшла до клубу, Микола дав їй прочитати матиного листа.

— Від мами нічого іншого сподіватися не можна. Ніякого хутра вона купувати не збирається — це все вигадки. Гроші потрібні їй на щось інше.

— Це ваша, а не мамина вигадка, — сказав Микола. — Я дивуюся вашому критичному ставленню до Ольги Павлівни. В усьому ви вбачаєте якусь загадковість.

— Ніякої загадковості! — гостро відповіла Віра.

— Мамі треба грошей на підтримку контрреволюціонерів, своїх приятелів; наївні хитрощі.

Микола зніжковів, не знав, що казати.

Мені треба було б поїхати до Харкова, щоб завадити мамі, — задирливо мовила Віра.

— Перешкоджати й заважати нашим батькам ми любимо, а коли ж почнемо допомагати їм?, — запитав Микола удавано спокійно, приховуючи нервову напруженість.

— Моя перешкода була б допомогою, — упевнено відповіла дівчина.

Микола переконався, що сперечатись не варто. Він тільки попросив, щоб Віра допомогла йому вирвати з ощадної каси гроші. Вона пообіцяла і на тому розмова урвалася. Схвильована дівчина пішла до бібліотеки, а Микола взявся малювати.

Наступного дня Микола й Віра зустрілися, як і умовились, біля ощадної каси. Побоювання були марні. Старенький службовець доброзичливо запитав, чи не міг би товариш Солод обмежитись меншою сумою і почувши "ні", бо потреба нагла, почав писати. Уже надворі Віра сказала:

— Тепер ідіть на пошту, а я побіжу у контору.

На пошті Микола зіткнувся з кадіївським знайомим, Натиним сусідом і колишнім своїм суперником Гривою.

— Кого я бачу! — верескливо вигукнув Грива, схопивши Миколу за плечі. — Сто років шукав би і не знайшов, а випадок усе на світі спрощує. Отже змінили шило на швайку — Кадіївку на затишнішу Підверб'янку. Дуже добре, що я зустрів вас. Давайте заякоримось десь в іншому місці. Може б у півній посиділи?

Микола погодився — хотілось почути від Гриви щось з кадіївських новин.

З Гривою Микола зустрічався один раз, а знав більше про нього від Нати. Колись вона жартома розповідала про свого сусіда Гриву, який вже давно залицявся до неї і пропонував вийти за нього заміж. В той час Грива дуже добре знав, що Ната товаришує з Миколою і хотів скомпромітувати його, — називав Миколу пройдисвітом, запевняв, що Микола був тричі одружений і в Кадіївці ховається від своїх колишніх дружин, щоб не платити аліменти. Взагалі Гриву у Кадіївці за поважну людину не вважали. Метушливий, неохайно вдягнений, він кудись поспішав. Працював він в установі, що мала монопольне право на розповсюдження періодичної преси, намовляв шахтарів передплачувати різні нудні, нікому непотрібні журнали. Завдяки своїй жвавості й нахабству, Грива якось умудрявся перевиконувати пляни в збиранні передплат, за що отримував від начальства подяки й грошові винагороди. Людям байдуже, де і як саме Грива заробляє собі на прожиття. Все, що він казав, треба було сприймати обережно і якнайменше йому вірити.

Перша їхня розмова в кадіївській пиварні може тому й залишилася в Миколиній пам'яті, що Грива, всупереч Натиному запевненню, нічого не брехав, навіть не перебільшував. Уже добре підхмелений, вимагав від Миколи на руба поставлене питання відповіді:

— Ви одружуватиметесь з Натою, чи ні?

Микола не знав, що казати.

Грива безнадійно махнув рукою, докінчив своє пиво й почав скаржитись на нещасну долю: тридцять років прожив і ще ні разу не одружився, і що його ніхто не любить.

І Кадіївка, і все, що в ній залишилося, включно з Натою, давно належить до минулого, стирається з Миколиної дороги життя. Раптом звідкілясь узявся Грива, йде поруч Миколи й розповідає про своє місто, що завдяки Стаханову перетворилося на маленьку столицю, ще й починає відновляти давні розмови й події.

— Отак за кухлем пива я з вами минулого року сидів. Ще тоді хотілося дізнатись від вас, чи будете ви одружуватися з Натою, вірніше з Настасією Іванівною?

— Еге ж... — невиразно промурмотів Микола.

— Ви трохи не поклялись, що одружитесь.

— До того доходило...

— Та не дійшло, — додав Грива. — Тоді ви мені сказали неправду.

— То була чиста правда, — відповів нервово Микола.

— Я навіть не впевнений, чи не краще мені, що саме так сталося, а не інакше. Якби ви не стояли на дорозі, спробував би намовити Нату вийти за мене заміж. Вона ж горнулася до вас, а ви насміялися над її честю, скомпромітували її і, як шкідливий кіт, утекли.

— Неправда! — обурився Микола й сердито відсунув від себе пиво. — Ми розійшлися по-приятельському. Навпаки, вона відмовилася вийти за мене заміж. Ви, товаришу Гриво, нічого достеменно не знаєте, а користуєтесь припущеннями та вигадками.

— Якщо у тому, що я кажу і є якісь припущення чи вигадки то, запевняю вас, не мої вони, а Настасії Іванівни. Розмовляв я з нею не один раз. Вона прокляла всі ваші кісточки, казала, що навмисне вийшла заміж за енкаведиста й конче хотіла при допомозі свого чоловіка знайти вас і жорстоко помститися.

— Ви з мене кепкуєте, товаришу Гриво! — уже зовсім втративши рівновагу, голосно крикнув Микола. — Я навмисне поїду до Кадіївки, щоб зустрітись з Натою і спростувати ваш наклеп.

— Спробуйте, — байдуже відповів Грива. — Невже ви не чули про Натиного чоловіка? Оперативний уповноважений товариш Чайка — у нього кожен арештант визнає свої провини. Тож раджу до Кадіївки не квапитись. Настасія Іванівна мене дуже просила дізнатися, де ви знаходитесь. Та я людина чесна, моя совість наказує мені мовчати. Я хочу, щоб ми залишилися приятелями.

Грива підвівся й урочисто простягнув Миколі руку.

Вони вийшли з пиварні. Микола не вірив в те, що Грива обіцяв, одначе поводився обережно, адже Грива може дати тому Чайці Миколіну адресу; Чайка до колишнього любка своєї дружини байдужим не залишиться.

Микола з чемности запросив Гриву піти до клубу, але той відмовився через ту причину, що у нього за годину має відбутися побачення з секретарем партійного комітету.

— На цьому, товаришу Солоде, до побачення! Якщо мені колись доведеться потрапити до вашої Підверб'янки, то я з приємністю вас відвідаю. А тепер ідіть до клубу, там уже, либонь, чекає на вас товаришка Віра. Перед вами широкі обрії. Я про все довідався.

— У нас відносини суто товариські, — відповів Микола. — Шкода, що не маю часу на балачки...

Микола поплентався, полум'яніючи від сорому за своє поводження. Міг же обмежитись двома-трьома словами й розійтись. Ні, треба було тягтись до пиварні, вислуховувати плітки та брехні, навіть погодитись на приятелювання. Який сором!

Микола сварив себе, але не довго. Він уже дивився на випадок іншими очима. Здається, Грива не відчув ворожого ставлення, тож хай іде до своєї Кадіївки чи ще кудись, лише щоб подалі від Підверб'янки.

Проте швидко позбутися Гриви не пощастило. Того ж таки вечора він приплентався до клубу. Потерте пальто було йому таке просторе, що здавалось накиненим на тичку. В одній руці Грива тримав портфеля, а друга наче б не знаходила собі місця й писала в повітрі таємничі знаки.

— Ви працюєте, — заспокоював він Миколу. — Зайшов до вас з нудьги, посиджу трохи й змиюся. Правда, я маю намір запитати вас про щось, навіть просити дещо, але не зараз. Малюйте, товаришу Солоде, а я дозволю собі закурити мою дешевеньку й смердючу цигарку, бо на кращі не можу спромогтись. Заробітки агентів союздруку менш, ніж поганенькі. Порівнюючи з нами-шахтарями, то ми злидарі, зате ж ви тепер наші пролетарські буржуї. Радію за вас, товаришу Солоде — не п'єте, не граєте в карти, щасливою буде ваша майбутня дружина.

Микола малював, а Грива, ніби гайворон на дереві, крякав і крякав...

А коли прийшла Віра, Грива навіть зняв з голови шапку.

— Сердечно бажаю вам доброго вечора, Віро Юліянівню! — урочисто привітався він.

— Дякую... Вам також... — з цікавістю дивилася Віра на незнайому їй людину.

— Дозвольте відрекомендуватись, — підступив Грива до Віри. — Аркадій Грива, уповноважений союздруку і давній кадіївський приятель Миколи Степановича.

— Приємно чути, що Микола Степанович має приятеля, — відповіла Віра. — Я вже схильна була думати, що він не має ні роду, ні друзів, ні знайомих.

— Навпаки, Віро Юліянівню, дехто з його кадіївських приятелів сумує за ним.

— Напевне якісь дівчата, — жартувала Віра.

— Схилившись над гаслом, Микола напружено чекав Гривиної відповіді.

Грива подивився на його зігнуту постать і сказав:

— Такими тюхтіями кадіївські дівчата не цікавляться.

— Тюхтіями? — спитала здивовано Віра.

— А як його назвати? — показуючи пальцем на Миколу з деякою зневагою в голосі, мовив Грива. — Отак, як тут, поводився він і в Кадіївці. Ріжниця хіба в тому, що тут гне спину над плакатами, а там сліпав над книжками.

Микола був вдячний Гриві за таку відповідь, але не цілком.

— Ви не ображайтесь, — відгукнулася Віра. — Товариш Грива не жартує, а каже правду. Якби не поруйновано монастирі, ви давно були б ченцем.

— А ви? — спитав Микола. — За вами зітхають усі підверб'янські парубки й до цього часу ще ніхто не удостоївся вашої уваги. Шахтарі кажуть, що у вас залізне серце. Не заперечую. Шахтарі часом досить доречно кажуть. Я — людина доби соціалізму, сантиментальні романтичні пригоди вже давно належать до минулого.

Більше не кажу ні слова, — додав Грива до веселої розмови. — Боюсь, щоб мій приятель не вилив мені на голову баньку фарби, я добре знаю, що таке ревності.

— Це вже зайві балачки, — сказала Віра й пішла до бібліотеки.

В розмові ані Микола, ані Грива не згадували Нату. Микола не мав потреби в тому, а Грива й далі дотримувався тактовності, можливо, мав певні розрахунки. Він, ніби між іншим, натякав про якісь свої труднощі, щось у нього не клеїлось, і що йому мабуть треба затриматися в Підверб'янці на декілька днів.

Наступного вечора кадіївський приятель знову навідався до клубу. Цього разу розмовляв він мало. Скорше за звичкою, ніж з цікавості, обійшов він усі закутки, заглядав у кожную кімнату і, натинаявшись досхочу, зник.

А третього вечора Грива з'явився до Миколи розхристаний і вкрай збентежений. Миколі здалося, що Грива захворів.

— Товаришу Солоде, Миколо Степановичу, на вас уся надія, — зворушено говорив мнучи портфеля Грива. — Я буду з вами відвертий, як сам з собою, інакше ви не зрозумієте мене. Почну з того, що викрию деякі свої таємниці: як я здобуваю засоби на прожиття. Необізнані люди думають, що я живу з відсотків, намовляючи шахтарів передплачувати різні журнальчики. Еге, з того хліба я давно б гегнув! А у мене ж на утриманні моя мати і сестричка. Змушений, Миколо Степановичу, на хитрощі пускатися — їжджу скрізь і винюхую, де й що можна дістати, звичайно, тишком-нишком. Іноді такого коропа впіймаєш на гачок, що боїшся за жилку. Ви не дивіться, що я такий недолугий. Це щось інше, ніж намовляти людей читати журнальчик "Техніка в маси". Скажу просто: недалеко звідси натрапив я на золоту гору. За тисячу карбованців купив стільки електричного дроту, що ним можна заснувати земну кулю. За цей матеріал завтра я матиму значно більше. У мене до вас прохання...

— Та я нічим вам не допоможу, — рішуче відрубав Микола. — Не можу і не хочу!

— Ви не дослухали...

— Бо не маю бажання!

— То слухайте поза бажанням! — злісно й вимогливо вигукнув Грива. — Я до вас ставлюся як до приятеля, а від мого ставлення залежить ваша доля. Моя ж доля у ваших руках. Тепер розумієте? Тож не поспішайте з висновками. Я заплатив за матеріал п'ятсот карбованців. Позавчора, тоді, як зустрівся з вами на пошті, я послав матері телеграму, щоб вона десь позичила потрібну суму грошей для мене. Оце сьогодні одержав відповідь.

Грива ткнув у Миколину руку телеграфний бланк, де було написано: "Негайно приїзди, все поладимо дома".

— Божевільна жінка! — злостиво коментував телеграму Грива. — Своєю філософією вона хоче зробити і мене і себе жебраками.

— Я не маю часу, — сказав Микола й хотів іти.

Грива заступив дорогу.

— Не кваптеся! — суворо сказав він. — Я потребую п'ятсот карбованців. Прошу позичити мені цю суму по-приятельськи. Ви нічим не ризикуєте, а виграти можете багато. Не заважайте подіям розгортатися послідовно. Може думаєте, що Віра Доценкова є на кожній копальні? Наток є досить... Ви ще маєте можливість утримати наше приятельське знайомство, від якого залежить ваше буття.

Микола зрозумів Гривину тактику й запропонував розмову перенести на завтра.

— Мені потрібні гроші сьогодні, байдуже чи каса відкрита, чи ні.

Микола мовчки пішов до своєї кімнати, взяв старанно заховані гроші, призначені на випадок необхідної втечі, й віддав немилому приятелеві, що саме насичував залю цигарковим димом.

— Це вже вдруге виручаю картяра. Одного разу тут харківський грач Сюрчок програвся до останньої нитки і почав обвинувачувати партнера в нечесній грі. Дійшло до сутички; якось мені пощастило запобігти різанини. За це мене обидва супротивники, помирившись, почастували горілкою. Надіюсь, що й ви мені за допомогу віддячитесь.

— Яв карти не граю, — старанно ховаючи гроші, казав Грива.

— Мені вже всього досить. Якщо хочете, то я завтра вам скажу з ким ви грали і де саме.

— Завтра мене вже тут не буде. Давайте, товаришу Солоде, залишимось з найкращими думками. Тому, що я поспішаю, а мені прикро не висловити Вірі свої сердечні побажання, прошу, зробіть це за мене.

І з діловим виглядом, розмахуючи портфелем, подався до дверей.

Микола з полегкістю зітхнув. Не треба бути дуже кмітливим, щоб зрозуміти цього агента союздруку. Ніяких дротів він не купував, як і не одержував від матері телеграми — все це була його спритна брехлива вигадка. Микола міг би грошей не дати, тоді розлючений Грива напевне удався б до помсти. Чайка знайде причину на арешт, але заважатиме страх. Грива боїтиметься потрапити до в'язниці разом з Миколою. Дуже часто трапляється, що державне політичне управління садовить і донощиків як спільників якогось політичного злочину. Дуже легко буде з них двох сформувати контрреволюційну групу, додавши й Нату, якщо Чайка вже не потребує її. Грива все це знає добре і на донос не наважиться, лише треба буде обминати Підверб'янку.

Миколу турбувала інша думка: як він розповість Вірі про цю неприємну історію з позичкою грошей? Адже суть справи не в грошах, а в минулих відносинах з Натою. У нього не вистачить наснаги розповісти про все щиро й відверто, боявся, що Віра від нього відсахнеться і стане він їй не тільки байдужим, але й чужим. Віра — єдина близька йому особа, яку не хотів втратити.

Довго думав Микола над цим, здавалося б простим питанням, і ніяк не міг дійти остаточного вирішення. Краще, мабуть, зважитися на щирю розмову, не думаючи про

наслідки. Та несподівано сталась нова подія. Ольга Павлівна надіслала чоловікові телеграму, повідомляла, що тяжко захворіла й просила забрати її на станції.

— Аж так погано мамі? — запитливо дивилася Віра на батька.

— Наша мама пересічності не терпить, навіть і в хворобі, — відповів Юліян Адріянович.

— Що нам тепер робити? — питала Віра.

Зараз я зателефоную до Сергія Сергійовича. У нього є люди, які уміють допомогти, а у нас транспорт.

— Тату, нема потреби телефонувати, цю справу я полагоджу сама, — сумно відказала Віра.

— Якщо хочеш... якщо хочеш... — відповів батько, приглядаючись до ніби ображеної доні.

Так, цей раз образилась. Він міг би хоч зрідка відірватися від копальні, видобутку плянів і побути годину не головним інженером, а чоловіком своєї дружини і батьком дітей своїх. Поїхати на станцію і забрати хвору матір Віра вважала батьковим обов'язком; батько ж мав іншу думку. Копальня для нього — як для дикого звіра залізна клітка, опинитися за ґратами не можна. На те клітку й споруджено, щоб там щось сиділо.

В цей час задзеленчав один з трьох телефонів, що отаркою збилися на кінці столу. Юліян Адріянович підніс слухавку до вуха і, щось почувши, рвучко схопився на ноги.

— Вибач, Віро, я кваплюся. Мене кличуть до копальні.

Віра повільно вийшла в приймальню, де біля оббитих цератою дверей сиділа за друкарською машинкою батькова секретарка Галя, вродлива, з великими добрими очима, колишня Вірина співучениця і приятелька. Погомонівши з нею, пригнічена Віра пішла до Миколи, щоб разом з ним поїхати на станцію.

Незабаром вони вже ввійшли до вокзалу, де стомлені люди сиділи на своїх лантухах, скринях, лавках — де тільки дозволяли вимогливі доглядачі порядку.

Віра звернулася за допомогою до чергового станції, молодого службовця в червоному картузі й новенькому мундірі. Черговий глянув на телеграму, потім на Віру, і на його обличчі розквітла усмішка.

— Я вас, Віро, не пізнав. Може пам'ятаєте мене, я кидав списи на районній олімпіяді. Ми з вами перші місця зайняли.

— Аякже, пам'ятаю...

На безлюдному пероні сновигало кілька залізничників та рипів чобітьми міліціонер. За станційними вогнями починалася безмежна прірва темряви, ніби там кінчався світ.

Довгождана година приближалася. Пасажири виходили назустріч світлим очам машини. Микола з Вірою заходилися шукати хвору Ольгу Павлівну. Десять карбованців допомогли їм; кондуктор негайно повів їх до хворої.

Ольга Павлівна сиділа, схилившись на саквояж. Побачивши своїх рятівників, спробувала підвестися.

— Я дуже хвора, — на виправдання казала вона ледь чутним голосом.

Дорогою Ольга Павлівна мовчала, щось заважало їй дихати.

На приїзд Ольги Павлівни чекали Юліян Адріянович, Санька і лікар Сергій Сергійович. При огляді хворої виявилось, що Ольга Павлівна мала незаперечні ознаки черевного тифу. Усі члени родини запитливо дивилися на лікаря.

— Серце в Ольги Павлівни міцне — вона витримає. До того ж у горлівській лікарні Ользі Павлівні приділятимуть виняткову увагу.

Присутні зрозуміли, що лікар бентежиться, бо має на те підставу.

Раптом тишу порушила служниця Санька. Вона тримала кінець свого фартуха й витирала сльози.

Сергіє Сергійовичу, — розпачливо мовила вона. — Не беріть від нас Ольгу Павлівну, лікуйте її тут, ми з Вірою будемо доглядати якнайкраще. Ми не заразимося... У лікарні Ольга Павлівна загине... В неї таке ж добре серце, таке добре... — ледь стримувала себе Санька.

— Сергіє Сергійовичу, — підтримала служницю Віра, — навіщо маму везти до лікарні? Якщо на перешкоді стоять якісь формальності, то ми з татом дамо вам писемне зобов'язання, пов'язане з недугою.

Лікар не відважувався на таку пропозицію вже тому, що на випадок невидужання хворої, на нього будуть дивитися як на винуватця. Краще, щоб усе відбулося в горлівській лікарні. Але треба рахуватися з обставинами.

Ольгу Павлівну залишили вдома.

* * *

Хворобливе марення не давало Ользі Павлівні спокою. То вона бачила себе малою дівчинкою, з ще меншим братиком Захарком, то кам'яну стіну, ніким не муровану, створену самим Богом. Між величезними брилами каменю де-не-де чорніють щілини, порослі кущами покрученого чагарника та колючим бур'яном. На горі височіють мур турецької фортеці з вежами, з бійницями, щоб звідти стріляти на тих, хто наважиться заволодіти цим місцем.

Давно вже немає турків у фортеці, натомість оселилися там чорні душі злих людей. Звідти ночами літають вони до міста, щоб добрим людям чинити капості. Про все це діти вже довідалися. А про те, що чорні душі у фортеці тримають у себе їхню маму, діти самі здогадалися. Знали достеменно, інакше де ж їй бути? Не було іншої ради, як видертися по стіні до фортеці й забрати звідти маму додому.

Хапалися руками за чагарник, за бур'ян, ногами шукали опертя в нерівності каменю й підіймалися все вище й вище, щоб цілком виснажившись, скотитися. Боліли на тілі рани, але не плакали, бо рятували маму. Відпочивши, діти знову дерлися на стіну.

Коли Ольга Павлівна приходила до свідомості, їй здавалося, що нема можливості видертись з провалля. Але при чому тут Захарко? Невже він ще існує на цьому світі?.. Потім марення починалося знову — бачила, що біля її ліжка сидить не Санька, а якась чужа жінка, світла, прозора, з голубими очима. Вона без сумніву була Олі й Захаркові за маму, тільки чомусь сумна й мовчазна, а ласкавість її й догідливість штучні.

Звичайна працівниця органу державної безпеки, та ще й невправка...

Зникло й це видиво. Ольга Павлівна вже могла відрізнити ту далеку, знану в дитинстві няньку, від теперішньої Саньки, що ні на крок не відходила від ліжка. Ольга Павлівна ловила Саньчину руку, з вдячністю тулила до свого гарячого обличчя. Усе з'ясовується дуже просто: одна Санька вводила в життя маленьких сиріток Олю та Захарка — іншій припадає вивести на довшу життєву стежку.

Хто бачив Ольгу Павлівну, той не надіявся на її одужання. Від енергійної жінки залишився кістяк, обтягнений шкірою, та це не була ознака безнадійності. З бігом часу хворій покращало, з'явився апетит. У будинку головного інженера відчувалося свято. Зраділий лікар проголошував перемогу над смертю. Відвідувати хвору йшли усі, хто поважав і любив Ольгу Павлівну.

Поволі нудотні пахощі ліків вивітрювались, у кімнатах попросторішало й ніби посвітлішало; уже ніхто не розмовляв пошепки.

Надійшов день, коли Ольга Павлівна відчула сильне бажання рухатися, але треба було примиритися з обставинами й пристосовуватись до них слабому організмові. Вона квапила чоловіка дістати такий візок, щоб можна було пересуватись з кімнати до кімнати. Візка зробили теслярі; хоч не такого, як хотіла, та Ольга Павлівна була дуже вдячна й за цей. Тепер вона могла сидіти біля вікна й дивитись на подвір'я, покрите пухким килимом снігу. Попискуючи, з гілки на гілку перескакували барвисті синиці, а на стежці під будинком цвірінькали настовбурчені горобчики. Спостерігаючи красу природи, пригадуючи своє дитинство, вона відчула непереможну потребу помолитися...

Спокій починав Ольгу Павлівну дратувати. Санька перевезла її до передпокою, звідки видно головну вулицю селища і все, що там відбувається. В буденній заклопотаності один за одним тягнуться до копальні шахтарі, жінки з кошиками ідуть до крамниць; з відрами йдуть по воду до водогінних колонок, ідуть до контори, на пошту... Життя вимагає руху.

Поринувши в думки, Ольга Павлівна глибоко зітхнула. Над доцільністю свого існування Ольга Павлівна задумувалася усе частіше й частіше. Куди поділася молодість, краса, здоров'я? Усю себе віддала чоловікові, якого дуже любила. Тепер досліджувати й аналізувати минуле нема потреби. Мають дітей, продовжувачів людського роду, дітей таких, що не доводиться соромитись. Син Вячеслав уже цілком сформувався, працює інженером на металургійному заводі, батько власної родини, національно свідомий. Є для кого жити й працювати. А клубна молодь?..

Вона знову подумала про Віру й Саньку. Тільки вони допоможуть їй стати на ноги, особливо Санька, про яку з вдячністю думала кожної хвилини. Може колись Саньки-українки оновлять запаскуджену землю, лише селяни здатні оновити її. Лише вони, або ніхто.

Віра влаштовувала все так, щоб у їхній хаті було якомога більше сторонніх людей. Невдовзі будинок головного інженера, просторий і затишний, перетворився на клубну філію, де молодь вчилася співати або вивчала нову п'єсу. Інколи заходили до хати й шахтарі, щоб посидіти з Ольгою Павлівною і сказати їй обнадійливе слово, втішити.

Ольга Павлівна розуміла Вірину витівку і вважала за доречну. Чи не однаково молоді, де грати або декламувати? Зате Ользі Павлівні не однаково. Вказівками та порадами вона допомагала молоді вчитися. Це їй давало велику душевну насолоду й підтримку. З молоддю вона почувалася також молодою. Хлопці й дівчата цікавилися усім тим, що належить до мистецтвом, тягнулися до нього, як рослина до сонця; Ольга Павлівна вважала, що це і її заслуга. Клюбна праця була для неї священнодіянням; почувалася серед молоді жрицею, здатною творити чудеса.

Але тому, що клубну роботу любила і вважала дуже важливим чинником у житті робітничої родини, вона не могла спокійно сприйняти клуб без керівника. Якщо там тепер і працювали деякі гуртки, то лише за інерцією. Ольгу Павлівну заспокоювали тим, що Микола, крім малювання, взяв на себе обов'язок керувати драматичним гуртком, а Коля Сухотеплий мордував себе і товаришів своїх легкоатлетичними вправами. Віра вчилася сама і вчила інших грати й співати; бібліотека була також під її керівництвом. "Це все добре, діти, але вашого завзяття вистачить до весни. Пригріє сонечко, заспівають жайворонки і клуб можете замкнути, бо нікому буде ходити до нього", — думала Ольга Павлівна.

Вона вважала, що зволікати далі не можна. Почала домагатися від товаришів Рябова і Потехіна, щоб вони, як політичні керівники селища, запросили до Підверб'янки на завідувача клубу відповідну людину.

Наслідки заходів не забарилися. Одного пізнього вечора до Ольги Павлівни прийшла Віра з Миколою, збентежена й розгублена.

— Дочекалися, мамо, дочекалися, — хвилювалася Віра. — Прибув начальник культкомбінату. Йому тільки револьвера бракує.

— Не розумію, про що мова, — призналася Ольга Павлівна. — Який начальник? При чому тут зброя?

— Маємо нового завідувача клубу, — спокійніше мовила Віра. — Віктор Митрофанович Владикін. Вигляд у нього, як у начальника політичного відділу державного господарства, одягнений у все військове, шинеля майже волочиться по землі, чоботи блищать і порипують. Дивишся на нього і кожної миті сподіваєшся, що він почне командувати "крок вперед!" "руки по швам!". Ось побачите, Владикін наші гуртки перетворить на військові підрозділи.

— Мені здається, що Віра ставиться до Владикіна упереджено тому, що його військове обмундирування її спантеличило; так тепер одягаються всі, хто належить до начальства, — втрутився Микола.

— Чи ви, Миколо, звернули увагу на те, з яким здивуванням він оглядав наш гербарій? — Діткнувся до рослини, а потім швидко витер руку об шинелю. — Яка з ним може бути співпраця? — питала Віра.

Я впевнений, що він намагатиметься знайти з нами спільну мову, — підбадьорююче відповів Микола.

— До речі й про мову. Це ж нахабство, мамо, — збуджено мовила Віра. — Не встиг переступити поріг, а вже зразу попередив, що він української мови не розуміє.

— Отже, діти, мені здається, що клубні справи близькі не тільки моему, але й вашим серцям, — дійшла висновку Ольга Павлівна. — Тож давайте умовимось поводитися стримано й приховувати почуття. Який би Владикін не був, ми повинні взяти його до своїх рук, у клубі мусить зберегтися український дух, — це буде наша таємниця. Якщо ми не хочемо бути трісками, якщо наважуємось пливати проти течії, то треба використовувати кожную найменшу можливість. Я маю на увазі вас. Ви щойно розпочинаєте життєву подорож. Мій обов'язок — давати поради та висловлювати свою думку, бо я маю великий життєвий досвід. Він вам знадобиться, передчасно мене не цурайтесь. Клуб нам потрібний.

— Таких, як Владикін, легко не візьмете, — сказала Віра.

— Треба намагатись! — додала Ольга Павлівна.

12. КЛОПІТКИ ГОСТІ

Зранку почав падати лапатий сніг, подібний на пелюстки квіток, що обсіпалися десь у небесному саду. Інколи вулицею пробігав пустотливий вітрець, здіймав білі хуги й зразу ж ховався за рогами будинків та в подвір'ях. Повз вікно нечутно проходили шахтарі, залишали за собою в снігу рвані сліди.

Закутана теплою хусткою, Ольга Павлівна дивилася через не зовсім обмерзле вікно й милувалася великим, урочистим дійством природи, і в той же час думки її кружляли навколо повсякденних справ. Сьогодні увечорі з'явиться новий завідувач клубу Владикін. Добре, що він не квапився з відвідинами; за той час Ольга Павлівна змогла дещо довідатися про свого заступника і скласти про нього певну думку. Тепер вона уже достеменно знає, хто він такий і як з ним поводитись. У цьому в значній мірі допоміг їй Юліян Адріанович.

Їй відомо, що Владикіна призначив до Підверб'янки, на настирливе домагання секретаря партбюра товариша Рябова, обком партії. Владикін і Рябов — давні друзі, разом були в червоній армії, воювали і проти денікінців і проти петлюрівців, навіть ганялися по українських степах за невловимими махновцями. Ще за громадянської війни обидва вступили до комуністичної партії, ні разу не заплямивши цього почесного для них звання. Рябов при кожній нагоді з захопленням розповідав про Владикіна, справжнього політично загартованого, принципового, вимогливого до себе і до людей, комуніста. Цілком зрозуміло, що деякі люди побоювались Владикіна і намагалися вижити його з праці. В мандрах повиростали його діти. Його останнє місце праці було в Слов'янському, де він керував кравецькою майстернею. Понад тридцять колишніх кустарів, загнаних фінансовим органом до артілі, шили на замовлення, як було з чого, одяг власникам таємничого походження ордерів, а також спеціальний одяг для робітників. В таких майстернях чесна людина довго не працюватиме. Рано чи пізно, а тебе зроблять злодієм і впакують до тюрми. Цього дуже боявся не Владикін, а його друг Рябов... Тому вирішив забрати Владикіна до Підверб'янки, байдуже, що той не знайомий з клубною роботою.

Уже з цієї характеристики Ольга Павлівна уявляла нового завідувача клубу, — решту інформацій додавали спостережливі діти. Удень він устатковував свою квартиру, а вечорами мовчки приглядався до всього того, що робилося в клубі. А коли Вірі здавалося, ніби він боїться братись до незнайомої йому справи, тоді навмисне підходила до Владикіна й намагалася підтримати його на дусі. Микола запевняв, що Владикіну приємніше сидіти у пиварні й смоктати пиво, ніж нудьгувати в клубі...

А сніг усе падав; безліч білих пелюсток лягало на простелену білу ковдру... Було дуже боляче усвідомлювати, що серце твоє засмучується думками про різних Владикіних. Хто він такий? Маленька тінь великого лиха, мізерний чоловічок з усіх поглядів, якого доведеться приймати, садовити за спільний стіл, запобігати, намагатись викликати його прихильність до дітей і вимолювати у нього терпимости до їхньої мови. Сором і ганьба! Але кому? Не їй особисто, а всьому народові, особливо національно свідомій інтелігенції. Наші нащадки матимуть підставу ставитися до нас зневажливо, бо того ми варті.

Від плутаних, до краю безладних думок у Ольги Павлівни болісно стискалося серце.

Аж ось з'явилася рухлива снігова баба; вона переступала з ноги на ногу й поволі присунулась до самого вікна, перетворившись на справжню людину з бородою. Та це ж не хто інший, як невгамовний дідусь Безпалько!

Ольга Павлівна радісно замахала рукою, запрошуючи до хати. Яка лиха година пригнала старенького в таку погоду?

Виплутавшись з верхнього одягу, Олекса Петрович Безпалько стояв уже біля Ольги Павлівни й зворушено мовив:

— Дивлюсь я на вас і мені хочеться кинути докір Богові за його несправедливе ставлення до деяких людей, але мовчу. Моя дзвіниця, що з неї споглядаю на світ, надто низенька. Бог — це всесвіт, а я у всесвіті піщинка. Чув, Ольго Павлівно, про ваше нещастя, та раніше відвідати не міг.

— Гаразд, що саме тепер, а не раніш завітали до нас. Тоді було зі мною таке, що я вже на себе рукою махнула.

— Оце я саме й дістався сюди, щоб допомогти вам, Ольго Павлівно. Якщо слухатиметесь мене, то від вашої недуги і сліду не залишиться. Шкода, що я не жінка і не можу лікувати вас власними руками. Зате ви маєте симпатичну Саньку, вона швидко поставить вас на ноги.

Дідусева упевненість змусила засміятись і Ольгу Павлівну і Саньку, що стояла біля дверей.

— Не думайте, що я прийшов до вас тільки поспівчувати, — мовив далі з таким же завзяттям дідусь. — Раніше, ніж їхати сюди, я відвідав деяких людей, що колись були слабі і хворі.

Дідусь чомусь нахилився до Ольги Павлівни й притишено сказав, мабуть з розрахунком, щоб і Санька все почула.

— Вашу хворобу можна вигнати з тіла тільки силою!

— Оце й усе? — приховуючи кпини, запитала Санька.

— Ні, це не все, — відповів дідусь. — Треба знати, як лікувати. Щодня будете розтирати Ольгу Павлівну так, щоб її тіло почувалося, ніби живцем потрапило до пекла, а потім запровадьте руханку. А ви, Ольго Павлівно, дуже добре знаєте, що бабу гріє не кожух, а веселий теплий дух. Усе залежатиме від вас і від Саньки.

— Не розумію вас, — звела плечима Санька. — Чи ви насправжки, чи жартуєте?

— Хто з цим жартує, — сердито гримнув дідусь. — Ви, мабуть, не знаєте, хто така наша Ольга Павлівна, — її всі потребують.

— Кінчайте консиліум, — запропонувала Ольга Павлівна. — Краще, Олексю Петровичу, сідайте проти мене, щоб я надивилася на вас. Ви дуже змінилися, зовсім не такий, яким бачила вас у Харкові. Ніби помолодшали чи що...

Дідусь не сів, а закривши руки за спину, почав ходити по просторій кімнаті.

— Ви влучно зауважили, Ольго Павлівно. Я вже не той Олекса Безпалько, якого знали раніше. Я позбувся страху й нікого не боюся. Навпаки, я вимагав від енкаведистів, щоб мене арештували. З мене сміялися, назвали китайським мандарином, казали, що і ільки там можна знайти таку бороду, як у мене.

Та ви сядьте й розповідайте послідовно.

Погані в мене новини, Ольго Павлівно: енкаведисти забрали мого сина Олександра, що жив у Лисичанському. Забрали та вже й засудили на п'ять років. За що? За моє ім'я! Не думайте, що я великої думки про себе. Безпалька і його родичів тільки за те, що вони Безпальки, ніхто не братиме. Схопили мого Олександра не за прізвище, а за моє ім'я. Дивно?

Справді дивно, — погодилася Ольга Павлівна.

Гак, через моє ім'я, — повторив дідусь. — Працював мій Олександр інспектором районного відділу освіти. Там, як і в кожній тепер установі, почали провадити чистку від націоналістичного намулу. До того намулу потрапило моє ім'я. Присікались до сина, чому він називає себе Олександром Олексовичем, а не Олексійовичем? Син каже комісії, що його батько Олекса. Тоді комісія тиць йому під ніс якийсь, ще царського режиму документ, де написано, що я раб Божий Алексей. Олександр назвав комісію великодержавно-шовіністичною, а голова комісії в свою чергу зачитує довідку контори союздруку, де чорним по білому написано, що громадянин О. Безпалько передплачує такі й такі газети та журнали. Яскравішого аргументу й не треба. З роботи сина вигнали і зразу ж заарештували. Залишилася його дружина з двома дітьми. Нещасна жінка в розпуці, і що в усьому винен я — ніби я намовив сина бути українцем. Дивна жінка. Хіба ж в українці можна записуватись як у профспілку? Але розтлумач їй, коли до неї нема доступу. Та ми розуміємо її. Усі від неї відсахнулись, ніхто не пізнає, люди відвертаються, кожен боїться накликати лиха.

Олекса Петрович зустрівся поглядом з Ольгою Павлівною і винувато посміхнувся.

— Втік я з Лисичанського і вирішив поїхати до старшого сина Данила, — казав він далі. — Він у мене вибився в комерсанти, керує базою Донпромторгу. Зустріли мене там не дуже привітно, але запросили обідати. За столом розповів про Олександра все так, як було. Данило слухає і мовчить, а пообідавши дає мені гроші на квиток і каже:

"Ідьте, тату, до Харкова і з своєї Чоботарської вулиці нікуди не рипайтесь. Тепер не той час, щоб родичів відвідувати. Як треба буде, то я вас покличу".

Отак зачинилися передо мною двері моїх синів. Тоді я подався до зятів; вони ніби умовилися з Данилом — тим самим дихом дихають. Нічого мені не залишалося, як вертатись до своєї хати. Злий, як вовк, особливо на самого себе, впав я в розпуку. Одного ранку, до краю пригноблений, чвалаю до обласного управління державної безпеки й у чергового, що сидів за віконцем, вимагаю побачення з якимсь начальником. Мене починають допитувати у якій справі я прийшов. Одначе дістався до начальника, хоч і не легко. Сидить він за столом і поїдає мене очима. Аж тоді я зрозумів, що краще було б мені туди не йти. На моє щастя, до кабінету влетів інший військовик у досить веселому настрої.

— А це що за китайський мандарин? — запитав він у колеги.

— Зараз він розповість, що його сюди привело, — відповів начальник.

— Я прийшов до вас, кажу, поскаржитись на свою долю. Маю двох синів, двох дочок, двох зятів і всі мене відцуралися.

— То що ж ви від нас хочете? — питає начальник.

— Щоб ми змусили ваших родичів любити вас?

— Не треба мені любови, — відповідаю йому. — Я прошу вас, щоб заарештували мене. Усіх берете, то не обминайте й Олексу Петровича Безпалька. Аж ось підходить до мене маленький військовик і каже, що тут, мовляв, не відділ соціального забезпечення. На родичів подавайте до суду, ми ж посилаємо пиляти ліс на півночі, або в Караганду рубати вугілля.

— Ідіть звідси і більше сюди не потикайтеся, — гримнув на мене начальник.

На тому розмова кінчилася. Відтоді живу я, мов той пустельник, нікуди з хати не виходжу.

Ольга Павлівна уважно слухала дідусеву розповідь і одночасно думала про його химерну долю. А в кого вона не химерна? Можна Безпалькові вчинки вважати хворобливими; в цьому також нема ніякого дива, у кожного з нас знайдеться щось, що виходить за межі звичайного.

— Дуже вам вдячна, Олексю Петровичу, за те, що наважилися відвідати мене та ще й в таку погоду.

— Еге, зима розходилася не на жарт, — мовив Дідусь.

Олекса Петрович дивився на вулицю і про щось думав.

— Оце пригадався мені, Ольго Павлівно, наш поет Торецький. Ще восени був я в Слов'янському, хотів побачитися з Василем Миколайовичем, та не побачився. Довідався від людей, що його знайшли мертвим на тому ж розі базарної вулиці, де він завжди стояв з простягнутою рукою. Нема Василя Миколайовича як і багатьох уже нема. Взагалі, Ольго Павлівно, що за декілька десятків років про українців залишиться одна згадка.

— Математика тут ні при чому, — відповіла дідусеві Ольга Павлівна. — Я думаю, що за десятки років можуть статися зміни, яких ми тепер не можемо ані передбачити, ані

уявити.

— Не знаю, які ще зміни нам зможуть допомогти, — задумливо сказав дідусь.

У розмові вони незчулися, коли минув день. Ольга Павлівна згадала, що прийде Владикін і попередила про це дідуся.

— То може мені краще пересидіти у кухні з Санькою й удати, ніби я її родич?

— Навпаки, Олексю Петровичу, ви будете потрібний у нашому гурті. Майте на увазі, що Владикін вважає себе високоідейним комуністом, йому імпонуватиме товариство патріарха донбасівських вибійників.

— Розумію, Ольго Павлівно.

Очікувані гості не забарилися. В передпокої почулися гомінкі голоси — прийшов сподіваний гість Владикін. Про щось розповідав Микола, а Віра своєю веселістю підтримувала добрий настрій. "Дуже добре зробили діти, що сприйняли її пораду, заховали подалі своє упередження і ставляться до Владикіна приязно" — подумала Ольга Павлівна.

Увійшовши до вітальні, чоловік у військовому мундирі з деякою урочистістю привітався, навіть вклонився.

— Це наш новий завідувач клубу, Віктор Митрофанович Владикін, — відрекомендувала Віра гостя.

— Мушу попередити, що він нашої мови не хоче чути.

— Віро, не вигадуйте, — сказав Владикін, і звернувся до Ольги Павлівни: ваша донька тероризує мене за мій необережний вислів, та я вибачаю їй — молодість, завзяття...

— Познайомтеся з нашим шахтарським патріархом Олексю Безпалько, — показала на дідуся Ольга Павлівна. — Вибійник вугілля ще з минулого століття.

— Справді? — зраділо спитав Владикін. — Ви мені дуже потрібні, Олексю...

— Петрович... — додала Ольга Павлівна.

— Уперше чую таке ім'я. Теж данина українізації? Та це між іншим... Мені приємно, що зустрівся з нами, Олексю Петровичу. Яка ж багата Підверб'янка на цікавих людей! Я запрошую вас прочитати у нашому клубі кілька лекцій про старий Донбас.

На знак згоди дідусь кивнув головою.

— Мені є що розповідати.

Олекса Петрович мав намір й зараз про минуле сказати, але з кухні увійшла Санька й щось шепнула Ользі Павлівні. В ту ж хвилину господиня запросила товариство на чашку чаю. Незабаром присутні переконалися, що чаювання передбачалося дещо незвичне: на столі стояли пляшки з напійками, чарки; спокусливо вабила запашна закуска.

— Прошу сідати, де кому подобається, — казала Ольга Павлівна. — Іжте-пийте і не чекайте на припрошування.

Владикін поналивав напійки усім чаювальниками, а тоді вже підніс свою чарку з чистою кавказькою горілкою.

— Вип'ємо, товариші, — урочисто мовив він, — за нашу невтомну працівницю на

культурному фронті і господиню цього дому Ольгу Павлівну, і за вас, мої молоді колеги, та за свідка далекої шахтарської бувальщини! Я вже ознайомився з роботою клубу і переконався, що всі ви віддаєте свої сили й спроможності справі побудови соціалізму! Таких клубів, як у Підверб'янці, не знайдеш, — запевняв Владикін, вимахуючи виделкою. — На інших копальнях шахтарі відвідують клуби, щоб подивитися на кінокартину, та хіба ще на урочисті збори, присвячені річниці жовтневої революції, а вже про збори згадувати не варто — відомо, як тяжко стягнути на них людей. У вас зовсім інша справа: тут гуртки різні, люди співають, танцюють, п'єси ставлять, бібліотека щодня працює. Ви достойні, Ольго Павлівно, отримати почесне відзначення.

Ольга Павлівна іронічно усміхнулася.

— Щедра ви людина, Вікторе Митрофановичу, — сказала вона.

— Щедра, та не до всіх, — відгукнулася Віра. — Ми з Миколою також претендуємо на спеціальне відзначення. Про себе я промовчу, а про Миколу Степановича скажу, що його плакатами можна б застелити широку дорогу від Підверб'янки до самої Москви.

— Що ви, Віро що ви! Хіба ж на те плакати малюють, щоб дороги ними встеляти? — повчально мовив Владикін. — Плякати придумані на те, щоб закликати трудящих до завершення побудови соціалізму, а про нагороди вам ще рано думати. Ми всі, свідомі будівники соціалізму, почуваємось щасливими й без особливих відзначень. Нас нагородила сама доля вже тим, що дала нам життя в цей історичний час і ми перетворюємо віковічну мрію в дійсність. Вам, двом наймолодшим серед нас, треба почуватися щасливими подвійно, бо вам доведеться завершувати будівництво соціалізму.

— Я не погоджуюся з вами, Вікторе Митрофановичу, совався на стільці збуджений донбасівський патріарх Олекса Петрович. — Ми породили соціалізм, ми його будемо й кінчати. Мені квапитись нікуди; такі люди, як я, хоч і худі, зате живуть довго.

Владикін з дідусевого дотепу засміявся й випив ще одну чарку лікеру.

Микола з Вірою багатозначно переглянулися, вони думали, що Владикін якось доглупається до змісту дідусевих слів, але він уже перескочив на іншу тему.

Ольга Павлівна була задоволена. Владикін їй навіть дечим подобався. Він вабив до себе своєю охайністю — чисто виголений, дбайливо підстрижений, мундир на ньому не пом'ятий, а головне ковнірець біленький, що в шахтарських умовах було явищем майже винятковим. Владикін умів поводитись тактовно. Не виключене, що Владикін походив з інтелігентної родини, але щось перешкодило йому здобути освіту, може війна, а може якісь родинні причини. Ці його риси обнадіювали Ольгу Павлівну. Та її оптимістичне припущення відносно Владикіна виявилось необґрунтованим. В цьому Ольга Павліна переконалася того ж вечора й за тим же столом. Почервонілий Владикін звів розмову на приємну його тему про його заслуги перед партією і революцією. Три роки він нищив ворогів на фронтах; партія шанує його, він належить до тих працівників, яких без дозволу центрального комітету партії ніхто не має права зняти з посади. Як правило, йому дають керувати такими установами та організаціями, що були доведені попереднім керівником до цілковитого занепаду. І вже за кілька місяців

Владикін доручений йому об'єкт міцно ставив на ноги. Скрізь і завжди він почуває себе в першу чергу більшовиком, а потім уже службовцем. У більшовика найкраща його зброя — партійна пильність. До людей треба ставитися з підозрою.

— Уперше мені доводиться приймати об'єкт у такому чудовому стані. Це я кажу про ваш клуб, Ольго Павлівно, — вів далі Владикін. — Працюйте зі мною всі і наш клуб буде зразковий, найкращий в усьому Донбасі. Давайте ж вип'ємо за нашу співпрацю!

Випили і сподівалися, що на тому Владикінова велемовність ущухне, але він, утерши губи, вів далі:

— Думаю, що буде доцільно порозумітися нам щодо вашої мови. Ви всі тут політично грамотні і мені нема потреби повчати вас, але порадити можу, навіть вважаю це за свій обов'язок і кажу категорично: досить вам бавитись отим українством! Перейдіть, поки не пізно, на загальнозрозумілу мову!

— Загальнозрозумілої мови взагалі нема! — обурився Олекса Петрович. — Ми живемо на українській землі, український хліб їмо, у наших жилах тече кров українська і цуратися своєї мови може хіба виродок!

— Давайте без пристрастей, — просив Владикін. — Я раджу вам виключно у ваших особистих інтересах.

— Вибачте, нічого не второпаю, — приклавши руку до чола, казала Ольга Павлівна.

— Що ж, в такому разі додам пояснення. Вам уже відомо, що останній партійний з'їзд визнав місцевий націоналізм за головну небезпеку, а ви, українці, хочете удати, ніби ця ухвала партії вас не стосується, — як і раніше захоплюєтесь своїми піснями, навіть намагаєтесь одягати вишивані сорочки, демонстративно їсте галушки та вареники, прилюдно по-своєму розмовляєте, і в душах потайки носите незалежну Україну.

— Ви ображаєте нас! — втрачаючи контроль над собою, вигукнула Ольга Павлівна. — Ми діємо в межах дозволеного.

— Нічого дозволеного не залишилося, — саркастично мовив Владикін. — Українська мова визнана мовою буржуазних націоналістів, вона гальмує розвиток соціалізму. Партія не зупиниться ні перед чим, аби заваду з дороги усунути. Я кажу вам, що ваші національні особливості разом з мовою приречені на знищення. Якщо ж це так, то висновок напрашується сам собою. Я кажу не про якісь абстрактні речі, а про людей, запаморочених націоналізмом. То пощо вам свідомо наражатися на поважні неприємності? Назагал у Донбасі, самі знаєте, з українством покінчили. У містах не залишилося нічого, навіть газети української не побачите — скрізь користаються мовою соціалізму. Лише ви, купка фанатиків, сидите в Підверб'янці і балакаєте мовою прадідів, мовою індивідуального селянства. Вашу упертість можна тлумачити як спротив політиці нашої комуністичної партії.

Ольга Павлівна обурено відрубала:

— Ви не маєте права нас ображати своїм безвідповідальним, легковажним обвинуваченням! Ви поводитесь як підпитий бешкетник у пиварні!

— А ви не звертайте на мене увагу, — добродушно казав Владикін. — Я й справді

відчуваю, що зі мною не все гаразд, мабуть зайвого випив, проте хочеться сказати свою думку про вас. Ось, наприклад, Олексу Петровича мені хочеться назвати філософом, але і цього не досить. Або про Миколу Степановича. Ви часом не син агронома або втікач від колективізації, тобто розкулачений? Від вас, товаришу Солоде, тхне землею і віє селом. Розумію — спролетаризувалися, але що вас в'яже з Доценками? Виникає підозра, що вас лучить не тільки уміння малювати плякати й клубні справи, а національний сантимент. Я бачу, що моя відвертість усіх вас хвилює. В такому випадку ви можете запропонувати мені залишити ваше товариство і сказати, що відмовляєтесь від співпраці зі мною. Надіюся, що цього не станеться. Ви ж добре розумієте мене, що я хочу допомогти вам уникнути клопоту у вигляді допитів, протоколів, а може й арештів. А за що? За балакання нікому непотрібною мовою? Я не люблю манівців, тому ставлю питання руба — від сьогодні у нашому клубі вся робота провадитиметься на мові соціалізму, на мові російській. Це вже узгоджено з партійним комітетом. Хто ігноруватиме мою вимогу, до того ставитимуся як до класового ворога.

Владикін почувався переможцем — він обвів поглядом усіх присутніх, що сиділи мовчки, приголомшені його відвертістю.

— Що ж, я погоджуюся з вами, Вікторе Митрофановичу, упевнено промовила Віра. — Зрештою, мова — це лише засіб порозуміння. Головне, якій ідеї служить кожна мова...

Ольга Павлівна видивилася на Віру переляканими очима. Хотіла щось сказати і не могла. Це тривало одну мить, тоді спокійно, з неприхованим глузуванням сказала:

— Я своє життя вже віджила, в мене нема майбутнього і мені байдуже, якою мовою будете порозуміватися в клубі, і якою мовою провадитимете культурно-освітню роботу.

— А моя хата — це барак бригадира Кваші! — підтримав Ольгу Павлівну Микола. — І від мене не тільки землею тхне, а й вугіллям. Те, що я опинився в цій хаті, та ще й у вашій присутності, Вікторе Митрофановичу, зайшло непорозуміння і я його виправлю.

Владикін хотів ще щось сказати, але дідусь голосно кашлянув, щоб звернути на себе увагу.

— Ви вже все виклали, що мали за душею, Вікторе Митрофановичу, — втрутився дідусь. — Ви багацько зайвого сказали. Від ваших поглядів мені з жалю до вас почали по спині мурашки лазити. Я думав, що ви людина розумна й освічена, а ви це заперечили. Навпаки, ви довели нам, що через свою політичну неписьменність, відсутність здорового глузду, провадите в життя контрреволюційну політику. Ви не хто інший, як ще не викритий ворог народу. Вас треба викрити!

— Мене? — запитав здивовано Владикін.

— Еге ж, вас! — голосно, майже викрикував дідусь. — Ви — троцькіст, бо виступаєте проти ленінсько-сталінської політики, а також зневажливо ставитеся до трудової інтелігенції і безпартійних більшовиків.

Владикін уже отямився, набрав поважного вигляду й усміхнено відповів:

— Не такі під мене підкопувалися, та нічого з того не вийшло.

Може б дідусь з Владикіним і далі сперечалися, але до їдальні ввійшов Юліян

Адріанович. Він щойно виїхав з копальні, був голодний і стомлений, йому хотілося швиденько по вечеряти і зразу ж піти до ліжка. Побачивши бенкетування, він розвів руками.

— Я не буду тут зайвий? — спитав він, сідаючи на стілець, що для нього поставила Санька.

— Навпаки, Юліане Адріановичу, — підвівся привітати господаря Владикін. — Тут у нас така дискусія, що нічого не втнете. Я радив моїм колегам відмовитися від нікому непотрібної архаїчної мови, а мене за це назвали контрреволюціонером.

— Завтра я з клубу викину все, що хоч трохи смердить українством, — казав Владикін.

— А я раджу вам залишити все так, як воно сьогодні є, — сказав Юліан Адріанович. — Ворога можна зробити з кого завгодно, і взагалі про такі справи краще розмовляти без чарки в руках.

Проти цієї пропозиції ніхто не перечив. Гості попідводились, подякували господарям за хліб-сіль і поволі порозходились, а дідуся Санька повела до призначеної йому кімнати.

Залишившись з дружиною, Юліан Адріанович спитав її:

— Розкусила?

— Один з багатьох стовпів, на яких тримається радянська влада. Той же товариш Рябов, тільки дурніший.

— Запишімо це, — намагався змінити тему Юліан Адріанович. — Хочу обрадувати тебе приємною вісткою: казав наш лікар, що є багато надії на твоє одужання.

— І ти можеш про це говорити цілком поважно? — докоряла Ольга Павлівна. — Адже ти, як і лікар, знаєш, що мені вже ніколи не одужати.

— Ти помиляєшся, Олю. Ми з Сергієм Сергійовичем глибоко переконані, що здоров'я до тебе повернеться. Мені дуже хочеться, Олю, щоб ти виздоровіла, допоможи собі...

— Дякую, дякую, тихо відповіла Ольга Павлівна, стримуючи сльози. — Ви усі, ніби умовившись, збуджуєте в моєму серці надію знову стати на ноги.

Стомлений Юліан Адріанович швидко пішов спати, а Ольга Павлівна залишалася сидіти у темряві на самоті із своїми безладними думками. Вона знову пригадала щасливе дитинство, багато цікавого пережито в минулому, чимало корисного зроблено. Перенеслася думкою в теперішній час — що буде з її дітьми, з добрими друзями? Як тяжко пристосовуватися до обставин...

В холодній сніговій тиші десь скаржився на свою долю собака, мабуть за селищем, біля терикону. Там хоч і тепло, але тваринам дошкуляв голод. І тут же подумалось: а скільки людей поневіряється по-собачому, не маючи притулку навіть в териконних логвах. Знову з'явилася настирлива думка про дітей. Віру й Миколу Ольга Павлівна звикла подумки вважати своїми дітьми, обидвоє були їй рідними. Було б з багатьох причин доцільно, щоб вони покинули Підверб'янку поки ще можна. Там, у невідомому й далекому місці, може залишаться в якійсь мірі самими собою.

Ранком з кухні показалася Санька.

— Я вас навмисне не будила; сама знаю, як приємно робиться на душі, коли вночі сидиш біля вікна, а надворі хуртовина. А тепер треба умиватися, бо вже ваш лікар давненько жде на розмову.

— Лікар? — здивувалася Ольга Павлівна, — так рано?

— Це не той лікар, що ви про нього думаєте, а Олекса Петрович. Він бажає поговорити про все насамоті.

— Так, це ваш новий лікар, Ольго Павлівно, — обізвався Олекса Петрович.

— Але ж ви й актор, Олексю Петровичу! Мов прокурор верховного суду загнали Владикіна на слизьке.

— Хотів трохи прилякнути, але він зразу ж оговтався. Ці Владикіни взялися не на жарт донищувати наш народ. Хочеться пожити пару десятків років, щоб побачити, як воно піде далі. І добро і зло знаходить на людей хвилями, нема нічого постійного. Може бути значно гірше... Хто знає?

Досить наговорившись, Олекса Петрович розчулено попрощався з надією на скоре побачення в майбутньому. Його закутана постать промайнула повз вікно. Далеко-далеко провела його в думці Ольга Павлівна, аж до самої станції, а потім і до Харкова на Чоботарську вулицю, до його терпеливої і милої супутниці Явдокії Гарасимівни.

Того дня, коли Олекса Петрович попрощався з Ольгою Павлівною, вона знову думала про Миколину та Вірину долю; думалося, що нічого лихого з ними не станеться, ось вони знову прийдуть до неї разом. Але після роботи Віра з'явилася без Миколи. На материне питання, чому Микола не прийшов, дівчина відповіла:

— Він страшенно розсердився за мою вчорашню підтримку Владикіна.

— Невже він не зрозумів твоїх хитрощів? — здивовано питала Ольга Павлівна.

— Ні, мамо, він мене зрозумів дуже добре.

— То чого ж тоді сердитися?

— Саме тому...

— А далі що буде? — суворо запитала мати.

— Чи я знаю? — звівши плечима, відповіла Віра.

— З таким питанням зверніться до Миколи.

— Він також може накоїти непоправних дурниць,

— сказала Ольга Павлівна. — Мені здається, що ти вчора підтримала Владикіна не на те, щоб поспути стосунки і з Миколою і зі мною. Не легковаж, Віро, піди до Миколи й від мого імени попроси, щоб він разом з тобою прийшов до мене.

Віра погодилася виконати материне доручення, адже вона не передбачала, що зруйнує дружні відносини; через Владикіна, а може не так через Владикіна, як через невміння стримувати себе. Навіщо було вискакувати? Щоб показати себе кращою? Всі мусять визнати нового завідувача клубу і рахуватися з його політикою, тобто з кремлівською. Там сидить бог і хазяїн комуністів. Того хазяїна не перехитрити. Треба уникати суперечок, бути обережними, щоб хатні незгоди не стали відомі на вулиці, а з неї товаришеві Рябову та партійному комітетові.

Увечері Віра матиного доручення не виконала. Микола ще минулої ночі забрав з клубу свою валізу й переніс її на попереднє місце мешкання, до гуртожитку. Три вечори він не показувався у клубі. Віра за це на Миколу не сердилась, вона без нього нудьгувала.

Покінчивши з клубною роботою. Віра негайно подалася до бараку. Шахтарі ще не спали. Микола лежав і читав газету. Він здогадався, що Віра зараз підійде до нього і щось важливе скаже, обов'язково важливе, інакше вона б сюди не піткнулася.

— Вибачте за візиту в невідповідний час, — підійшла Віра до Миколи. — Чи не могли б ви прийти до нас зараз, мама дуже хоче бачити вас. Нам треба невідкладно обговорити деякі справи.

Микола подумав, а потім відповів:

— Я не проти... тільки з умовою, що не зіткнуся у вашій хаті з Владикіним.

— Не клопочіться, Владикін навіть до клубу не приходить. Ви добре взувайтесь, бо снігу нападало по коліна.

Микола послухався, щоб показати Вірі свою згідливість.

Ольга Павлівна дуже зраділа їхньою появою. До Миколи вона звернулася з докором:

— Як ви могли в такий спосіб залишити нас?

Як бачите, я мав ще одну нагоду переконатися, що не втратив своєї людської гідності, — пояснив Микола.

Я вважаю, що нам обов'язково треба дійти до спільного устійнення наших думок і дій. Відкладати розмову ми не можемо, інакше нам лиха не уникну їй, а тому дуже прошу нічого не приховувати. У пас виникло напруження не так через Владикіна і його ідеологію, як через наше неоднорідне ставлення до тієї ідеології. Віра дала Владикінові зрозуміти, що вона підтримує його, ви ж вдалися в іншу крайність покинули клуб, щоб бути звичайним шахтарем.

А хіба я не звичайний шахтар? — певний своєї правоти, запитав Микола.

Про це питаєте не мене, а Владикіна, — переконливо доводила Ольга Павлівна. — Він дав вам досить виразну характеристику. Якщо відмовитесь

малювати плякати, то Владикін за згодою Рябова спровадить вас туди, де козам роги правлять.

Цього досі не сталося тільки тому, що Владикін устатковує собі хату й до клубу не навідувався. На ваше щастя Рябов не мав потреби в нових плякатах.

— Отже, висновок запрошується сам собою... — почав був казати Микола спокійним тоном.

— З висновками квапитись не будемо; хочу сказати, що таке ж трапилося і зі мною: я сприйняла Вірине вірнопідданство перед Владикіним так, ніби вона заточила мені ляпаса.

— Мамо, вибачте, ви не зрозуміли мене тоді... — не стрималася Віра.

— На жаль, всякі непорозуміння шкодять у нашому особистому житті. Про себе я не кажу нічого

— мені близька й дорога ваша доля. Того вечора й ви, Миколо, болісно сприйняли Вірину згоду на співпрацю з Владикіним. Про це я багато думала й дійшла сумних висновків: влади не можна уникнути, але інтелігенція мусить співпрацювати з владою, і тільки такою ціною вона має можливість знаходитися на волі серед свого народу, зменшуючи кількість жертв.

Після цих слів кожний думав про своє.

Миколі хотілося сказати, що він давно готовий покинути Підверб'янку, якби не Віра й Ольга Павлівна. Йому було б дуже тяжко розлучатися з Ольгою Павлівною — вона заступала йому і рідну матір і близького, щирого друга; таких людей дебудь не спіткаєш.

— Три дні я потребував на те, щоб обміркувати свої погляди, — нарешті наважився на мову Микола.

— З якого побиту я образився на Владикіна, а потім і на Віру за те, що в нашому клубі не буде української мови? Цілком безпідставно. Я, наприклад, написав безліч гасел та плякатів — всі російською мовою; у бібліотеці українських книжок обмаль. Хор наш мовчить, чекає на одужання Ольги Павлівни. Від українських п'єс ми самі відмовились. Якщо для нашої співпраці треба повернутися, то я зроблю це негайно. У нас, Віро, прошу вибачення за хибне зрозуміння.

Усе вирішили дуже просто: наступного вечора Микола переніс свої речі до клубу й розпочав продукування агітаційного матеріалу.

Незабаром до клубу прийшли Владикін і Рябов. Вони діловито про щось радилися, оглядаючи залю. В Миколи вони запитали, чи не бракує йому чогось і, почувши, що ні, вийшли на сцену. Владикін намовляв секретаря партійного комітету дати дозвіл на фарбування театральної залі, але товариш Рябов переконливо відповідав, що це неможливе, бо не зможуть дістати фарби...

Микола залишався й надалі в селищі виконувати свої обов'язки: рубати вугілля, малювати плякати, керувати театральним гуртком.

— Я така рада, що ви тут, — з осяйними очима казала Віра, бачачи його.

— Я також, — з деяким ваганням відповідав Микола.

— Не забувайте ж нашої умови про спілку на все!

Клубна праця створювала їхні спільні зацікавлення. Саме на порядку денному стояла українська п'єса, на яку нетерпляче чекали шахтарі. Репетиції були для артистів вечорами розваг — багато жартували, сміялися, забували про все, що діялося за стінами клубу.

Після довгих вправ п'єсу було приготовано й виставу заплановано на найближчу неділю. Про це повідомляло оголошення, що його Микола намалював з великою приємністю.

Здавалося, все сприяло здійсненню ще одного кроку до успіху, якби не телеграма від Жученків, що її вручили Миколі в той час, як він щойно виїхав на і ора́. В ній сповіщали, що Миколина мати тяжко захворіла, лежить у лікарні, просить сина відвідати її негайно.

Нашвидкуруч обмивши з тіла в'їдливий вугільний порошок, Микола попрямував до партійного комітету, щоб звідти розпочати розшуки секретаря партійного бюро товариша Рябова.

Секретар щойно ввійшов до кабінету і розкладав якісь папери.

— Що трапилося, товаришу Солоде? — Я так запитав, бо ви тут, здається, уперше.

— Вибачте, я не мав наміру обридати своєю присутністю, але обставини змусили мене просити у вас допомоги. Я одержав телеграму... Прочитайте...

Рябов взяв телеграму й пильно дивився на папірець, ніби там було написано не кілька слів, а довге звернення.

— Зітхнувши, він сказав:

— Ви кажете, що вам невідкладно треба їхати до вашої хворої матері. Розумію вас, товаришу Солоде. Я завтра поговорю з ким слід, щоб вам дали одноденну позачергову відпустку.

— Одноденну? — Я не знаю, в якому стані моя мати, — мовив тихо Микола. — Хоч би днів зо три.

Рябову це прохання не дуже сподобалося.

— На жаль, товаришу Солоде, просити довшу відпустку я не наважуся. Крім того, без вас вистава п'єси не відбудеться; ми ж не тільки роздали квитки нашим стахановцям, але й запросили гостей з Горлівки. Отож їдьте, а в неділю щоб були вже тут.

Не гаячи часу, Микола хутенько пішов до клубу просити Віру дізнатися, коли йтиме на станцію пасажирське авто, і коли проходитиме потяг. Але Віри в бібліотеці ще не було. Микола чекав на неї біля головних дверей.

Віра не забарилася.

— Що ви тут робите? — здивовано запитала Віра.

— Прошу, допоможіть мені, Віро, — відповів Микола і дав їй телеграму. — Треба якнайскорше довідатися про рух потягів.

— Ми зараз потелефонуємо й одержимо докладні інформації про все, — з поспіхом відмикала Віра двері.

Найзручнішим здавався їм ранковий потяг — можна дома виспатись, а по полудні бути в Слов'янському.

Після відбуття бібліотечних годин Віра з Миколою пішли до Ольги Павлівни, щоб поділитися одержаною вісткою.

— Бідна Надія Трохимівна, — просльозилася Ольга Павлівна, — чи дочекається рідних внученяток? Чи витримає? Ви ж будьте з нею обережні, нічого зайвого їй не кажіть про тутешні тертя, щоб не хвилювалася, запевняйте, що у нас все гаразд. А як повернетеся із Слов'янського, то йдіть просто до мене, я ждатиму...

В суботу рано Микола вже сидів у вантажному авті, пристосованому до транспортування пасажирів, тримав маленьку валізку, що її позичив у господарчого мешканця бараку Попика. У валізці мав двокілограмову хлібину і кілограм ковбаси — запас на кілька днів, бо хто знає, чи у Слов'янському матиме можливість побувати на

базарі.

Усе відбувалося пляново. В лікарні Микола був біля матері усі години, призначені на побачення з хворими. Від Жученків він довідався, що вони навмисне повідомили його про недугу матері, коли небезпека вже минула. Микола з душі дякував добрим людям й натякнув, чи не краще йому забрати матір до себе, але Валентин Жученко порадив навіть не натякати на переїзд до копалень. Надію Трохимівну вони вважали членом своєї родини, особливо діти. Хіба Микола зможе дати матері щось краще? Там же земля і люди просмерділися сіркою і вугіллям. Єдине, що він може робити — частіше її відвідувати.

Миколі нічого іншого не залишалося, як погодитись з усіма Жученками, а найперше з Петриком та Уляною.

У понеділок Микола повернувся до Підверб'янки і, як наказувала Ольга Павлівна, попрямував до Доценків.

З усміхненого Миколиного обличчя Ольга Павлівна здогадувалася, що небезпека минула, Надія Трохимівна жива і одужує.

Микола розповідав, як бідна мама турбувалася більше про нього, ніж про себе, та щоб часом не заарештували або за те, що він син ворога народу, або за зв'язки з ворогами народу. Вона виразно натякала на можливість переслідування родини Доценків, навіть радила виїхати з Підверб'янки якомога подальше й чекати на можливі зміни, може так довго не триватиме.

Ольга Павлівна сумно дивилася на Миколу.

— Ваша мама не помиляється в своїх думках, я її розумію, бо ми всі так думаємо і живемо щоденною непевністю за завтрашній день, — погодилася Ольга Павлівна.

— Я пообіцяв мамі приїхати в Святі Гори не сам, а з Вірою, — признався Микола. — А мама казала, що дуже хоче відвідати Ольгу Павлівну, цю надзвичайну жінку, яка залишилася у її серці назавжди.

— Ваша обіцянка відвідати Надію Трохимівну в Святих Горах — це справді щаслива думка. Поїдьте обов'язково на травневі свята, — підтримала Миколу Ольга Павлівна.

Від Ольги Павлівни він подався до бібліотеки, де на нього вже чекала Віра.

13. ПЕРША ЖАЙВОРОНКОВА ПІСНЯ

Весна не барилася десь за морями та горами. Майже щодня показувалося над селищем сонце, обливало всі закутки сяйвом і теплом; з дахів падали тяжкі краплі води, а вечорами на стріхах намерзали довгі, як списи, бурульки.

В останніх днях березня подув легенький вітрець, дихнув нагрітим в теплих краях повітрям, щоб перетворити сніг на воду, що складною системою рівчаків, ровів і балок попливла до Торця — бурхливої і небезпечної у повінь степової річки. Вода жебоніла, хлюпотіла, дзюрчала звуками химерних істот, що прокинулися від довгого зимового сну, повистромлювали голівки з нір та ущелин й зраділо перегукувалися, вітаючи одне одного з початком весни.

Ольга Павлівна сиділа біля вікна й прислухалася до містерії пробудження життя від

тимчасового відпочинку. Через відчинену кватирку на її худеньке тіло дихало свіже цілюще повітря. На мить вона забула своє каліцтво, почувалася міцною, сповненою завзяття; їй хотілося щось робити, але що?

Їй нічого не залишалося, як іти до клубу і бути німим виконавцем зарядів Владикіна, учити молодь російських пісень або видавати читачам у бібліотеці ті книжки, що ще не потрапили до списку заборонених. Звичайно, ніхто не змусить її працювати у клубі хоча б уже й тому, що не може добре ходити. В той же час усе, що відбувалося, пов'язане з прищестям весни, заспокоювало Ольгу Павлівну і надавало віри в можливість зміни на краще.

Минуло кілька весняних днів. Одного ранку, ледь благословлялося на світ, Ольга Павлівна почула перший цього року жайворонковий спів. Тепер уже була певна, що їй не сниться — пташка співає десь дуже близько, ніби за вікном.

Що сталося потім Ольга Павлівна пояснити не могла. Згодом Санька розповідала Вірі про раптовий крик у кімнаті. Вбігши до спальні, побачила Ольгу Павлівну на підлозі з простягненими руками.

— Саню, я вже почала трошечки ходити! Не віриш? Я вже до середини кімнати дійшла, — зраділо хвалилася Ольга Павлівна.

Санька дивувалася, як Ольга Павлівна могла стояти на ногах без сторонньої допомоги.

Випадок з ходінням переконав Ольгу Павлівну, що вона зможе стати на ноги. Під впливом сильної волі це бажання перемогло і вnedовзі вона почала ходити без допомоги, спираючись на чоловікову палицю. Ольга Павлівна вже не сиділа вдома, а щодня кудись виходила, не обминала й клубу: гомоніла з Миколою, а потім йшла до Віри в бібліотеку — бідне дівча занудилось серед книжок; її вабив спортивний майдан, де молодь готується до районної і обласної спартакіад. Вона надіялася бути переможцем в перегонах на коротку віддаль. Та для цього треба вправлятися, використовуючи кожну вільну хвилину. А тепер мусить віддавати час і бібліотеці, в якій відсиджувала години з морального обов'язку, бо ж перебрала роботу від хворої матері. Ольга Павлівна розуміла дочку і була їй дуже вдячна.

Не довго думаючи, Ольга Павлівна повідомила Владикіна про свій намір повернутися до праці. Владикін з цього дуже зрадів.

— Почувайтесь тут, Ольго Павлівно, фактичним керівником. Я переконався, що на клубну роботу не надаюсь. Самі бачите — цілковитий занепад, усі гуртки порозбігалися, ніби змова якась.

— Не змова, Вікторе Митрофановичу, а звичайне явище в цей час року, — відповідала Ольга Павлівна.

Кожного літа клуб порожніє. Люди приходять тільки на футбольні змагання. Бібліотеку відвідує головним чином молодь, а шахтарі шукають собі привабливішого місця. Ось сонце припече, то на вулиці не побачите живої душі, розбредуться хто куди: до перещіплянського ставка, до річки Торця або в холодок. А до того ж, Вікторе Митрофановичу, я вже не та, що колись, з мене вистачить бібліотечної роботи.

— Це вам так здається, — казав Владикін скорше сам собі. — Аби почувалися добре, то такі люди, як ви без діла не сидітимуть.

Владикін не хизувався кажучи, що клубна справа під його кермом змінилася. Справді він клубну працю спрямував на здійснення завдань партії — виконувати й перевиконувати норми видобутку вугілля. Для цього він створив кілька нових гуртків; кімнату драматичного гуртка віддав курсантам, що цікавилися проблемами підземної газофікації, кімнату хорového гуртка призначив майбутнім вугільним комбайнерам. Навіть хотів зліквідувати приміщення спортової секції, де зберігався ріжний специфічний реманент, але спортовці наробили галасу і Владикін поступився.

Місцева радіостанція, як і місцева газетка, закликали шахтарів та членів їхніх родин записуватися до клубних гуртків, щоб піднести свій технічний рівень. Але на заклик відгукнулося небагато, і не тому, що розпочалося літо. Уникати клубу почали значно раніше — відтоді, як страх за своє майбутнє оповив кожну людину, незалежно ні від її соціального походження, ні від того, яку вона роботу виконувала. Майже кожної ночі приїздили з Горлівки автами енкаведисти, шастали селищем, нищили, когось хапали й зникали в темряві. Ольга Павлівна, не дивлячись на свою ніби відокремленість від шахтарського середовища, знала все, що відбувалося в селищі. І докладно повідомляла служниця Санька.

Ці дві жінки, хоч і ріжнилися походженням, освітою, поглядами, з незбагнених причин душевно горнулися одна до одної. Вони часто розмовляли як жінки й матері. Санчиних вже не було в живих, померли з голоду, і вона не раз згадувала їх з тяжким зітханням, але ніколи не плакала, бо вже раніше виплакала всі сльози.

За той час, що Санька витрачала на стояння в чергах, базарювання, розмови із знайомими, вона збирала багацько новин і потім переповідала все вдома. В першу чергу говорилося про те, чи приїздили горлівські уповноважені органів безпеки, і кого минулої ночі було заарештовано. Брили шахтарів, інколи заслужених, чиї імена значилися на почесних дошках стахановців, з діда-прадіда пролетарів, а найчастіше вивозили недавніх селян, що кілька років тому повтікали від колективізації й рятувалися в копальнях. Забирали не тільки позапартійних, але й комуністів, викидаючи їх з тепленьких місць. Тож не тільки носить вовк — інколи вовка несуть свої побратими з власної зграї.

Розмовляли не надто відверто, натяками, не з браку довір'я, а з розсудливості, щоб випадковий слухач або підслухувач не ковтав поживу розжованою. Не безпідставно Ольга Павлівна турбувалася про долю своїх дітей.

— Як думаєш, Саню, — допитувалася Ольга Павлівна, — у них до чогось поважного дійде?

Санька знала про кого мова.

— А хто ж його знає, — подумавши, відповіла вона. — Мені здається, що Віра й Микола якось порозуміються, у них багато спільних думок...

— За Миколу я турбуюся найменше. Він людина витримана, не пхається куди не слід, сумнівних товаришів не має — обережний він. Зате Віра ще й досі уявляє себе

дівчатком. Справжнє життя їй не в голові, — бігає по вигону в коротеньких штанцях і вважає, ніби так і треба, а борщу зварити не вміє; зовсім не думає, що колись матиме свою родину.

— Хай дівчина почувається сама собою покіль є можливість, — заспокоювала Санька.

Ольга Павлівна часто милувалася своєю дівчиною: струнка і жвава, вона поводитися так, ніби тільки спорт був змістом її життя, а все інше — другорядне. Здавалось, Віра взагалі нічого не бачить, що відбувається в селищі і навколо, чи лише удає, що не бачить. Мабуть вважає, що так воно має бути. Попри цікавість, Ольга Павлівна не турбувала її питаннями.

А життя текло своїм річищем і приносило несподіванки, інколи такі, що вражали усіх у селищі або стосувалися мешканців тільки одного бараку. Невеликою подією було повернення до Підверб'янки Федора Цимбала, через якого Ольга Павлівна вислухала від Потехіна догану; того, що його підвезла до горлівської лікарні в безнадійному стані; там він якимсь чудом одужав.

Найбільш раділа поворотом Федора його незамінна приятелька Наталя Безсмертна. Вона любила життя по-своєму, а найкоштовнішою річчю була для неї краса природи, особливо квіти... Квіти для неї були ліками, символом краси і любови. Бабуся Наталя, як її називали, була зразком справжньої людини. Вона нікого не образила, нікого не скривдила; вона кожному хотіла зробити хоч маленьку приємність, чимось допомогти. Здавалось дивним, що ця немінна людина могла комусь врятувати життя, а вона ж рятувала Федора, колишнього вибійника. Так воно вже ведеться, що чужим лихом ми не цікавимося. Наталя Безсмертна до свого хворого сусіда байдужою не залишилась. Вона ділилася з ним кожним шматком хліба і останньою ложкою юшки. Якби не Наталя, Федорові давно б уже не жити.

Співчутливий староста бараку Пилип Кваша зі своїми мешканцями подбали, щоб зустріти виснаженого Федора якнайкраще. На столі зібрали все їстівне, що можна було дістати в перекупок на горлівському базарі. Зате не було труднощів з горілкою. Під її впливом шахтарі розважались співами, сварками, вживанням слів, від яких вуха в'яли, а хто надто розчулювався, то дозволяв собі й сплакнути — таке виявлення почуттів осуду не підлягало.

Всі пили за Федорове здоров'я і за його поворот додому. Зворушеному й усміхненому Федорові було дуже приємно від такої несподіваної зустрічі.

Микола добре знав — мине трохи часу і шахтарі забудуть про поворотця. Вирішив довго не засиджуватись. Слабий ще Федір теж хотів відпочити.

* * *

Повернувся Владикін додому в непоганому настрої, зі смаком пообідав, дозволив собі випити чарку горілки, а потім ліг, щоб трохи відпочити й задрімав, але швидко прокинувся від торсання дружини.

— Що сталося? — спитав він і, не чекаючи відповіді, хутко схопився на ноги.

— Рябов кличе тебе до парткомітету, — сказала дружина спокійно, бо таке часто

траплялося, що чоловіка кудись кликали.

— Дивно, — мимрив Владикін. — На сьогодні ж ніяких засідань не передбачалось.

Але він також враховував, що в особливо напружений час усіляке може трапитись. Мабуть Рябов отримав з області нові матеріали і тепер доведеться їх розглядати до пізньої ночі. Не маючи найменшої підозри про небезпеку, бадьорий і самовпевнений пішов Владикін до партійного комітету, щоб незабарі повернутися додому цілком знівеченим.

Звичайно, ніхто Владикіна у партійному комітеті не катував; Рябов у присутності головного інженера копальні Доценка дещо спитав і дійшов не дуже приємних висновків.

Рябов особливої потреби навідуватись до партійного комітету не мав, якщо не брати до уваги чергового, але ніяк не обов'язкового побачення з своїм особистим інформатором Канюкіним, миршавеньким чоловічком з уродженою здібністю опинятися там, де можна було щось цікаве почути й побачити, а потім все докладно переповісти секретареві.

Цього разу Канюкін приніс секретареві усний відчит про доповіді на останньому зібранні шахтарів. Рябова здивувала невідповідна Владикінова промова. З відчиту інформатора Рябов дещо занотував до блокноту, але його думка сягала далі: виникає нагода налагодити ближчі відносини з головним інженером Доценко — перспектива спокуслива. До цього часу вони ставилися один до одного офіційно і холодно. Рябов визнавав у цьому свою провину, бо під час народження стахановського руху нишком готувався проголосити головного інженера консерватором і, звичайно, виключити з партії. Але інженер Доценко не дав себе взяти голими руками. Свою невдачу Рябов заховав на споді своєї, не дуже глибокої душі. Він був певний, що Доценко розуміє його — нічого доброзичливого головний інженер від секретаря не міг сподіватися. І той хід справи, що на нього зважувався Рябов, може ґрунтовно змінити їхні стосунки.

Трохи згодом вони вже сиділи в кабінеті на вигідній канапі, що інколи служила й ліжком.

— Я потребую вашої поради, Юліяне Адріяновичу, — казав Рябов. — Тим паче, що справа, про яку я вам зараз доповім, частково стосується і вашого імені.

— О, ви починаєте з інтриги, товаришу Рябов, щоб я з більшою увагою ставився до вашої розповіді. Що ж, послухаємо...

На останніх зборах шахтарів, крім Пилипа Кваші знайшовся ще один промовець, не звичайний собі шахтар, а член бюро нашого партійного комітету, завідувач культурного відділу шахткому і новий завідувач клубу, професійний красномовець, мій давній друг Віктор Митрофанович Владикін! — казав Рябов підвищеним голосом, підмащуючи мову свою іронією; цими артистичними засобами сподівався викликати у головного інженера співчуття і підтримку.

Інженер Доценко слухав секретаря уважно, але з обличчя не міг зрозуміти його справжніх думок. Знаючи інженера Доценка як людину принципову і рішучу, Рябов продовжував уже спокійніше:

— Спочатку треба сказати пару слів про Пилипа Квашу: комуніст, більшовик, член партії з перших днів революції, підпадає під вплив чужого нам елемента й говорить про якесь людське добро й інші нісенітниці, наприклад про пошану, гідність....

— Дуже прикро, товаришу Рябов, — з ледь помітною усмішкою погодився Доценко, — та ви ще й досі не сказали, в чому полягає злочин Владикіна. Про Пилипа Квашу цікаво почути щось конкретне. Він же у нас один з найкращих бригадирів, особливо треба зважити на склад його бригади — самі кримінальні типи, а працюють несамовито і без прогулів. Дисципліну вони уміють шанувати тільки тому, що всіх їх тримає в своїх руках Пилип Кваша.

— На нього є донос, що він був махновцем, а себе видає за колишнього червоноармійця. Якщо це підтвердиться, то стане зрозумілою вдача бригадира вибійників. Добре пристосувався Кваша до нових обставин, інакше поводитись він не може. Хай працює собі й далі на користь соціалізму, — за ним пильно стежать ті, кому належиться. Інша справа з Владикіним. Людина своя, але шкодить нам, тому ми повинні зробити все, що від нас залежить, аби він не занурився з головою в багні своєї зарозумілості.

— Ви, товаришу Рябов, не інтригуйте мене, а переходьте до фактів, — просив Доценко.

Рябов міркував: "Якщо Доценко не погодиться з секретаревими аргументами, він матиме підставу вважати інженера своїм кривдником. Про це знали всі, кому доводилося входити з ним у якісь стосунки, уникали незгод, суперечок і радше віддавали йому шану, а кожну пропозицію приймали на наказ".

Секретар був певний, що з головним інженером він цього разу до згоди дійде.

— Ви потребуєте фактів, Юліяне Адріановичу, і я їх маю, — казав Рябов. — До мене, як секретаря партійної організації, Владикін поставився зневажливо. Адже я секретар, що очолює парторганізацію, і без мого дозволу не має права відбуватися найменша подія, особливо тоді, коли йдеться про громадське життя — так розуміють дисципліну комуністи. Владикін же поводить ся в партії, як у своїй хаті. На власну руку прихильно говорить про класово ворожу людину. Своїм безвідповідальним вчинком Владикін скомпромітував партійну організацію перед безпартійними масами. Я не думаю, що він робив це свідомо — на такий вчинок він міг зважитись завдяки своїй незагартованості. Наш обов'язок — застерегти його від гірших політичних помилок, а для цього ми розглянемо й засудимо його антипартійний вчинок на черговому засіданні, а також за одним заходом прослухаємо звіт Владикіна про працю нашого клубу, яким він керує.

— Я, товаришу Рябов, дивуюся вашій суворості до свого друга і беззастережного комуніста, — висловив свою незгоду інженер Доценко. — Мені здається, що на Владикіна можна вплинути інакше: викличте його до себе і розпитайте, а тоді нагримайте вже без протоколів і офіційних доган.

— Догану Владикін заслужив і матиме її! — спокійно, але твердо сказав Рябов. — З клубної роботи його звільнимо, а поки на його обмежені здібності знайдеться якась робота, нехай вправляється в агітаційних виступах та керує культурним відділом

шахткому. Владикіна я викличу зараз, щоб він у вашій присутності міг підтвердити все те, що я казав. Звичайно, він на всілякі способи буде виправдуватись.

Юліян Адріянович намагався збагнути, навіщо все це Рябов затіяв. Щоб задовольнити секретареве самолюбство, догану бюро ухвалить. Кожен секретар партійної організації, від центральної почавши, за зразком генерального секретаря хотів бути вождем і диктатором. Владикін зазнає кари за те, що не рахувався з загальновідомими істинами; також здогадувався навіщо Рябов хоче зняти Владикіна з клубної роботи, а на посаду завідувача повернути Ольгу Павлівну. Здається, що це не дуже прихований прояв запобігання перед Юліаном Адріяновичем. Рябов, либонь, припускає, що інженерові не подобається той стан, у якому опинилася його дружина через хворобу. Працюючи в клубі, вона опиниться в адміністративній залежності від Владикіна. Рябов упевнений, що інженерове самолюбство уражене, не дарма ж він, Рябов, заходився біля цієї справи і планує якусь відплату. Але яку саме відплату має на меті Рябов?

Владикін не забарився. З'явився він у командирській уніформі без відзнак, привітався, подавши руку спочатку секретареві, а потім Доценкові.

— Що новенького, Якове? — сідаючи на стілець, звернувся він до Рябова.

— Прикрі новини... — казав Рябов. — Ми з Юліаном Адріяновичем хочемо від тебе дещо довідатись.

— Про що? — відчувши в голосі Рябова холод, запитав Владикін.

— Хто тобі доручив виступати на зборах з промовою й вихвалити Пилипа Квашу?

— Як це "хто"? — збентежено запитав Владикін. — Я сам собі дозволив.

— Гаразд! — висловив своє задоволення Рябов і багатозначно подивився на Доценка. — Хто тебе просив виступити з промовою?

— Мене ніхто не просив, — усе ще не розуміючи, відповідав Владикін. — Що ви добиваєтеся, хотів би я знати?

Рябов перейшов до писемного столу, витягнув з шухляди бльокнот і щось занотував.

— Мені прикро, Якове, але у мене іншого виходу нема. Завтра на засіданні партбюра ти відчитаєшся про роботу в клубі і одночасно я поставлю питання про твій антипартійний вчинок, що полягає в порушенні принципів демократичного централізму. Як тобі відомо, мова йдеться про твій виступ з вихвалянням клясово чужої нам особи. На цьому можеш бути вільний.

Цілковито спантеличений Владикін пробував ще щось довести Рябову, але той, махнувши рукою, повторював:

— Завтра, усе розглянемо завтра...

Владикін мовчки вийшов.

— А яка ж Квашина провина? — поцікавився Доценко. — Я ніякої не бачу; мені не хотілося б утратити такого бригадира.

— То вже поза нашою компетенцією, Юліяне Адріяновичу. Орган державної безпеки не менш нас турбується видобутком вугілля і не забуде нікого. Я досконало не

знаю Квашиної справи, і що його взагалі не чіпатимуть. Може я й висловився про нього неприхильно, то лише з обурення на політичного тухтія Владикіна. З його вдачею він може легко підпасти під вплив не тільки Пилипа Кваші.

Мені здається, товаришу Рябов, що ви якслід не знаєте Владикіна. Він ще покаже себе з іншого боку, з гострими зубами.

Наступного вечора в тому ж самому кабінеті секретаря парткомітету копальні відбувалося поширене засідання бюро. Крім членів бюро, Рябов викликав також усіх вільних від праці партійних організаторів.

Психічно підготований до найгіршого, Владикін побудував відчит на тому, що визнав свою помилку і погоджувався на будьяку роботу. Таким маневром він послабив силу обурення членів бюро та активістів. Владикін не визнавав себе винним, доводив, що він як комуніст, почувався зобов'язаним використати нагоду, закликаючи не якихось випадкових людей боротися за вугілля, а своїх шахтарів. Треба бути комуністом скрізь і агітувати партійні гасла, — повчально доводив Владикін.

Але члени бюро з ним не погоджувалися. Надміру грубий і завжди самовдоволено усміхнений завідувач копальні товариш Федюков, кахикнувши сказав:

— Пропозиція товариша Владикіна, щоб попів замінити агітаторами сама по собі оригінальна.

Засідання бюро парткомітету схвалило все, що запропонував Рябов: Владикіна з клубної роботи звільнили; за вчинок, що міг компромітувати партію, дали догану без внесення її до особистої справи — найлегша кара, якої Владикін міг сподіватися.

Після засідання інженер Доценко пішов додому, хоч година була ще рання. Він завжди повертався десь опівночі, якщо не виникала потреба спускатися в копальню.

Дружина ще сиділа за столом; в кухні поралася Санька.

— Ти почала порушувати свій порядок дня, — зауважив Юліян Адріянович.

— А ти почав не дотримуватися розпорядку ночі,

— пожартувала Ольга Павлівна. — Саню, принеси нам щонебудь з'їсти, — звернулася вона до служниці.

— Щойно відбулося засідання бюро парткомітету,

— казав останні новини Юліян Адріянович. — Владикіна за бездіяльність зняли з роботи.

— За ініціативою Рябова? — споважнівши запитала Ольга Павлівна.

— Так.

— Що ж він думає цим досягти?

— Мабуть, поліпшення клубної роботи.

— Як ти думаєш, Юліяне, чи не приховується за цим звільненням з праці щось поважніше?

Юліян Адріянович пильно подивився на дружину й признався:

— Я не розумію тебе, Олю, що ти маєш на увазі.

— Я й сама себе не дуже розумію. Тепер таке у світі робиться, що годі збагнути. Останнім часом я тільки те й роблю, що вилучаю книжки найновіших ворогів народу.

Навіть по хатах ходять відбирати небезпечну літературу, а про судові процеси ти сам знаєш. А чим гірша Підверб'янка від інших міст? Чому б і тут не викрити відгалуження якогось терористичного центру? Спритна людина могла б нажити політичний капітал. Мені здається, що й Рябов хоче випробувати своє щастя.

— На такому, як Владикін далеко не заїдеш. Давай, Олю, перейдем на іншу тему. Я хочу тебе попередити, що Рябов збирається просити твоєї згоди керувати клубом.

— Хай просить.

— Відмовишся?

— Скорше, що ні. Може ти хочеш, щоб я трималася осторонь культурних справ, та совість моя не дозволить на таке рішення.

— Не забувай, що Владикін у Підверб'янці, бережися мовних справ, бо він може обвинуватити у різних страхіттях.

I, ніби недоречно, змінив розмову:

— Колись ти нахвалялася упорядити мені іменини, та й забула, либонь.

— Ой, яка ж я неуважна! — збентежилася Ольга Павлівна, — треба негайно написати дітям, хай приїждять...

У селищі все рухалося по своїй колії. Як і раніше, Владикін метушився, іноді по кілька разів виступав з агітаційними промовами. Ольга Павлівна вже числилася законним завідувачем клубу; Микола на тому самому місці орудував пензлями, розмальовував крикливі плякати й вимогливі гасла. Тільки зрідка звільняв своє місце глядачам, що приходили дивитися кінофільми, або п'єсу. Віра забігала до клубу переодягнутися, щоб потім швидко вибігти на своє улюблене місце — спортивний майдан.

Таке ідилічне, уявно спокійне життя, довго не тривало. Ночами почали приїздити з районного центру енкаведисти, а на другий день люди дізнавалися про арешт завідувача копальні Арсенія Федюкова, його розбещеного сина Іллюшу і Якова Владикіна. Та нема лиха без добра — мешканці не могли стримати злостиву усмішку й не побажати такої ж долі всім новітнім панам, з їхніми вірними сторожами на зразок Владикіна. За справжнього пана підверб'янці вважали завідувача копальні, а його сінка за батькового послідовника і законного нащадка.

Після кожних таких арештів люди дивувалися і не могли знайти відповідь: за що арештовують людей, виплеканих партією, вірних партії, без якої вони б уже не могли існувати, і за неї, їхню релігію, наклали б головами? У те, що вони чомусь поробилися ворогами, ніхто не вірив.

14. ЗРОЗУМІЛА МОВА

З тих останніх років, що прожила родина Доценків у Підверб'янці, Віра три роки вчилася разом зі своєю товаришкою Улитою Гайською; щиро вони здружилися і полюбили одна одну. Як і належить дівчаткам їхніх років, вони мали свої інтимні таємниці й з приємністю ділилися ними. Віра завжди пам'ятала про Улитину вражливість і стереглася, щоб в розмовах не завдати їй чогось болючого. При своїй, до

хворобливості чутливій вдачі, Улита ніколи не забувала про своє походження. Живучи в постійних нестатках, вона почувалася ніяково, коли дівчата в її присутності вели розмову про сукні, нові черевики, пальта — про все те, що молодим людям приносить радість. Улита мовчала, бо про одяг вона не могла навіть мріяти.

Її мати втратила чоловіка під час російсько-німецької війни і заробляла на харч собі й дитині відбіркою породи. До неї сваталися шахтарі, та чи вони не подобалися привабливій молодиці, чи вона ніяк не могла забути чоловіка, але удруге заміж не вийшла. А як набула тяжкої хвороби артритизму рук, то до каліки чоловіки вже не залицялися. Далі працювати на вибірці породи було не під силу. З допомогою шахткому перейшла до головної контори робити все, що вимагалось від прибиральниці. За виконання цих обов'язків отримувала мізерну платню, ніяк невиспачальну для прожиття.

Улита не раз випрошувала в матері дозволу покинути школу й піти на заробітки, стати на материне місце. Та робота була біля риштака, що по ньому безперервно сунулося смугою вугілля до естокади; вона доводила матері, що й після десятирічки риштака їй не минути. Хіба ж не працюють дівчата після закінчення середньої освіти в колгоспах і чорноробами? Вищі школи не для таких дівчат, як Улита, а для Віри Доценко або Іллюші Федюкова.

Віра знала, що діється в душі подруги, але не могла ні втішити, ні допомогти їй матеріально; часто помічала, що Улита була з нею якась стримана, може соромилася свого одягу, заношеного й зацированого. Дуже ймовірно, що Улита, кінчивши десятирічку, і стояла б біля риштака на вибірці вугілля, якби Віра не допомогла подрузі: попрохала батька взяти до себе в секретаріат машиністкою.

Юліян Адріянович не міг відмовити доні. Віра переоцінила батькові спроможності, не знає, що секретаріат був під адміністративним керівництвом завідувача копальні Федюкова, а також не розуміла його обов'язків. Їй здавалося, що усім без винятку керував її батько. Виявилося, що за протекцією треба було звертатися до завідувача копальні.

Обидві дівчини дуже зраділи, дізнавшись про успіх, а потім кожна зайнялася своєю справою. Улита вчилася друкувати на машинці і опановувати мистецтво складання різної документації. До цього її заохотила попередня секретарка, що мала намір виїхати кудись до кращої місцевості. Придивившись до Улити, вона дійшла думки, що ця розумна, працююча дівчина швидко збагне усі премудрості, допомагала їй своїми порадами.

Наполеглива праця незабаром дала результати. Завідувач копальні з головним інженером без застереження прийняли на посаду секретаря молоденьку, не на літа поважну Улиту Гайську.

В той час, як Улита опановувала відповідальний і цікавий фак, її подруга Віра несподівано полюбила лєнінградського студента, і так же швидко розчарувалася. Ніколай Светіков не міг її захопити. Зневірена дівчина віддалася іншій пристрасті — спортові. Рухливої вдачі, життєрадісна і пристрасна, навчена прикрим досвідом, Віра

відповідала на залицяння хлопців жартами, кпинами, даючи зрозуміти байдужість її серця. Також Іллюша Федюков, випещений синок завідувача копальні, вірніше його дружини, швидко зорієнтувався, що досягнути успіхів у Вірі йому не пощастить. Йому нічого не залишалося, як сподобати іншу дівчину, котра не погордує його родиною, сподіваючись увійти у дім Федюкових як невістка.

Інший залицяльник, знаменитий футболіст, віртуоз відбивання м'яча, Коля Сухотеплий, хоч і не наважувався освідчуватись Вірі в своїх до неї почуттях, як це поквапився зробити його суперник Іллюша Федюков, не втрачав надії, що Віра кінцево кінцем відповідно зрозуміє його. Він використовував кожную нагоду показати свою вправність, вишукував нові трюки, мріючи потрапити до збірної дружини футболістів горлівських гірників, і з тією дружиною здобути славу в обласній спартакіаді і, як вислід, Вірину прихильність.

Дівчина здогадувалася про почуття й наміри Колі Сухотеполого. Жаль, бач, було хлопця, та чим вона могла зарадити його лихові? Хіба добрим словом. Але ж щире слово може хлопця обнадіювати і він ще глибше грузнучим у власну оману. Краще вдавати, ніби нічого не бачить.

Якби Улита й Віра частіше зустрічалися, то вони б за давньою звичкою багато чим поділилися та обговорили. Хіба можна промовчати про свої почуття до Светікова? Так, минуле давно загоїлось, зате є щось нове, покищо невиразне. Може це тільки близька дружба між дівчиною і парубком, а може...

Свою думку Віра не доводила до послідовного кінця. Для розваг чи дозвілля у них не було часу, особливо з того дня, як Улита знайшла нове місце праці. Це вже не була колишня Улита, а розквітла дівчина, свідомо і своїх особистих принад і службового становища — привітлива, але й владна. Погляд її великих сірих очей вгамовував кожного.

У канцелярії подружки не розмовляли багато — надто незручне місце для приватних розмов, а до того й не певне. Так минали дні.

Одного чудового ранку Віра вийшла з дому і одразу ж біля садиби зустрілася з Улитой. Стомлений вигляд приятельки трохи здивував Віру.

— Чи ти сподівалася бачити мене тут? — обіймаючи подругу, спитала Улита.

— Особливо раннім ранком... Може щось трапилося?..

— Набридло ходити тією самою вулицею, то я пішла навкруги, майже всю Підверб'янку обійшла, — пробувала повеселішати Улита.

— Може спалося погано? У мене це дуже часто буває, — дізнавалася Віра. У її темних очах блиснув веселий вогник жарту.

— Трохи поганенько... — призналася Улита.

Дівчата повільно йшли в напрямку головної контори, де вони обидві працювали.

— Як би там не було: якщо тобі погано спиться і ти ні світ ні зоря починаєш вештатись по вулицях — це певна ознака, що ти в когось залюбилася.

— Цього ще мені бракувало! — зрозумівши Вірин жарт, відповіла Улита.

— Так, бракує! — твердо вимовила Віра.

— Зате я рада, Віро, що цього тобі не бракує, — поглядаючи на подругу, казала Улита. — Гарного хлопця маєш, — в її голосі відчулася чи то заздрість, чи то жаль.

— Той хлопець, якого ти маєш на увазі, мені подобається, але це ж ще не любов! Я волю бігати.

— За хлопцями?

— Таке скажеш! Готуюся до обласної спартакіади — мрію здобути перше місце в бігу на короткі віддалі... Ти, Улитко, не уявляєш, що таке спортова пристрасть. А чому б і тобі не навідуватися на спортовий майдан. Тобі буде з того велика користь: свіже повітря, нове товариство і руханка. Ти так засиділась, Улитко, що навіть личко твоє гарненьке посіріло. Той секретаріят до хвороби тебе призведе. Як ти почуватимешся добре, то приходь. Я маю запасну спортову блюзку і довгі штанці... Приходь!

Але Вірина подруга привабливою пропозицією не захоплювалася, м'яла в руках невеличку торбинку.

— Мені так приємно бачити тебе, Віро, життєрадісною, жвавою...

Недалеко контори вони зупинилися.

— Ти не дивуйся, Віро, що я сьогодні якась розхрістана, — казала Улита, знизивши голос до шепоту. — Я вночі дуже хвилювалася — так хотілося побачити тебе.

— Чому така покvapність? — здивувалася Віра.

— Мені здавалось, що ми вже ніколи не побачимося.

— Що ти маєш на увазі, Улитко? — почала бентежитись Віра.

— Я навмисне пішла так, щоб пройти повз ваш дім. Ти ж, мабуть, знаєш, що сталося минулої ночі.

— Не лякай мене, я нічого не знаю.

Улита ледь чутно прошепотіла:

— Забрали обидвох Федюкових — старого і його Іллюшу.

— Хто забрав? голосно запитала Віра, забувши про обережність, та і питання було недоречне, бо вона дуже добре знала, хто ночами вивозить людей.

З району, — продовжувала Улита тихим голосом, — ти ж знаєш, що ми живемо близько Федюкових. Я все бачила, що діялося на вулиці. Так страшно було... Спочатку вивели Іллюшу, а потім вийшов у супроводі двох енкаведистів старий Федюков. Посадовили їх в окремі машини й повезли. Чи самих Федюкових забрали, чи ще когось, і зразу ж подумала про Юліана Адріановича — разом працюємо... Якщо енкаведистам знадобився Іллюша, то й тебе могли забрати. Ледве дочекалася світанку, одягнулася й пішла вештатись. Кілька разів минула ваш будинок, приглядалася, чи не побачу кого. На душі посвітлішало як побачила тебе. Давай, Віро, йти, щоб не запізнитись.

Дівчата обнялися. Незабаром Улитина постать зникла в широко розчинених дверях.

Віра пильно дивилася вслід коханій подрузі; стояла напружена, стиснувши уста.

Коло дверей контори недоумкувато поглядав службовець воєнізованої охорони.

Його дивувало, що дочка головного інженера ніби позбулася глузду й стовбичить без діла. А що ж вона робитиме, почувши дзвінок? Мабуть спам'ятається й бігтиме

стрімголов, квапитиметься завчасу перевісити жетон з однієї дошки на іншу, щоб не потрапити в прогулянки.

І ось дзвінок подратовано загарчав, повідомляв, щоб усі були на своїх робітних місцях. Почувши вимогливий сигнал, Віра миттю повернулася і пішла додому. Їй було байдуже, що вона робитиме вдома, але в цю мить працювати зовсім не збирається — не хоче й не може, бо відчувається дуже погано. Обов'язково піде до лікаря, щоб взяти в нього тимчасове звільнення з праці. З такими думками і хаотичними планами Віра ховалася в своїй кімнаті. Ольга Павлівна помітила стурбоване обличчя доні й зайшла до Віриної кімнати.

— Що з тобою, дитино? — спитала вона.

Віра лежала горілиць, підклавши руки під голову, й мовчки видивлялася в стелю.

— Може занедужала?

— Температура у тебе ніби нормальна. Може дати аспірину?

— Не треба, — заперечила Віра. — Моїй хворобі аспірина не допоможе. Мамо, я хочу з вами поговорити у важливій справі.

Віра встала, підійшла до вікна й почала дивитися в щілину між двома фіранками.

— Що ти там угледіла? — спитала Ольга Павлівна.

— Нічого, мамуню. Отак, як оце я тепер, минулої ночі стояла біля вікна Улита, визирала крадькома на вулицю й спостерігала як енкаведисти садовили до автомашин заарештованих Федюкових. Улита прийшла під наш будинок, щоб скорше дізнатися, чи не забрали нашого батька, а з ним і мене. При чому тут я?

— Нічого дивного, Віро, живемо в добу несподіванок.

— Тяжко мені зрозуміти ці несподіванки. Тому й на роботу не пішла — хочу побути з вами й почути від вас зрозумілу мені мову. Не подумайте тільки, що я з переляку повернулася додому.

— Що тебе турбує, дитино? Боїшся арештів, чи вважаєш їх за несправедливі? Ти придивляєшся до життя і не розумієш, що діється. Так, дуже важко зрозуміти.

— А також мене, вашу дочку і нащадка славних предків.

— Ти не багато помиляєшся, Віро. Нашими предками був славнозвісний український рід Филиповичів, що з нього походить Семен Палій. Чула про такого?

— Чула з поем Тараса Шевченка.

— Може краще й не знати...

— Може... Мамо, ви чомусь уникаєте говорити про близьких і далеких родичів мого тата. Оскільки мені відомо, він походить з середніх поміщиків. І це зовсім не зашкодило йому вступити до комуністичної партії. Я до тата ставлюся з великою шаною. То скажіть, що мені робити: вірити татові, вважати його за авторитет і йти за ним туди, куди йде він?

— Не смію, Віро. Скрізь і завжди май власну думку, — стихла відповіла Ольга Павлівна.

— Намагаюсь, та нічого з того не виходить, — усміхнулася Віра. — Я не на відлюдді жила, а тут, серед людей, усе бачила: як селяни, тікаючи від колективізації,

прибивалися до нашого селища; як голодні селяни навесні три роки тому, натовпами стояли біля їдальні — випрошували шматочок хліба; без кінця арештовують людей. Я часто запитувала себе: невже не можна будувати соціалістичне суспільство інакше? Але переконалася, що на це питання ніхто не може відповісти, особливо комуністи. Я хотіла про все це поговорити з татом, а він раптом заметушився, раз-у-раз поглядав на двері свого кабінету, ніби хотів переконатися, чи нас по той бік ніхто не підслуховує, і якомога швидше мене з кабінету спровадив — покликався на переобтяженість пильними справами. Чи не думаєте, мамо, що це кінець соціалізму?

— Навпаки, Віро, — висловлювала свою думку Ольга Павлівна, — будівництво соціалізму успішно розгортається при допомозі західних капіталів; захід завжди буде рятувати соціалізм. Звичайно, своєрідний соціалізм росіянам знайомий з давніх давен. На протязі своєї історії Росія переживала такі часи не один раз. Царювання Івана Грозного нічим не відрізнялося від володарювання Іосифа Джугашвілі. Порівняй опричнину й енкаведистів. Петро Перший на українських кістках побудував собі Санкт-Петербург, а Іосиф Перший будує свою імперську індустрію на нащадках запорожців.

— Але ж будьте справедливі, — перебила матір заповзята Віра. — Ви ж бачите, що шана однакова — арештовують і українців і росіян.

— Однакова, та не дуже, — відповідала їй Ольга Павлівна. — Ще недавно постріляно українських письменників тільки за те, що вони в прилюдних місцях наважувалися вживати рідної мови. Тисячі українських інтелігентів вивезено в концентраційні табори на певне знищення, обивинувативши їх в приналежності до Спілки Визволення України чи до інших недозволених національних організацій. Недозволених! Ніби все національне мусить існувати тільки за дозволом. Ще жоден завойовник не нищив українську культуру разом з її творцями з такою жорстокою послідовністю.

— Все, що ви кажете, мамо, всі знають, навіть комуністи. Кажу "навіть", бо вони удають, ніби відбуваються закономірні й нормальні процеси, мовляв, гак мусить бути. Це мене хвилює. Куди ж поділися оті безстрашні борці за справу революції? Невже вони, як і наш батько, загребли свої голови в пісок? Кого ж тоді садовлять до в'язниць і за які злочини?

Чи ти можеш вважати батька за революціонера спитала Ольга Павлівна і зразу ж пошкодувала за свою поквапність; матері прийшла думка, щоб донька сама дійшла висновків, особливо у ставленні до ба гька, якого вона безумовно любить. — Наша розмова, Віро, надто жіноча, нема у ній ні кінця, ні початку. Мені приємно було дізнатися, що ти не марксистка, бо це тебе практично не переконує.

Розкажіть мені, мамо, про тата усе те, що зберегла ваша пам'ять. Взагалі я хочу знати про своїх ба гьків трохи більше, — прохала Віра.

Ольга Павлівна не встигла відповісти, як почувся четкий стукіт Саньки.

Заходь сюди, Саню, — запросила Ольга Павлівна.

Ввійшла заклопотана Санька з плетеним кошиком н руці й перелякано почала розповідати:

Уночі багато людей забрали...

Федюкових? — спитала Ольга Павлівна.

Якби тільки Федюкових! — підвищила голос Санька. — А лікар Сергій Сергійович куди подівся?.. І того комісара в шинелі, промовця...

— Владикіна? — здивувалася Ольга Павлівна.

— А то кого ж! Добалакався! Люди дуже шкодують лікаря — справедлива й добра була людина. Та ще, кажуть, Пилипа Квашу...

— Пилипа Квашу? — не без хвилювання обізвалася Віра й подумала про Миколу.

— Треба ж було йому залишитися в копальні на другу зміну — показував учням гірничої школи свої методи роботи, — вдалася в подробиці Санька. — Я про все дізналася; Микола ще й зараз у копальні...

Всі новини були такі невідрадні й сумні, що вдома Вірі не сиділося. Вона поцілувала матір й хутко вийшла. Зупинилася у невеликому квітнику, відгородженому від вулиці залізними штахетами. На неї дивилися невинними очима барвисті квіти, виплекані непосидющою Санькою. "Що за жінка! Ще три роки тому про неї не знали, а тепер всі вважають її своєю людиною, членом родини", — подумала вона.

З прихованим почуттям страху й непевності Віра не знала куди йти.

Просторий степ, що починався за селищем, заспокоював напахченим деревієм та полином.

"Санька... А мама? Рівної їй на світі нема; мила людина, вибаглива, має свої погляди і вірить у свої ідеї. Ближчої від матері людини в неї нема і не буде..." — думала Віра. — "Микола також самотній. Треба з ним побачитись; він завжди ходить з сумними й безвиглядними думками. Чому він не розповість Вірі про своє минуле? Чи не носить він у своєму серці образ коханої дівчини?"

Віра глянула на годинник. Інші службовці вже дві години сидять за своїми столами, а вона симулює, удає себе за хвору. Раніше вона в таких випадках дотримувалась формальности: йшла до лікаря Сергія Сергійовича, він виписував їй рецепт на лікування грипи, чи якоїсь іншої недуги, і давав на два дні звільнення від праці. Але Сергія Сергійовича в лікарні вже нема — він десь у переповненій арештантами камері.

Не затримуючись довше, упевнено вийшла з квітника на вулицю й попрямувала до контори. За короткий час вона вже стояла біля столу начальника розрахункового відділу.

— Обставини склалися так, що я сьогодні мусіла запізнитися на дві години, — казала Віра, настирливо дивлячись на начальника.

— Не турбуйся, — мурмотів начальник, — ми якось полагодимо це...

— Я дві години прогуляла, — твердила Віра. — Запишіть мене. Якщо цього не зробите, то будете мати від мого батька нагінку. Він фальшування не подарує.

Завжди вимогливий начальник зніяковіло сказав:

— Авжеж, усе буде зроблено як належиться...

Віра впевнено пішла до свого столу. Ній здавалося, що так само повелася б і мати. А дівчині дуже хотілося бути подібною до матері.

15. НА САМОТІ

Про підверб'янські нічні арешти Юліян Адріянович дізнався вдосвіта від завідувача вугільного відділу горлівського партійного комітету Потапова. Інженер подумав про копальню — там напевне щось поважне тарпилося, інакше б не наважились турбувати головного інженера в постелі. Так він думав про телефонний дзвінок і ніби знайомий голос. Напівсонний інженер зрозумів свою помилку.

Потапов передавав приголомшливу новину: у Підверб'янці викрито контрреволюційну організацію, що її очолював колишній завідувач копальні Арсеній Федюков. До тієї організації належав також комуніст Яків Владикін. Вони об'єднували біля себе ріжну наволоч, котра систематично шкодила копальні.

Що робити далі — товариш Доценко знає сам: критика й самокритика, викривання інших ворогів народу, мобілізація мас на перевиконання плянів видобутку вугілля. Як далі буде — покажуть обставини; покищо виконувати обов'язки завідувача копальні доведеться головному інженерові.

Чув ще Юліян Адріянович якісь погрози й натяки. У відповідь спромігся витиснути із себе лише кілька беззмістовних слів, — йому було гаряче, обличчя змокрило.

Повідомлення Потапова було дуже коротке. Інженер поклав слухавку, схопився з ліжка й... розгубився, а це погана ознака. Він почав втрачати спроможність керувати самим собою. До чого ж можна дійти?

Виникла й інша думка: чи ніхто не чув його розмову з Потаповим? Здається, усі сплять; тільки у вітальні годинник відбиває ритмічні такти, ніби там, за стіною, ходить туди-сюди таємничий вартовий, що стереже спокій дому цього.

Спокій? А чи був він колинебудь?

Юліян Адріянович знову влігся. Та сон уже його не брався, напосідали думки, пов'язані з арештами. Доля Федюкова чи Владикіна його не турбувала. Недарма говориться: ліс рубають — тріски летять. Вартість таких людей справді мізерна, брухт революції, вони живуть своїм минулим.

Юліян Адріянович не хотів потрапити до цього брухту. Та на це багато зусиль витратити не треба; потрапити до в'язниці дуже легко тому, хто не оглядається, пливе за течією, не вживає запобіжних рятівних заходів.

Інженер завжди був обачний, і це внесло в подружнє життя багато прикрощів, було тією горезвісною ложкою дьогтю, що зіпсувало бочку меду.

Чи Юліян Адріянович вважав своє подружнє життя щасливим?

Над цим він думав не раз, особливо, коли виникали родинні чвари та звади. Таке у них траплялося в першому десятиріччі їхнього подружжя. Тричі доходило до розводу, і якщо до цього не дійшло, то завдяки маневруванню Юліяна Адріяновича.

Треба було проявляти й пристосовувати неймовірну спритність, щоб не втратити любої дружини, уникнути лихої слави і не пошкодити службовій кар'єрі — завжди перемагав небезпеку. Ольга не покинула його, а діти ні про що не здогадувалися. Зберіг родину дорогою ціною: Ольга втратила до нього любов, навіть повагу. Не раз

кидала вона йому в обличчя гідке слово "зрадник". 1920 року вони знову поважно посварилися, між ними утворилася порожнеча, наповнена крижаним холодом. Кожне жило в своєму світі:

Юліян Адріанович в реальному, як один з будівників соціалістичного суспільства, а Ольга Павлівна — у вимріяному, носилася з ідеєю відродження української держави, як мати з немовлям.

До таких відносин обом Доценкам необхідно було призвичаїтись. Ніколи вони не сперечалися, не доводили свою правоту й не закидали одне одному обвинувачень, щоб не вносити в хату зайвого напруження, а з початком тридцятих років — щоб не залякувати самих себе можливістю арешту.

Настали нові часи, усе залежало від випадку. Через свою необережність дуже легко потрапити у вороги народу, байдуже якої категорії — шкідник, диверсант, шпигун, запроданець, троцькіст, а найгірше націоналіст. Юліян Адріанович дуже побоювався обвинувачення в націоналізмі, хоч і стояв від нього якомога подалі. Зате дружина ще з дівочтва жила Україною й для України. Усе інше було їй другорядне, включно з чоловіком. Саме через ту Україну Ольга збайдужіла до Юліана Адріановича.

А наслідки? Усіх мрійників національного відродження жорстоко покарано або понищено: Якщо ж в глухих закутах позалишалися різні Ольги Павлівни, то вони мовчки сидять у безвихідному, безнадійному стані. Ніхто не знає, як довго триватиме доба нищення ворогів соціалізму, і чи пощастить Ользі дочекатися зміни політики партії, адже нема ніяких ознак зміни, міняється, хіба, тільки тактика.

Хто зна, чи на Ольгу Павлівну нема обвинувачуючого матеріалу? Ще кілька годин тому "колишній" — так назвав Федюкова працівник горлівського партійного комітету Потапов — завідувач копальні був справжнім паном, його слово вважалося законом. Хіба довго до того, щоб і головний інженер копальні потрапив у "колишні"?

Нічого іншого не залишається, як сидіти нижче трави, тихіше води. Саме з цих міркувань Юліян Адріанович побоювався, аби дружина не дізналася про зміст розмови з Потаповим. Цій нестримній і запальній жінці легко уроїти, ніби її чоловік чимось спричинився до нічних арештів. Ользі досить уяви, повірити в те, що вона думає, і тоді закидатиме чергову зраду.

Юліян Адріанович вважав, що совість його чиста. Хай Ольга як завгодно розуміє його вчинок, але у випадку з Федюковим він тільки боронився, щоб не піти слідком за ним. Тоді не варто дискутувати із самим собою над тим, що таке мораль, честь, шляхетність, совість та інші умовні поняття. Треба було багато часу, щоб придивитися до дружини і вивчити її вдачу. Якби вона довідалася про зміст розмови її чоловіка з уповноваженим обласного управління державної безпеки, вона забрала б з собою Віру й поїхала до сина в Дніпропетровське.

Що їй обережність чи здоровий глузд! Ліпше в'язниця, каторжна праця, ніж чоловікова зрада. Декілька разів ризкував утратити дружину, але кожного разу перемагав. Тепер вона хвора, з розхитаною нервовою системою, а тому від неї можна сподіватися чого завгодно.

На щастя, вона ніколи не дізнається про його розмову з уповноваженим державної безпеки. Та якби їй вилізло шило з мішка, Юліян Адріянович поводитиметься як і належить куністові. Уповноважений товариш Тихий, лагідна в поводженні людина, повставить перед інженером Доценком конкретні питання, а інженер відповідатиме, нічого не приховуючи. Хіба ж люди не знають, що Федюков морально розклався: часто спав у своєму службовому кабінеті, жив невідповідно до своїх достатків, незадовільно виконував свої службові обов'язки, тому практичну роботу завідувача копальні виконував головний інженер. Та й про гладкого, розбещеного Федюкового синка треба висловити свою думку. Усе сказав би блідому, зі скляними очима уповноваженому, як і належить куністові з куністом. Юліян Адріянович буде боронитися!

Федюкового арешту також ніхто не сподівався. Таких неробів багато, але вони люди заслужені, члени партії, орденоносці, що їх перекидали з місця на місце. Юліян Адріянович думав, що й Федюков опиниться на новому місці праці, але не встиг — потрапив він у вороги народу, на ньому робитимуть політику. До чого доводить необачність!

Ні, Юліян Адріянович вживатиме усяких можливих заходів, аби тільки уникнути лиха. В першу чергу треба мати в родині спокій. Адже тільки тут, у своїй хаті, серед своїх можна сказати і почути живе слово. Конче треба знайти з Ольгою спільну мову, бо молодість і любов уже не повернеш, зате дружньо жити з Ольгою не тільки можна, а й треба...

Разом з ранішньою прохолодою вливалось через вікно світло нового дня. Уже чутно з кухні присутність працюючої Саньки, а з вулиці човгання черевиків, певне, шахтарі першої зміни йдуть до нарядної.

Юліян Адріянович лежав у постелі і прислухався. Санька з Вірою про щось розмовляли. Дружина перед сном мала звичку довго читати і досипляла своє ранком, а сьогодні вона чомусь прокинулася раніше. Невже щось дізналася про арешти?

Снідали всі разом. Ольга Павлівна розповідала про свої бібліотечні клопоти, і це заспокоювало — вона про арешти нічого не знає.

Інженер непомітно продовжував пантрувати дружину й пильно до неї приглядатись. Колись пишне волосся помітно посивіло, очі глибоко позападали, щоки поввалювалися. Дружина здавалася значно старшою від своїх літ. Жаль стиснув йому серце.

— Олю! — звернувся він до дружини. — Ти дуже змарніла, тобі треба відпочити. Я вживу всіх можливих заходів, щоб тобі дістати спрямування на курорт. Ти порадься з лікарем, а тоді вже знатиму як діяти. На той час Віра тебе заступатиме.

Ольга Павлівна видивилась на чоловіка. Погляд вона затримала на ньому довше, ніж завжди, коли хотіла без слів висловити свій докір.

— Що сталося, Олю? — запитав Юліян Адріянович. Він здогадувався, що бовкнув якусь недоречність і дружина зараз наговорить йому прикрощів.

— Нічого особливого, Юліяне, — схиливши голову, відповіла Ольга Павлівна. — Курорт — ніщо інше, як витівка в твоїй голові, що виникла цієї хвилини.

Юліян Адріянович намагався виправдуватись.

— Краще промови, Юліяне. Якби ти справді колись і з якоїсь нагоди думав про свою родину, то знав би, що Віра вже два роки готується до обласної спартакіади в серпні. Не забувай також і про твою згоду на відзначення уродин твоїх. Я вже запросила Святослава з дружиною, тож про курорт нема й мови. Крім того, ти взагалі не знаєш як діставати відрядження на курорт. На цей літній сезон усі місця розподілені ще в минулому році. Може дали б тобі місце того, хто потрапив замість курорту до в'язниці.

Ольга Павлівна приховано усміхнулася.

— Я вдячна тобі, Юліяне, за бажання допомогти мені. Тільки не квапся. Я ж, бачиш, і без курорту воскресла. Давай уговоримося: наступного літа поїдемо на відпочинок разом не на курорт, а до святогорського монастиря. Дуже хочеться ще раз побачити крейдяну церкву, побути в ній, подивитися з дзвіниці на всю Україну і надихатись пахощами бору.

— Треба подумати про це.

Ввійшла похмура Санька. Юліян Адріянович схилився над тарілкою й очікував новин. Санька привіталася і продовжувала поратись.

Чому вони нічого не сказали про арешти? Адже тепер усе селище про них говорить. До Віри, бач, люди теж ставляться з недовір'ям — дочка комуніста, комсомолка. Обачність! Декотрі розумніші поведуться достеменно так, як і він, а хто такого неписаного правила не дотримується, той потрапляє за ґрати, де оце вже зустрічає новий день Арсеній Федюков з другом Владикіним.

Хто ж ще з ними? Потапов казав про якусь контрреволюційну організацію. Про всі подробиці розкаже Рябов. Цей, либонь, уже не раз вмивався холодним потом зі страху, щоб не відібрали партійного квитка через втрату пильності.

По дорозі до контори, Юліян Адріянович нишком приглядався до зустрічних знайомих людей. Бадьоро відсалютував йому службовець воєнізованої охорони; і ні в кого з них не помітив найменшого здивовання — усе так відбувалося як і раніше, ніби ніяких подій уночі не сталося.

Його секретарка Улита привітно побажала доброго ранку, покvapно відімкнула оббиті шкірою двері. Так вона робила щоранку. Він сів за стіл, але робота його не вабила, думки не давали спокою; хотілося забути про все, нічого не знати і не пам'ятати. Як добре бути дитиною!

Тимчасове напівзабуття порушив секретар парткомітету Рябов. Не прийшов, а вліз до кабінету. Від нього смерділо горілкою. Він здавався якимсь пожуваним, обсмоктаним, неголене обличчя наїжачилось посивілим волоссям. Рябов не був пияком. Він не дозволяв собі зайвого навіть у вузькому товариському колі. Пияцтво Рябов вважав лихом, що дісталось в спадщину від капіталістичного суспільства, і що з ним треба боротися з такою ж запеклістю, як і з релігією.

— Нема у вас відповідної витримки, товаришу Рябов, — докірливо казав інженер. — Не вмієте ви керувати собою.

— Це вам так здається, — відповів Рябов.

— Ви, мабуть, почуваетесь погано.

— Саме так, як почувалися б і ви на моєму місці.

— Можливо. Мені ранком Потапов казав, що Федюкова і Владикіна забрали. Хіба тільки з цих двох складалася контрреволюційна організація?

— Авжеж. Покищо заарештували п'ятьох: Федюкових, лікарів Степанюка і Сергія Сергійовича, а також бригадира вибійників Пилипа Квашу. Про останнього кружляли чутки, ніби він був у Махна. Хто б міг подумати! Тепер я вже мало кому йму віри. На Владикіна я покладався як на самого себе, а він зрадив мене і партію, продався. Але кому, Юліяне Адрі— яновичу, кому?

— Не знаю, товаришу Рябов, — відповідав йому інженер. Все з'ясується на слідстві. Ми можемо лише припускати. Я думаю, що Владикін продався Федюкову за склянку горілки, а той у свою чергу якимсь зрадникам у Москві. Що ж, більшовики вчать на своїх помилках. Недобачили ми з вами, товаришу Рябов, прогавили. Тож будемо здобувати довір'я партії своєю наполегливою працею.

Юліян Адріянович усвідомлював, що він висловив банальні думки, позичені з районної газети — тільки такі думки були найбільш зрозумілі Рябову. Секретар однаково не збагне прихованої іронії.

— Мені залежить на тому, товаришу Рябов, щоб і нас не забрали за зв'язки з ворогами народу. Я тільки зустрічався з Федюковим, а ви ж дружили з Владикіним, навіть притягли його звідкись до себе в Підверб'янку.

— Забрати можуть, — понуро відповів Рябов. — За зв'язок я відповім, та може бути гірше: вороги зведуть на нас наклеп, їм усе тепер дарма. Чим будемо спростовувати брехню? Сльозами, вишуканими словами?

— Нашим більшовицьким словом!

Рябов подивився на поважного, навіть суворого Юліяна Адріяновича — і все ж таки відчув глузування.

— А що ж будемо робити з родинами ворогів народу? — запитав Рябов. — Як і завжди?

— Як скажете, так і зробимо. Ви ж політичний керівник, а не я, — відповів інженер.

— Виселити! — різко махнув рукою Рябов.

Це означало, що сьогодні родини заарештованих опиняться в напіврозваленому бараці; їм дадуть дуже мало часу на пошуки мешкання поза Підверб'янкою.

Рябов підвівся.

— Піду до парткомітету, напевне будуть дзвінки з Горлівки.

— Раніше підіть додому й причепуріться трохи. Не давайте людям притичин до зайвих розмов, — порадив інженер.

Рябов вийшов з кабінету, а Юліян Адріянович підвівся, кілька разів пройшов по просторому приміщенні й зупинився біля високого вікна, заслоненого тяжкою шторою.

Недалеко починався хвилястий степ. Скільки сягає око — всюди зелень, місцями така яра, що здавалась надприродною, а над степом сонце таке, як ніде. Там тихо й спокійно, хіба щебечуть пташки та, як злодії, перегукуються свистом ховрахи. На його

серйозному обличчі промайнула тепла усмішка. Він уявив себе в тому зеленому морі, що широко й привабливо розгорнулося перед очима. Не сам, а з Ольгою — обоє молоді, здорові, життєрадісні; ідуть стежками між нивами, про щось говорять й порушують розмову гучним сміхом. Яка щаслива пора! Все минуло, все змінилося...

А якби Юліян Адріанович піддався дружининій волі, як склалося б їхнє життя? Ольга поважала б і любила свого чоловіка значно більше. Його ж любов горить постійно, тому Юліян Адріанович терпів і удавав, ніби усіх її дій, іноді ризикованих, не бачив, або був байдужий до них. Насправді ж його душа не раз потерпала, коли бачив дружину з людьми сумнівної слави: письменниками, мистцями та ученими, що бригадами приїздили в Донбас українізувати робітництво. Ще тоді він передбачав, що намагання українців мати щось своє, подібне на вільну державу, кінчиться катастрофою. Це передбачення здійснилось. Дивно, як серед тих знищених діячів не опинилися Ольга? Звичайно, їй нічого не можна закинути, крім зв'язків з ворогами народу. Від такого обвинувачення ніхто не ґарантований. Хтозна, чи не лежить де слід відповідний матеріал до відповідного часу і на неї?

Ні, він буде боронити себе й дружину всіма можливими засобами! Хай не завжди і не всіма схвалюваними людьми, особливо такими ідеалістами, як його дружина, що готові накласти голови за уроєну душевну шляхетність.

Про інженера Доценка пролетарі можуть думати що завгодно, але ніхто не доведе, що він не позбувся буржуазних умовностей. П'ятнадцятирічне перебування в комуністичній партії корисно відбилося на його психології. Інтелігент Доценко вже далеко не той, яким був колись, це — людина своєї доби, жорстокої, нещадної, але своєї, і вже давно покинув стежити за молодими Ольгою та Юліаном; вони зникли серед степу, а він залишився біля вікна сам з собою, борсався в думках, як у тенетах, шукав виправдання своїм вчинкам. Навіщо?

Надворі потемніло. Із заходу насувалася велика чорна хмара, закрила сонце. Все довкілля змінило свій колір, посіріло й утратило свою звабність.

У вікно застукотіли краплі дощу.

Телефонний дзвінок перервав його думки. Це Улита питала, чи може Юліян Адріанович прийняти Рябова? Він, бачите, ще недавно тут був.

Так, товариш Рябов — бажана особа в будьякий час.

Цього разу Рябов здавався інакшим. До нього повернулася енергія, він був бадьорий, хоч такий же неголений і неохайний. Запалі очі його усміхалися.

— Ще щось трапилось? — запитав Юліян Адріанович, придивляючись до Рябова.

— Нічого особливого, крім однієї чутки, що долетіла до Підверб'янки з Горлівки.

І вже зовсім тихо:

— Була спроба втечі...

— Чия? Звідки?

— Наших арештантів.

— Не може бути!

— Незаперечний факт, — запевня Рябов. — Отой махновець Пилип Кваша таки втік,

а Іллюшу Федюкова, кажуть, поранили.

— Мені не віриться, — казав інженер. — Енкаведисти, наш орган безпеки, надто пильні й передбачливі, щоб від них хтось спромігся втекти, навіть колишній махновець.

— Одначе ж утік. Оце вам і пильність. Легко закидати обвинувачення іншим. Хіба можливо знати, що ховається в душах мешканців нашого міста? Неможливо всіх допильнувати.

— Коли відбудуться партійні збори?

— Увечері обговоримо питання на зібранні партбюро, — знову похмурнішав секретар. — Думаю, що хтось приїде з Горлівки, можливо, Потапов. Зараз піду телефонувати до нього.

Залишившись на самоті, Юліян Адріянович стомлено зідхнув. Як все це йому оприкріло, і не видно цьому гармидерові ні кінця, ні краю. Цей душевний тягар він пояснював психічним виснаженням. Щоб трохи відпружитись, інженер відсунув шухляду столу з різними дрібничками, куди складав роками речі, що могли цікавити тільки його.

— Ще невідомо, хто з нас хворий, — думав Юліян Адріянович про дружину, переставляючи з місця на місце колекційні дрібнички. Треба й справді поїхати з Ольгою на відпочинок. Ніяких спартакіад-олімпіад. Хай Віра заступить матір у клубі, а з сином можна побачитись і пізніше. Тепер не до ювілеїв.

Інженер запитав секретарку, чи ще хтось чекає на нього.

— Незвичайний у нас день, Юліяне Адріяновичу. Кожного дня люди пхаються один поперед одного і до вас і до Федюкова, а сьогодні нема нікого.

Люди може думають, що й мене заарештували, — сміючись казав інженер.

— Вас? За що? — наївно запитала Улита. — Ви ж не ворог народу. Люди добре знають, кого забрали, а кого ні.

— Улито, зараз я готуюся їхати у шахту. Якщо треба буде, то телефонуйте.

Він передягнувся й пішов до кліті, спустився у шахтному дворі, куди з'їздилися потяги вагонеток, навантажених вугіллям, сам не знаючи чого і з якою ціллю. Юліян Адріянович спускався в копальню як виникала в тому потреба, а тепер повертатися нагора якось не випадало, робітники можуть з нього нишком кепкувати, мовляв, інженер з переляку втратив голову. Інакше не думатимуть.

Тут він згадав, що його заступатиме під час відпустки начальник дільниці Кам'янка-схід інженер Кудря. Доречно буде заздалегідь попередити його, що Доценко з першого серпня їде на відпочинок.

Юліян Адріянович поїде з дружиною куди лише вона забажає, навіть в Святі Гори. У цьому в них розбіжностей не буде, і погоджуватиметься на всі жіночі примхи. Йому хотілося абиде відчувати себе спокійним.

16. СЛІПА КУЛЯ

Бригадир вибійників Пилип Іванович Кваша сів на ліжку й мав намір простягнутися на ньому, щоб дати спочинок стомленим м'язам свого немолодого, але ще здорового

тіла.

Ще в копальні його турбувало дивне неприємне передчуття чогось важливого: може отримає несподівану вістку, чи знову викличуть до спецвідділу за залізні двері на бесіду з представником відділу кадрів тресту Артемвугілля та з органами державної безпеки.

Ще один день минав, але нічого не трапилось. Один по одному верталися до бараку шахтарі, переважно члени Квашиної бригади й лягали якнайскорше в ліжку — маленький серед величезного світу острівцець, де можна вважати себе господарем, власником маленької території. На ліжку можна сидіти, лежати, думати про що завгодно, аби тільки твоєї думки ніхто не відгадав — у тому вся таємниця буття.

Декілька днів тому представник відділу кадрів тягнув Пилипа Квашу за язика, провокативно питаючи: "Якої ви думки про завідувача підверб'янської копальні товариша Федюкова?" Пилип Іванович відкараскувався як умів:

— Чого це в мене про Федюкова мусить бути якась думка?

— Ви ж бригадир...

— А він завідувач. Кожен з нас знає свій припічок

— яз ним нігде не чаркувався.

— З ким же ви п'єте? — чіплявся представник.

— Тільки з друзями...

І навіщо ота конспірація? Невже працівники державної безпеки вважають робітників за безнадійно наївних людей? — думав тоді Кваша.

Бригадирові не спалося. Підвівся й пішов до найбільш популярного в селищі закладу — пиварні. Вона правила шахтарям за місце справжнього відпочинку; у пиварні шахтарі знаходили собі нових друзів і втрачали давніх, розвіювали свій смуток, знімали в розмовах тягарі із знеможених душ. Прислухаючись до відвертих розмов шахтарів, Пилип Кваша не раз дивувався, чого вони не потрапляють до в'язниць, — у багатьох з них сумління не досить чисте, дехто не в злагоді з кримінальними кодексами різних республік Советського Союзу, а до того ще й хизуються перед друзями заподіяними грабунками, гвалтуванням дівчат, убивствами, втечами з в'язниць, оббріхуючи самих себе, щоб здаватися особами виняткової вдачі, сміливими, рішучими й одчайдушними. Людям часто хочеться бути не такими, як вони є в дійсності. До таких належав і Пилип Кваша.

Ким би він хотів бути? Мабуть ніким. Для чого? Щоб здійснювати свої бажання, треба бути молодим. Пилип Кваша жив одним днем.

До Пилипа Івановича пристав Яким Сливинський.

— Давайте вип'ємо за наше спільне здоров'я? — розташувавшись, сказав він і підняв кухоль пива. — Що нового?

— Покищо нічого. Чомусь на душі тяжко...

— Дурниці! Треба випити і все як рукою зніме.

Цей спосіб приборкання власних нервів знав кожен; знав, як угамовувати самого себе й Пилип Іванович, але пив зрідка, головним чином з обережності, щоб під

впливом горілчаних випарів не сказати чогось зайвого. Не засидівся він і тепер. Мовчки підвівся й пішов надвір. Яким супроводив сумного бригадира пильним поглядом.

На вулиці Пилип Кваша завагався: куди тепер податися? Хіба до Миколи?

І він упевнено попрямував до клубу. Пилип Іванович інколи знаходив причину, щоб відвідати свого молодого друга в клубі, де над розстеленою на підлозі довгою смугою паперу гнув спину й сліпав Микола. У них завжди знаходилося про щось погомоніти. Пилип Іванович любив цього молодика, свого вибійника тому, що він усім своїм єством відрізнявся від шахтарів. Рубав вугілля Микола не гірше інших вибійників, а часом і краще. З першого погляду видно було, що це інтелігент.

Від нього Пилип Іванович ще ні разу не чув брутального слова. Микола жив тихо, без сварки, не вдавався до пиварні, гри в карти, розпусти, що таке поширене було серед шахтарів.

Але до клубу Пилип Іванович не зайшов, передумав; минув його і попростував у степ до доріжки, що простяглася під стіною пшениці, залишивши за собою селище з усіма його клопотами й турботами. Йому дуже кортіло відвідати свою дружину.

Пилип Кваша ішов полем, пригадував свої молоді роки шахтаря, приглядався до тутешніх околиць, які знав до найменших подробиць. Останні десятки років здавалися несправжніми, давнім сном. Зате пригоди дитячих років зятамилися такими, ніби все те відбувалося не давніше минулого літа. Не забував, як сутужно було батькам з одягом, а особливо з взуттям; діти взували пару чобіт по черзі, щоб трохи поковзатися на підосвах або санчатах. Часто рукавиця служила чоботом. Мати вміла угамовувати дітей своїх, у їхній хаті розуміли вагу слова, лад і твердість руки. Сказане мало бути зроблене. Цим правилом керувався й Пилип Іванович у своєму житті, бо впадкував материну вдачу, тому серед своїх товаришів завжди отаманував. В різних обставинах він наказував і його слухалися, а хто наважувався перечити, той незабаром шкодував.

Зграя перещепнянських хлопчаків на чолі з Пилипом нищпорили кожен закуток навколо свого села. Пилип Іванович ще й досі пам'ятає, де його хлопці підкрадалися до табуна гладких і незграбних, але величних у своїй поставі, дрохвів; викурювали з нір лисенят, полювали на деркачів та перепелів, звичайно, без ніякої зброї, якщо не вважати за зброю лозини чи палиці, вирізаної з ліщини.

Пилип Іванович сповільнював свою ходу, вагався, чи йти йому до дружини з порожніми руками. Одарка — жінка спритна, але з голого сорочки не стягнеш. Колгоспні комори порожні, селяни виживають з праці на власних городах, а суспільний набуток забирає місто, отой так званий центр, байдуже, де він знаходиться — в Горлівці, Сталіне му, Києві чи у Москві. У селян нема хліба вдосталь, надолужують огірки та цибуля, а пізніше з'явиться на столі молода картопля, помідори та пшеничка. Приблизно раз на місяць Пилип Іванович витягав з-під свого ліжка харчові припаси й ніс до Перещіпного. П'ятнадцятирічний син Данько зустрічав свого вітчима з неприхованою радістю, хоч і знав, що батько у нього не рідний — про це дізнався від своїх товаришів, бо мама не вважала за потрібне казати синові правду. Цей прикрий

Данькові випадок стався давно, ще перед голодом. Та сама дійсність переконала хлопця, що батько хоч і не рідний, але кращий від усіх, бо Пилип Іванович любив хлопця, піклувався ним, плянував якимось пропхати його до вищої школи. Ні! Прийти до своєї родини голіруч Пилип Іванович не наважиться. Він відвідає їх пізніше...

Зупинився, щоб оглянути знайомі рідні місця. Попереду простягнулась широка балка з лисніючим ставком — улюблене місце підверб'янських шахтарів. Колись тут господарював Пилипко з своєю ватагою хлопчаків і так само, як і тепер, співав багатоголосий хор зелених жаб; в степу перегукувалися перепіли, увесь простір насичувався музикою невтомних цвіркунів та цикад. Сонце заходило, розливаючи по небу суміш яскравих мінливих фарб, що поволі пригасали й меркнули, обкутуючи балку в присмерки. Десь пугнув сич і замовк.

Повертався до селища Пилип Іванович неохоче — завтра знову копальня й стукотіння вибійного молотка. З першого подві'ря загавкав з усердям собака, ніби сподівався дістати за ретельну службу якусь нагороду.

Йдучи серединою порослої травою вулиці, Пилип Іванович уявляв себе в майбутньому у власній хаті на тихій вулиці, де мешкають переважно колишні шахтарі, а тепер пенсіонери. Житиме він з Одаркою, обоє старі, матимуть свою корову, своє маленьке господарство...

В бараці Пилип Іванович глянув на годинника з маятником, що бадьоро відраховував течу часу. Похапцем роздягнувся й ліг. В протилежному кутку голосно захріп Лягуша. Навколишній спокій порушив несподіваний гуркіт вантажного авта. Пилип Іванович нервово підвіся з ліжка, і в цей же час біля дверей з'явилися з ліхтарями й наганями в руках два енкаведисти.

— Громадяни, — загудів один з них, — ніхто не вставайте! Староста бараку, підійдіть!

— Пилип Іванович натягнув на себе штани, взувся і підійшов до непроханих гостей.

— Ваше прізвище, — зміряв його холодними очима низенький військовик.

Пилип Іванович назвав себе.

— Ви заарештовані. Де ваші речі? Ми зробимо обшук. Зброю маєте? Де ваша зброя? Обшукай його! — вимогливо подивився маленький на високого колегу.

Високий обмацав у Пилипа Івановича кишені й відступився, даючи місце двом валізкам з важкими висячими замками. Одна містила поношену білизну й одяг, а друга — харчові продукти, зібрані для родини: крупи, консерви, ковбаса і трохи сала та три пляшки олії.

— А це для чого? — злостиво запитав Пилипа Івановича малий енкаведист.

Пилип Іванович низько схилив голову — в цей час його родина стала перед ним.

— Виходьте надвір! — скомандував суворо енкаведист.

— Прощай, бригадире! — вигукнув хтось із мовчазних шахтарів.

Коло авта стояв ще один енкаведист з рушницею. Усе діялося дуже швидко без найменшої затримки, кожен крок, кожен рух був розрахований. Вони брутально допомогли арештантові вилізти на машину. Пилип Іванович зауважив ще трьох людей.

Вони сиділи на підлозі й тримали руки на головах. Так само зробив і Пилип Іванович. За розмови і за спробу підвестися їм пообіцяли стріляти без попередження. Обидва гепоушники сіли на лаві проти арештантів, а третій коло шофера.

Авто з арештантами бігло степом у напрямку Горлівки. В цьому Пилип Іванович не сумнівався. Ось минули темний обрис придорожньої половецької чи скитської могили, старезну грушу... Пилип Іванович з болем в душі дивився на підверб'янські вогні, що поволі зникали. Згодом засяють горлівські вогні...

Чи давно мріяв про власну хату з дружиною, коровою, курми і лютим собакою у дворі? За що ж його заарештували? Який злочин він зробив? Ні! Він не примириться з десятирічним терміном ув'язнення, а буде рятуватися! Уже одну нагоду на втечу прогавив і тепер, похитуючись в коробі авта, картав себе. Пилип Іванович не хоче померти, він хоче жити!..

Раптом авто зупинилось. Три великі світляні кулі наближались праворуч. Вони стояли на переїзді перед спущеним шлягбавмом. У цей час проїздив швидкий потяг Шепетівка — Баку, випускаючи з резервуара зайву пару з такою силою, що заволоклала все непроглядним туманом. І тієї ж миті, без найменших вагань, ніби заздальгідь був до неї підготований, Пилип Іванович навмання плигнув через облявок й, відчувши під ногами землю, кинувся бігти. Невідома сила несла його подалі від авта. Услід йому свистіли кулі і коли, здавалось, вже загубився в темряві, одна легко зачепила плече. Але він усе біг і біг, спочатку тримаючись насипу, а потім звернув убік, щоб зупинитися і трохи віддихатися у вибалку.

Куди ж йому йти, до кого? Хто захоче ризикувати, приймаючи його? Іншого виходу не було, як іти до дружини, а звідти знову тікати, або повертатися до Підверб'янки поки ще темно, з надією, що його ніхто не побачить. Брів поволі, плутався ногами в цупких стеблах. Ні дороги, ні межі, куди не піткнешся — сама пшениця. Після пшеничного лану розпочинався чорний пар, недавно зорана земля лежала нерозволоченими скибами. Пилип Іванович не зупинявся, а йшов далі, хотілося пити. Крок за кроком обережно простував до наміченої цілі — Підверб'янки, що здавалася недосяжною коштовною оздобою.

Але до кого? Хто захоче допомогти арештантові, наражаючи своє власне життя? Думати і роздумувати не було часу. Пилип Іванович надіявся потайки добратися до свого вірного приятеля Миколи Солода.

Підверб'янські ліхтарі то зникали, то знову показували дорогу, ніби обіцяли здійснити незвичайну надлюдську рятувальну акцію.

З великою обережністю Пилип Кваша добрався до Миколиної кімнатки. Микола не йняв віри, побачивши Квашу.

— Не гнівайтесь, Миколо... — зі слізьми на очах тихо промовив нещасний і безпорадний Пилип Іванович.

— Тепер не час на розмови — треба негайно діяти. Я пораджуся з нашими друзями, до яких ми маємо виняткове довір'я. За Сливинського можна бути спокійним як і за кожного з нас, поки ми на волі...

Відвага й вірність Квашиних приятелів, бажання допомогти своїм однодумцям, а також неймовірна спроба вирватися на умовну "волю" викликала у Ві—риній душі захоплення й бажання також чимсь допомогти. Ласкавий і теплий погляд, багатомовне потиснення руки — все підказувало, що вона не залишить Миколу без своєї підтримки.

Наступного ранку Віра пішла до клубу довідатися про Пилипа Івановича. Вірити не хотілося! Ві—риної допомоги вже ніхто не потребував. З першого погляду вона зауважила, що Микола старався приховати душевне переживання.

— Миколо, що трапилося з Пилипом Івановичем? — з нетерпінням запитала Віра.

Микола вхопив Вірину руку й не випускав, пестячи пальцями.

— Пилипові Івановичу пощастило втекти... Хлопці відвезли його вночі і подалі від людських очей допомогли сісти в потяг, замівши старанно сліди... Ми зробили все, що змогли. Віра слухала й не йняла віри. Від страху всередині покотилася якась млявість, захотілося сісти й відпочити. Вони пішли під акацію, вмостилися на дерев'яному ослоні, щоб подихати свіжим повітрям. В розмові з Миколою Віра переконалася, що це була не порожня людина, а сповнена провідною ідеєю, надіями, мріями й вірою в краще майбутнє. Вже тепер вона вчилася розуміти людей без розмов, з жестів, мовчання, очей; часто почала ловити себе на думці, що до дійсності ставиться так само, як ставляться усі люди, за винятком хіба купки фанатиків, яких не зрозумієш, чи вони дійсно віддані ідеї комунізму, чи мусять удавати себе такими, щоб не згинуть, не полетіти з керівної посади.

— Важливе те, що ми живемо, Віро. Нам всім треба думати про наше майбутнє. Обставини змушують мене ще якийсь час сидіти в Підверб'янці. Я зараз не можу потикатися до деяких друзів. Там мене знають досить добре, може виникнути небезпека для всіх нас.

Та чи є в Підверб'янці хоч одна родина, де б почувалися упевнені за своє майбутнє, за день прийдешній? Ніхто не знає, що хвилює людей, чим вони живуть, як ніхто не знає, чому Віра схилила голову і які снує думки.

Ніч минула турботно для обох, — останні враження не давали спокою.

За сніданком Віра виявила бажання взяти відпустку, щоб наполегливіше готуватися до спартакіади. Ольга Павлівна схвалила цей намір. Їй подобалася Вірина послідовність у намаганні досягти своєї мети. З такою настирливою вдачею можна багато чого здобути, в залежності що дівчину вабитиме. Спорт — це ніщо інше, як тренування сили волі.

Вірин начальник, почувши від своєї службовички, що вона хоче взяти відпустку, зітхнув, але не відмовив, враховував, бо ж інженер — його начальник.

На спортовому майдані на неї чекали хлопці й дівчата, учні старших класів, заповзяті спортовці, натхненні своїм інструктором.

Декілька років тому Віра ходила до тієї ж десятирічки, де тепер вчаться ці школярі. Мине ще рік-два і вони будуть дорослими людьми, працюватимуть у копальнях, конторах, матимуть життєві обов'язки й клопоти, без яких життя неможливе.

На майдані Віра поводитися так, щоб не виявити свого душевного напруження.

Може тому голосніше подавала команду і більше, як завжди, метушилася. Кожний, хто бачив Віру, міг з певністю сказати, що в цієї пружкої дівчини всі думки зосереджені на здобутті спортових рекордів...

Життя — це дорога, що стелеться через долини часу; на кожному повороті давній краєвид зникає, а новий простеляється. Життєві закони ніколи не змінюються: кожного ранку із різних кінців степу чулися гудки, що будили шахтарів, закликали до копанень. Відгукувався й підверб'янський, спочатку хрипко, ніби в його металічне горло потрапило стороннє, а потім звук чистий, бадьорий нагадував людям про їхні щоденні обов'язки.

17. ТАЄМНИЦЯ

Віра уявою й думками була в клубі: що там діється? Може все відомо і не уникнути арештів. Тисло душу, хотілося плакати. Що ж, сльозами горю не допоможеш; швидко схаменулась, підвелася й пильно подивилася у вікно, ніби хотіла переконатись, чи хтось не заглядає до неї знадвору. Так, до неї заглядали не люди, а стрункі стебла барвистих мальв, що їх виплекала служниця Санька. Згадала знову Квашину дружину й сина. Вже дізналися, що Одарка зреклася свого чоловіка на загальних зборах колгоспного активу. Тепер він був для неї ворогом народу і зрадником революції; вона вже не Одарка Кваша, а Довгаль. Ці запобіжні заходи якщо й допомогли їй, то небагато. З бригадирства її зняли, залишивши рядовою колгоспницею.

Чи його приятелі не покинуть її напризволяще, — підтримають у лиху годину, якщо в тому буде потреба і якась можливість?.. А може Микола з Якимом плянує втекти з Підверб'янки... їй так хотілося про все довідатись.

З першим гудком, як звичайно, вставала Санька, а потім і решта родини. Удаючи байдужість до всього, Віра похапцем пішла до клубу, щоб там передягнутися і вибігти на спортовий майдан. Так бувало останнім часом щоранку, але тепер гнала її туди не спортова пристрасть, а душевний неспокій.

Селище майже кінчалось. Ось вийде зараз на вулицю й побачить біля клубу кілька авт — це приїхали працівники державної безпеки з Горлівки. Можливо, що й Микола вже сидить в якомусь з авт, а може ще в клубі, де меткі енкаведисти кінчають обшук... У страху очі великі...

Віра прискорила кроки. Нарешті перед очима розгорнувся спортовий майдан. За ним, на узвишші, вікна клубу відбивали промені ранкового сонця. Навколо було тихо й порожньо. В клубі зайшла до просторого вестибюлю, мов потрапила до старезної печери, де приховалися люди палеоліту. Це вони стежать за дивною маленькою твариною в спідниці, що приблукала з доби соціалізму. Театральна зала здалася Вірі такою ж непривабливою, як і доісторична печера, в якій не було звичаю розвішувати портрети заслужених убивників мамотів. З клубних стін суворо оглядали залю портрети кремлівських діячів-царів та різних стахановців. Між першим рядом стільців та сценою через усю залу простягнене полотнище, що його не докінчив оздоблювати

літерами Микола. Складалося враження, що маляр десь тут, — кожної миті можна буде почути його глухуватий, приємний і бажаний Вірі голос.

Віра зійшла на сцену твердо ступаючи, мабуть звуками кроків хотіла підбадьорити себе. Хотілося якнайскорше вискочити з гнітючої будівлі надвір, де світить сонце, де чутно подув вітру — до людей, до життя. Та залишалася в клубі не тому, що мала якесь діло, а з упертости, не хотіла поступитись своїм почуванням; вважала за потрібне поводитись так, як підказував розум. В коридорі також причаїлась тиша, що здавалася небезпечнішою від будьякого шуму. Зупинилась біля Миколиної кімнатки — нема найменшої ознаки вчорашньої трагедії. Ще вчора тут була людина і раптом безслідно зникла, як крапля в морі.

Тепер Віра знала, куди їй треба йти після щоденних переживань і турбот. Стомлена душею, вона піде негайно додому в свій сад з квітами, а добра Санька підвеселить і підбадьорить її.

Підвечір Віра задумала посидіти в домашній бібліотеці насамоті, щоб помріяти і подумати. Книжки, як доброзичливі друзі, заспокоювали її самим своїм виглядом, ніби та мудрість, що таїться за обкладинками, має властивість впливати на людину раніше зосередження над рядками. Ніхто не перешкоджав. Мати ще працювала, а батько завжди приходив пізно, ніби його хата була лише місцем для ночівлі, а не для родинного життя.

Сьогодні Віра книжками не цікавилась, лише хотіла посидіти в материному зручному фотелі, що стояв біля писемного столу. У цьому фотелі мати любила вигріватися на сонці, відслонивши тяжку штору з таким розрахунком, щоб промінь сонця падав на неї. Писемний стіл, туго обтягнений зеленим сукном, утримував на собі звичайний каламар, склянку з ручками та олівцями й папір.

Стіл уже давно притягав Вірину увагу. За цим столом мати працювала багато років, він напевне містив у собі якісь таємниці. У верхній шухляді лежать списки книг, що їх належало вилучати з ужитку й тримати, як того вимагала інструкція, замкненими у спеціальному сховищі. Вилучена література уже була в якійсь мірі знайома. Мати не відмовляла, якщо дівчина хотіла переглянути чи прочитати якусь книжку, але з певною умовою: читати можна тільки подалі від людей.

Що ще переховувалося в шухлядах писемного столу Віра не знала, тільки здогадувалася. Треба конче з матір'ю поважно поговорити, натякнути їй про можливість обшуку. Ще невідомо, чи все забудеться про Пилипа Івановича, і чи не винюхають фахівці стежку, що нею втікач вислизнув з-під конвою? Все може трапитись.

За Миколу Віра була спокійна, він зайвим словом не прохопиться. Хай мати сердиться на Вірине намагання встрявати не в свої справи. Якось воно дивно, що донька склала уяву про батьків виключно з їхніх слів, зовнішнього вигляду й щоденного поводження, а душі їхні залишаються для неї в присмерках, якщо не в цілковитій темряві. І не через свою байдужість, а непоквапність, мовляв, ще дізнається і про дідів і про прадідів, — минулого однаково не повернеш. Може й був такий час, коли людина

могла поводитися так, як їй хотілося, тільки не тепер. Сьогодні кожен залежить від скритих сил, що можуть зробити те саме, що зробили з Пилипом Квашою чи багатьма іншими підверб'янями, включно з Доценками.

Ще минулої осені Віра пробувала поговорити з батьком про родинні справи, але без позитивних наслідків. Ця спроба переконала Віру, що з батьком взагалі не можна бути відвертою, якщо та відвертість хоч у чомусь не узгоднюватиметься з партійними настановами та ухвалами. Про життя вождів він знайде час на розмову, а про свого рідного батька не хоче розповідати. Віра з материних натяків зрозуміла, що дід Адріян Доценко належав до середовища вугільних промисловців, тож витягати із забуття минуле у добу винищеної приватної власності аж ніяк не личить.

Вірі непотрібні душевні таємниці, але попередити про небезпеку вважає за свій обов'язок.

Ольга Павлівна увійшла до кімнати, побачила доньку, підійшла до неї й попестила її по щоці.

— Чому ви так рано, мамо? — схопилася Віра з фотелю, даючи місце любій матері.

— На сьогодні я вже відробила свої години, — відповіла мати.

Ольга Павлівна розсунула штори, впустила в приміщення промінь сонця, що смугою впав на підлогу.

— Мамо, мені здається, що я наближаюся до поважної психічної недуги, — скаржилася Віра.

— Нема чого дивуватися, — відповіла Ольга Павлівна. — Ти зловживаєш спортовими вправами.

— Спортові вправи мені лише допомагають збуватися нав'язливих думок. Дуже вас прошу, мамо, дайте мені можливість висловити те, що лежить у моїй душі, якщо той хаос можна передати словами. Останнім часом я уважно стежу за всім тим, що відбувається навколо нас і дійшла до парадоксального висновку: стародавній римський філософ колись сказав, що він знає лише те, що нічого не знає. То була людина великого розуму і загальновідомий вислів треба сприймати як алегорію. Вам ця людина також відома. Усі люди дуже мало знають, порівнюючи з тим, що можна і треба знати. Так я розумію думку Сенеки, переклавши її на свою власну спримитивовану мову. Приблизно рік тому я вважала, що знаю багато, а чого не знала чи не розуміла — на те шукала собі відповідь головним чином у газетах. Сьогодні я з певністю скажу вслід за філософом, що я не тільки нічого не знаю, а щодалі, то більше тупію, баранію. Ви можете знову сказати мені, як уже казали не раз, що я в житті не вибираю середини, де легко можна втриматися балянсуючи; що мене тягнуть до себе крайнощі і я можу легко посковзнутися й полетіти коміть головою.

Тепер мати вважала за потрібне урвати Вірині міркування.

— Я здогадуюся, що тебе турбує, доню. Не знаю, якого рекорду ти досягнеш на спартакіаді в перегонах, але в стрибанні ти показала себе майстром. Дивуюся твоїй спритності. З одного розбігу перестрибнути відстань від Постишева чи ще когось аж до Сенеки — це також можна вважати за спортове чудо.

— Мамо, я про Сенеку згадала принагідно. Ви, мабуть, не зрозуміли мене. Як і в кожної людини, у мене також виникають різні питання, на які нема кому відповідати. Крім того, ніхто не наважиться уголос висловити їх. Дізнавшись про суть якоїсь справи, я однаково не зможу вплинути на обставини, змінити розвиток подій чи спрямувати їх до іншого річища.

— Дитино, я завжди готова ділитися з тобою своїми думками, навіть тоді, коли вони тобі не подобатимуться. Запевняю тебе, що ніяких таємниць перед тобою у мене не буде.

Задоволена Віра сказала:

— Я зараз перевірю ваше запевнення; мені, наприклад, дуже хочеться знати, що ви зберігаєте у замкнених шухлядах цього столу, крім офіційних паперів.

Ольга Павлівна зразу ж спохмурніла.

— Це що? — спитала вона, — черговий прояв пролетарської пильності? Можеш перевірити.

— Я так і знала! Ви мене не зрозуміли, мамо. Майте до мене повне довір'я.

Віра підійшла до матері, стала на коліна й поцілувала її руки.

— Якби оце зараз наскочили сюди енкаведисти й почали ритися в шухлядах, чи знайшли б вони щось таке, що буде компромітувати вас? — запитала Віра.

— Ти безпідставно хвилюєшся, доню. Якщо енкаведисти вважатимуть за потрібне заарештувати мене, то вони заздалегідь приготують обвинувачувальний матеріал. Якщо ж під час арешту вони не знайдуть нічого такого, що їх цікавить, то не вибачаться переді мною і не випустять на волю. У шухлядах я зберігаю головним чином дуже давні листи. Вони потрібні в першу чергу мені, а може й тобі, Віро, та братові твоєму.

— Це ви кажете на те, щоб заінтригувати мене? — спитала Віра.

— Тобі цікаво знати, які в скарби переховую... Був такий час, ще перед заміжжям, коли я оберталася в середовищі передової української інтелігенції, котра жила Україною. Усе інше було для неї другорядне. Деякий час я працювала в редакції "Сніп", що його редагував Микола Іванович Міхновський. Ти ще не чула цього імени, а воно ж належало людині велетенського духу. Тоді я не вміла ніяковіти і легко знаходила з людьми спільну мову, щоб з ними заприятелювати. Познайомилася я з багатьма українськими діячами, котрі з якоїсь нагоди навідувались до Харкова. Результат того знайомства — листування і від мого імени, і від редакції на доручення Миколи Івановича. Ті давні листи — мій скарб. Я плекала думку написати спогади вам, дітям, але завадила наша національна особливість відкладати діло на пізніше, і на той час, коли нічого не перешкоджатиме. Отак довідкладалася до хвороби. Я розповім, якщо захочеш мене вислухати, — знаю, що являє собою молодь.

— А ви вважайте мене за стареньку, — обнявши матір, казала Віра. — Ось відбуду спартакіаду і тоді кожного вечора буду записувати вашу розповідь, а покищо не завадило б заховати найважливіші папери десь у певнішому місці.

— Ти починаєш, Віро, конспіруватися, як оце колись робив Олекса Петрович

Безпалько. Він мене намовляв тікати від сексотів невідповідними шляхами, аж поки я зрозуміла, що сексоти були у дідусевій уяві — його гнала манія переслідування. А що ти мені радиш?

— Ще не знаю, мамо, я така неспокійна, боюся... Було б добре, якби ви погодилися, щоб ми з Миколою порадилися про це. Дозволите?

Ця думка виникла у Віри раптово, і здавалась не тільки влучною, а навіть щасливою. Чому б і справді не мати з Миколою стосунки значно ближчі, дружні, а також ще одну таємницю? Він не відмовиться знайти для матиного архіву таке місце, куди б не здогадалися заглянути досвідчені шукачі чужих таємниць.

Мати не заперечувала, але й не давала згоди; такі речі з-опалу не вирішуються. Виявлялося, що у Віри стосунки з Миколою значно ближчі, ніж можна було припускати.

До кімнати ввійшов Юліян Адріянович, і розмову на цю тему припинили.

Наступного дня Віра займалася спортовими вправами, а Ольга Павлівна обслуговувала в бібліотеці читачів, яких знала не лише з лиця, але і їхні смаки та уподобання. Це полегшувало працю, а також давало можливість думати про щось інше. Вона обмірковувала незвичайне Вірине поведження. Якщо це поважний психологічний струс, то чим він викликаний? Та чи необхідно знати подробиці? Хто має проникливий і допитливий розум, той бачить скрізь наругу над гідністю людини. Тільки вона не змогла знайти собі відповідного місця на спостереження.

Додому Віра повернулася з невеличким пакунком.

— Тепер таких зошитів не дістанете, — хизувалася Віра перед матір'ю. — Сьогодні ми почнемо записувати ваші спогади.

Ольга Павлівна погодилась. Вечором, коли всі припиняли свою роботу й відпочивали, Віра поклала перед собою один зошит.

Того вечора Віра спромоглася записати лише одно мати́не речення: "Мені колись здавалося, що кращого міста, як наш Кам'янець, нема ніде на світі..."

Кам'янець й досі стоїть, як вистояв багато-багато сотень років. Жила там з батьком та нянею тоді ще маленька, з ще меншим братом Захарком дівчинка Оля, Вірина мама, донька кам'янецького лікаря, нащадка славнозвісного полковника Семена Палія. Усе те далеко, якщо не казка, то легенда про історичну дійсність. Віра переносилася туди на чарівному килимі, уважно слухала, забувши про все інше, навіть і про зошит. Тільки крутила в руках ребристий олівець з такою ретельністю, ніби виконувала важливу роботу.

Ольга Павлівна побачила, що спогадів вони не напишуть, — і ні трохи не шкодувала. Краще хай Віра вислухає, чим жила її мати.

За тиждень до спартакіади Віра дізналася багато й зійшлася з матір'ю душевно ще ближче.

18. ПІДВЕРБ'ЯНСЬКІ ПОДІЇ

Яка велика різниця між вчорашнім днем і сьогоднішнім! Учора було свято: до самого вечора на стадіоні відбувалися заключні змагання обласної спартакіади вуглярів. Людей було так багато, що навіть біля доріжки, де вирішувалися питання, хто здобуде перші нагороди, не було місця. У цьому сприяла лагідна погода без вітру і куряви. Змагання розпочалися ранком без порушення порядку.

Віра брала участь в змаганнях легкої атлетики, в основному — біг на коротку дистанцію. Не марно протягом літа тренувалась, щоб на спартакіаді досягнути найкращих показників. З такими результатами можна брати участь у всесоюзних змаганнях, якби не легка атлетика, якою не дуже захоплювалася. Головне те, що перший приз за короткі дистанції одержала вона.

На зборах, що відбувалися в залі профспілок, спортсменам довелося понудитись, слухаючи вітання, подібні на агітаційні промови. Спортсменці стоїчно терпіли, бо знали, що після роздачі нагород і відповідних напучувань, їх поведуть до закритого ресторану, призначеного обслуговувати високопоставлених осіб з обласних установ.

У своїх сподіванках спортсменці не обманулись. Та не всі присутні могли повечеряти, бо через брак транспорту мусіли зразу ж після закриття урочистих зборів роз'їжджатися по своїх селищах. Приготоване споживали ті, що залишалися у місті ночувати. До таких належала горлівська група, у склад якої входила Віра Доценко. У неї ще вистачало снаги разом з усіма жартувати й сміятись, адже ця поїздка була надзвичайно винятковою, не подібною до того, чим наповнювалися одноманітні дні в Підверб'янці. Це була приємна нагода вирватись із селища, що десь причепилося під балкою, як кущ кураю, пригнаний осіннім вітром.

Віра сиділа за столом з кадіївськими футболістами, що їх "позичили" гірняки в залізничників. Спортсменці не уникнули й тут промов — надолужували ті, кому не пощастило висловитися на урочистих зборах, переважно працівники культурної пропаганди комсомольських організацій. Вони виконували свій обов'язок. Між спортсменами, що здобули нагороду, була також і Ната, з якою Віра познайомилася під час розмови про те, чи покличуть їх на всесоюзні змагання. Від ширококостої молодички Віра дізналася, що її нова знайома Ната рік тому вийшла заміж за службовця райвиконкому, тобто районного виконавчого комітету, а до заміжжя працювала в шахті відкатницею вагонів. Живуть вони з чоловіком в згоді, тільки він дуже багачко працює. Щоб не нудитися вдома Ната влаштувалася в торговельному відділі. Чоловік намовляв її вчитися на курсах у Кадіївці, де крім курсів машиністів електровозів, інших не було. Не на те вона виходила заміж.

— А ви ще вільні чоловіків? — ніби між іншим, спитала Ната свою слухачку. — Принагідно можу дати пораду з мого власного досвіду, якщо вам не пізно. Не одружуйтеся, Віро, з людиною не вашого кола, бо виникатимуть різні прикрощі. Ми з чоловіком одну і ту річ бачимо іншими очима.

— Ваш чоловік мабуть дуже освічений, — здогадувалася Віра.

— У грамотності він не кращий від мене; я тільки семирічку подужала...

Розмову не дали кінчити футболісти. Один з них безцеремонно сказав:

— Досить, Натко, патякати! Дай нам можливість поговорити з майбутнім чемпіоном Советського Союзу Вірою Доценко.

— Якщо Віру допустять на всесоюзні змагання, то вона з Москви не повернеться, а вас, задрипаних футболістів, ніколи вже не привезуть і на обласну спартакіаду. Ти знаєш, що тобі зроблять наші Кадіївці за сьогоднішню гру? Ноги повернуть п'ятами наперед. Через тебе ми програли.

— Хто це "ми"? — насмішкувато питав футболіст.

— Кадіївака! — вигукнула з пересердя Ната. — Скажи, навіщо ти, замість подати м'яча своєму дружкові Курилові, за всяку ціну хотів сам догнати до воріт?

— Я не міг подати м'яча Курилові, — виправдувався футболіст. — А втім, це не політика і за те, що не туди м'яч потрапив, не заарештують.

— Досить, досить! — вимогливо сказала Ната.

Розмова їхня точилася й далі жваво, а промовляти вже ніхто не наважувався.

Спортівці почали розходитися по своїх нічліжках досить пізно. Багатьом треба було йти до так званого сільського будинку. Чомусь довгий барак названо сільбудом. Це було і Вірине місце ночівлі. Ната мала десь краще місце, а тому вони попрощалися, ніби їм вже не доведеться бачитись.

Понеділок розпочався клопотами. Горлівчани чекали на спеціальний автобус, але на призначену годину він не прибув. Переконавшись, що з автобусом трапилися неполадки, досвідченіші спортсмени рознюхали дорогу до найближчого кіоску з харчами. З куском хліба й ковбаси можна утриматися до вечора.

Віра здивувалася, побачивши біля себе товариську молодичку з Кадіївки Нату.

— Не встигла до автобуса? — запитала Віра.

— Ні, я змінила свій маршрут і упросилася на ваш автобус. Маю у ваших околицях маленьку справу, тож хочу скористатися з нагоди.

Вони стояли й спостерігали як вітер пробігав вулицею, здіймаючи куряву, гнав за будинок пошти, студентські гуртожитки, споруджені на цвинтарищі, щоб вирватись в просторий степ. Над містом пливли хмари, обіцяли негоду. Від учорашньої святковості, піднесеного духа не залишилося й сліду. Горлівські футболісти сперечалися й нарікали на несправедливість судді й журі. Вони були впевнені, що їхні футболісти могли б пишатися своїм першеством, якби їх не відкинули шахрайством. Цієї кривди горлівчани не забудуть ніколи! Любителі спорту іноді свою уяву сприймають за дійсність в такій мірі, що заперечення вважали б за кривну образу.

Людина має властивість сприймати помилкову уяву, а також незнання в багатьох випадках, як це сталося з Вірою. Учора вона бачила Нату зовсім не такою, як сьогодні. Де й поділася її наївність! Це була категорія жінки, що до двадцяти років встигає придбати кілька дітей і по самі вуха поринає у родинні клопоти, пов'язані з матеріальними нестатками. О, Ната нестатків не терпітиме — її заклопотаність іншого

порядку! З усього того, що вона казала минулої ночі, складається враження, що це щаслива жінка, якщо не враховувати натяків на негативні сторони її чоловіка. Чужа душа — темний ліс. Навіть те, що Ната не схотіла їхати до Кадіївки, а впросилася до горлівського автобуса може викликати підозру.

Наті хотілося сидіти в автобусі рядом з Вірою. Це саме бажання мали деякі хлопці. Ваня Сухотеплий — єдиний, що зміг потрапити з Підверб'янки на обласну спартакіаду, також розраховував опинитися близько Віри. Приховані почуття не давали йому спокою. Побачивши біля своєї супутниці кадіївську чемпіонку, він збагнув, що справа його безнадійна.

Нарешті довгоочікуваний автобус прибув. Ната з Вірою зручно вмостились і почали негайно вгамовувати голод.

— Аж не хочеться вірити, що спартакіада вже відбулася, — тихенько шепнула Ната. — Я так готувалася до змагань, як до чогось надзвичайного в моєму житті, не із-за слави, а щоб побачити інші місця й інших людей. Скажу тобі правду, Віро, якби я не поквапилася вийти заміж, то виїхала б з Кадіївки кудись подалі, де б мені ніщо не нагадувало отого злиденного, задимленого містечка.

— Що б ти заспівала, якби тобі довелося пожити якийсь час у Підверб'янці? — спитала Віра.

— Усе залежить не від міста, а від того, які люди живуть у ньому, — задумливо мовила Ната. — Уяви моє становище: душа моя рвалася кудись у небо, та тіло надто земне в мене. Залишалося виходити заміж тільки за такого як і я — за шахтаря. На моє щастя трапився саме такий, як мені було потрібно.

— Учора ти казала трохи інакше, — ненароком вихопилося у Віри.

— Я не шкодую, що вийшла заміж не за когось іншого, а за того, хто є тепер моїм чоловіком. Він любить мене і забезпечив матеріально.

Ната усміхнулася так штучно, що обличчя її скривилося, мов від оскоми. Придивляючись уважніше до цієї гарної молодої жінки, у Віри склалося враження, що Ната говорить зовсім не те, що має на думці.

— Якщо не помиляюся, Нато, одного з твоїх залицяльників, поширювача журналів Аркадія Гриву я колись бачила у нашій Підверб'янці. Ти про нього мені раніше розповідала.

— У Підверб'янці? — здивувалася Ната. — Це тип сіренької і мізерної людини.

— Тоді я людей аж ніяк не розумію, — казала Віра. — Я б його зарахувала до інтелігентів.

Ната щільно підсунулась до Віри й ледь чутно сказала:

— Я того Аркадія дуже добре знаю. Найпідлішої людини не знайдеш. Він до того дійшов, що мав намір продати людину за п'ятсот карбованців.

— Невже в наш час можна когось продати чи купити? — поцікавилася Віра. — Кріпацтво скасоване ще в минулому сторіччі.

— Ти послухай, що я скажу, то дивуватися не будеш. У вашому селищі Аркадій надибав свого давнього знайомого Миколу Солода. Ти його знаєш.

— Солода? — навіщось спитала Віра.

— Так, Миколу. У Кадіївці дівчата їли його очима; я теж не відставала від них.

Микола виглядав тоді, ніби казковий принц, був гордовитий і, мабуть, був дуже високої думки про себе, бо на наших дівчат не звертав ніякої уваги. Ми вирішили, що він має якусь дівчину і дали спокій. У Підверб'янці Грива зустрів Солода і якось зумів намовити його позичити на кілька днів п'ятсот карбованців. Микола дав гроші, але Аркадій не тільки не збирався повертати, а мав намір повідомити про це мого чоловіка. Якби він це зробив, то могло б кінчитися дуже погано.

— Для кого, і що ти маєш на увазі?.. — запитала Віра.

— Я багато теревеню, Віро, а ще й досі не сказала тобі, хто мій чоловік. Приховувати вже нема потреби. Мій чоловік працює оперуповноваженим районного відділу державної безпеки. До того ж безпідставно думає, що ми з Миколою приятелюємо. У Миколи щось з минулим не в порядку. Та це не причина. Оперуповноважений може посадовити кого завгодно, а обвинувачення знайдеться потім, — з ревнощами жартувати не можна. Аркадій побоювся розпочинати свою підлу роботу, щоб і його не вплутали, йому кортіло тільки привласнити чужі грошенята. Страх спонукав його побачитись зі мною і все мені розповісти. Я з обуренням сказала йому, що у нього залишився тільки один вихід: повернути Миколі гроші для певності через мене і набрати в рот води, щоб уникнути трагічного кінця. Він послухав моєї поради і віддав мені гроші. Зараз вони лежать у моїй кишені.

— Їхала я на спартакіаду з розрахунком зустрітись з Миколою, але його не було. Єдиний вихід — дістатися до вашої Підверб'янки.

Віра з удаваним спокоєм слухала Нату. Нема сумніву, що ця приваблива молодичка виконує обов'язок далеко не спортовий. У Віри вже не було бажання ні питати, ні казати, чекала під Нати ще чогось приголомшливого.

Автобус сповільнив швидкість і ледве пересувався. Пасажири негайно знайшли причину сповільнення: зграя великих птахів повільно ходила по дорозі і по стерні, мабуть, вишукували колоски, не звертаючи уваги на автобус з смердючим запахом перепаленої бензини. Серед спортсменів знайшлися знавці птахів, від котрих довідалися, що це були дрофи, важкі птахи; вони довго біжать, набирають швидкість поки нарешті зможуть піднятися в повітря.

Минувши птахів, шофер знову набрав швидкість і молодь зараз же повернулася до розмов.

— Віро, як ти дивишся на мій намір зустрітись з Миколою? — запитала Ната.

Віра збентежилась. їй ніяково було за Натану нетактовність. Хотілося відповісти, щоб вона радилась в таких двозначних справах, як відвідини своїх давніх приятелів не з випадковою дівчиною, а з своїм чоловіком.

— Я думаю, що Микола буде дуже радий побачитись з приятелькою. Якщо хочеш, я доведу тебе до Підверб'янки, в тачанці місце знайдеться.

Віра уміло, по-артистичному вдавала безжурну й веселу.

— Чудово, Віро! Мені так сприяють обставини в моїх плянах, — зраділо сказала

Ната.

У Горлівці автобус зупинився перед палацом рад. Пасажири попрощалися й пішли далі шукати транспорт, щоб якось добратися до своїх мешкань.

— А де ж Ваня? — запитала Віра. — Куди він подівся?

Та Ваня нікуди й не дівався. Він стояв на тому самому місці, де висідав з автобуса. Його припущення здійснилося і в другій своїй частині: та кадіївська дівуля причепилася до Віри, як реп'ях. Їй уже чомусь треба бути й у Підверб'янці, — через неї не зміг побути з Вірою насамоті, а потім ще треба чекати на авто в Горлівці. І все через оту Нату, чи як її там звати.

В той час, як Ваня думав куди йому дітися на ці кілька годин, до нього підбігла Віра і порадила не чекати на вантажне авто, переустатковане для возіння підверб'янців до районного центру, а їхати з нею.

— Дядько Трохим вже їде, він нас усіх помістить, — пропонувала Віра.

Сухотеплему знайшлося вигідне місце поряд з великою, вусатою Трохимовою статуєю.

Ініціативу розмови Віра тримала в своїх руках. Вона розповідала про підверб'янських спортсменів, зокрема про багатого на штукарські витівки під час гри Ваню. Якщо йому пощастить добратися до інституту фізичної культури, то з нього буде майстер спорту. Вона навмисне говорила голосно, щоб чув і Сухотеплий.

Спортових розмов вистачило до самої Підверб'янки, поки й не зупинились біля клубу. Головні двері були замкнені. Віра з Натою ввійшли через бічні й опинилися на сцені. Микола вже був у залі і займався своєю роботою.

— Миколо Степановичу, до вас приїхала гостя з Кадіївки! — вигукнула Віра.

Микола кинув малювання й поспішив на сцену, щоб пожати Вірі руку.

— Вітаю з перемогою! — запально казав Микола.

— Ви неухажливий, Миколо. Тут є ще одна чемпіонка, моя приятелька Ната Чайка.

Микола дивився на Нату, що стояла осторонь і усміхалася.

— Яка несподіванка! Що тебе сюди загнало? — з не меншим завзяттям вітав Нату — чемпіонку потиском руки Микола.

— Ви говоріть тут, а я зайду до мами в бібліотеку і зараз повернуся, — сказала Віра й поспішно вийшла.

Ната подала Миколі пакунок з грішми.

— Твій приятель Аркадій Грива повертає тобі його борг й формально дякує. В майбутньому, Миколо, не будь такий нерозважливий. Ця позичка могла наробити тобі дуже багато прикрощів.

— Я це враховував, Нато. Він же міг розуміти мою позичку як хабар чи відкупне. Я б ніколи йому й не уминався.

— Аркадій мав інший розрахунок, та я завадила. Відібрала від нього гроші з наміром побачитися з тобою на спартакіаді. Ти не приїхав і це спонукало мене їхати аж сюди.

— Із-за цього забиватися в таку далечінь? — допитувався Микола.

Ната дивувалася з Миколиної нездогадливості.

— Хіба ти не розумієш, — казала вона, — що зраділа нагоді побачитися з тобою. Більше року минуло, як ти виїхав з Кадіївки. За цей час багато дечого могло статися. Ти мене можеш спитати: а навіщо нам бачитись? Мабуть до цього мене спонукує жіноча цікавість. Нічого не вдієш, я залишаюся сама собою без змін.

Микола погодився з усім, що казала Ната, за винятком її останнього твердження. Цікавість він не виключав, і одночасно ні на мить не забував, що Ната — дружина енкаведиста й агент тієї установи. Чи не з доручення свого чоловіка вона приїхала до колишнього свого коханця? Гроші також можуть бути одним з аргументів з акту обвинувачення. Він розповідав про себе так, як воно було насправді: удень

— копальня, увечері — клуб, громадська робота над плакатами для партійної організації. До пиварні ходить дуже рідко, друзів близьких не має, крім Віри Доценко, з якою тільки сперечається.

Можна було б розповіддю обмежитись, але Ната не задовольнялася, їй треба було знати все докладніше. Тоді Микола взявся розпитувати про те, як складалося її життя, аж поки не прийшла Віра.

— Вибачте за затримку, — казала Віра, знаючи, що Ната і Микола потребували самотності. — Мама цікавилася спартакією, а я й розтеревенилась... Ми так наморилися, що хотіли б уже пообідати й відпочити, а потім знову вдатися в балачки. Я запрошую вас, Миколо, до нашої хати.

Микола рішуче відмовився: він і не голодний, і має пильну працю.

Вдома на Віру й Нату чекала Санька, щоб також привітати дівчат з спортовими осягами в свій спосіб, наваривши вареників і інших їстівних ласощів.

Ната з цікавістю оглядала чисто прибрані кімнати, заставлені хатніми квітами.

Признаюся, Віро, що мені трохи соромно перед тобою, — сідаючи на канапу, зворушливо казала Ната. — Усе, що я розповідала тобі учора й сьогодні — цілковита брехня.

Віра зніяковіла, ніби це вона змусила гостю визнавати свою провину.

— Заспокойся і не турбуй себе зайвими справами,

— радила Віра.

— Їхала я сюди не тільки з розрахунком віддати Миколі гроші, а й винюхати, чи не тримає, бува, його щось тут. Маленька надія додавала мені відваги намовити Миколу на втечу хоч і на край світу. Разом кудись би утекли...

— Це вже належить до пригодицтва, — казала Віра.

— І до криміналістики, — додала Ната. — Микола мені признався, що у нього не вистачило відваги розповісти тобі про своє минуле. Ми довший час романсували, навіть планували одружитися, якби в той час до мене не почав залицятися оперуповноважений Чайка. Його вада — ревність. В той час я вже мала готову кар'єру вистежувача і донощика. Чайка не простив би Миколі його походження, мову і приязнь зі мною. Миколі треба було тікати з Кадіївки, щоб не мати зайвого клопоту, а мені одружитися з Чайкою. Якщо дивитися на нас збоку, то ніби все гаразд, якби він не був

двічі одружений, та ще й дітей мають...

— Ти не побоялася відстати від кадіївців? — спитала Віра.

— Чоловік довіряє мені, а я щось вигадую для виправдання.

— Яка ж була Миколина відповідь на твоє пропонування? — спитала Віра.

Миколі казати нічого; я й без слів усе розумію. Я впевнена, що Микола ніяких почуттів до мене не має, а коли хочеш знати про моє серце, то я теж не дуже залюблююся. Мені так оприкріли злидні, що я на чоловіків тепер дивлюсь як на істот, що повинні створювати відповідні життєві умовини своїм дружинам і дітям.

— Виявляється, що ти протягом двох днів змінила погляди і переоцінку.

— Не вимагай від мене послідовності... і прошу не гніватись...

Ната підвелася, поправила на собі жакетку, вирівняла спідничку.

— Віро, допоможи мені якось добратися до станції.

— Завтра ранком до Горлівки ітиме пасажирське авто.

— Мені конче потрібно сьогодні.

Ніякі поради відмовитися від такого недоцільного наміру Нату не переконували. Іншого виходу не було, як телефонувати до начальника транспортного відділу й уклінно просити, щоб прислав підводу.

А за півгодини Віра з Натою обнялися й попрощалися востаннє. Усе це здавалося надто нереальним, починаючи з Нати, призвідниці власної трагедії; було жаль тієї молодички.

Микола здивував Віру мовчанкою. Про свою кадіївську приятельку він за рік і словом не промовився. Віра розуміла чому, адже й сама не дуже вдається в розмови про свої почуття до Светікова.

У клубі Віра уникала розмови, пов'язаної з Натиними відвідинами, трималася осторонь, щоб не викликати у нього обнадійливих думок. В той час Микола терпеливо чекав відповідної нагоди, щоб почути від Віри єдине невелике слово, котре вирішить їхню спільну долю.

Одного ясного ранку Микола побачив Вірину постать, схопився й хутко пішов їй назустріч. Віра здогадувалася про його намір і зупинилась. "Що він скаже?" — думала вона.

Микола нічого не казав. Він підійшов до Віри якнайближче, міцно прижав до себе й поцілував.

— Ходім до твоєї мами, — сказав він, тримаючи дівчину за руку.

У клубі вони вперше почувалися переможцями у любовному змаганні. Учорашня спартакіяда для Віри втратила свою звабу. Починалося щось інше, поважніше.

Частенько, головним чином ночами, гуркотіли на вулицях авто, іноді особові, іноді вантажні — вивозили до Горлівки арештованих людей. Ніхто не знав, кого і за що забирають. Страх обгорнув усе селище.

Чуття підказувало Миколі Солодові, що треба тікати, бо швидко черга на арешт прийде і до нього, але розум стримував. Куди б не виїхав, де б не опинився, його скрізь будуть перевіряти. Тоді Рябов напише таку характеристику, що зразу зарахують до

ворогів народу. До того, Микола не міг з'ясувати остаточно Віриного ставлення. Якщо тікати, то разом, адже вони вже дуже близькі друзі. Віра останнім часом дуже змінилася, її турбував непевний стан. Всі троє зустрічалися в клубі, розмовляли, але ніхто з них не натякнув про систематичне хапання людей, ніби про арешти нічого не знають, все так має бути.

Вірини нерви такої удаваності не витримали. Енкаведисти заарештували старого члена партії, начальника партизанського загону, що боровся за радянську владу проти всіх: гетьманців, петлюрівців, німців, махновців — завідувача підверб'янської копальні Федюкова. Дівчина, либонь, злякалася того, що між Федюковим і її батьком дуже маленька відстань. Сьогодні забрали завідувача, а завтра можуть приїхати по головного інженера. Віра тулилася до матері, істерично запитувала: що робити?

Відколи між матір'ю й донькою розпочалися відверті розмови, Віра знала як її батько перекинувся з національних позицій на комуністичні. Знала, що батьки за молодих років належали до студентського гуртка під керівництвом адвоката Миколи Міхновського. Мати розповідала кілька епізодів з-перед революційного життя української громади Харкова і ролю Міхновського, як і ролю Артема — Сергеева в перетягуванні інженера Доценка на комуністичні рейки. Батько був відданий комуністичній ідеології, але не мати.

Федюкова заарештовано не за якусь провину перед партією, а тому, що цей арешт мав бути корисним головному інженерові Доценкові.

Видобуток вугілля занепадав; причиною цього лиха було те що, з тресту Донвугілля на кожний наступний місяць надходив підвищений плян, а постачання лісу, технічного устаткування, харчів коням і людям провадилося з перебоями. Інженер Доценко був упевнений, що Федюков міг би працювати краще, якби він не розтовстів і зледащів, звик довгими роками поводитися в копальні, як у власному господарстві, ігноруючи того, хто відповідає за видобуток вугілля, і що з тією особою рахуються скрізь, навіть у Москві. Федюков з цим не рахувався — своїм ставленням до інженера Доценка ображав його.

Доценко, раніше, ніж зважитися на те, щоб зробити з Федюкова козла спокути, все добре обміркував і передбачив наслідки свого вчинку. Він не забував, що Федюков мав в обласних установах і НКВД своїх друзів, вони намагатимуться захистити його. Іншого виходу інженер не знаходив. Треба показувати свою рішучість і принциповість, якщо не хочеш сам опинитися у Караганді чи Воркуті.

Федюков був першою жертвою інженера Доценка, але не останньою.

На домагання Ольги Павлівни в домі Доценків почали готуватися до п'ятдесятиліття Юліяна Адріановича, перенесеного з осені на весну.

На родинне свято приїхав син Вячеслав з дружиною Женею і їхньою дитиною Андрійком.

Справляли уродини в неділю. На урочистому прийнятті до Доценків прибуло все селищне начальство на чолі з товаришем Рябовим. Був і новий завідувач копальні, висуванець, недавній десятник з Рутченківського району Іцик Рискін. Очевидно він там

чимось відзначився. Інженер Доценко був задоволений новим завідувачем і свою до нього прихильність уже не раз підкреслював прилюдно.

Після прийняття Юліян Адріянович розмовляв у своєму домашньому кабінеті з сином — хотів від нього дізнатися, що діється у їхніх краях і чого можна сподіватися.

В розмові батька вразило те, що син вважав Сталіна злочинцем, а інших його співпрацівників лакеями, нікчемами, гидотою. Батько з сином запекло сперечалися, один одного обвинувачували в зраді, в запродавстві.

Ранком вся родина попрощалася, не згадуючи минулу ніч. Вячеслав з своєю родиною поїхав додому до Дніпропетровського, а Юліян Адріянович негайно пішов у контору до свого службового кабінету. Нічні суперечки ні на хвилину не давали йому спокою. Він був упевнений, що в цей небезпечний час ніхто не наважиться говорити відверто, і мимоволі дійшов до остаточного висновку, що Вячеслав батька провокував. Мине день-два і про їхню суперечку знатиме НКВД. Та чи захоче Вячеслав доповісти об'єктивно, чи не припише він усе, що казав сам, батькові? А якщо Вячеслав і не провокатор, то він запеклий ворог партії. Невже Юліян Адріянович свої родинні стосунки вважатиме головнішими за інтереси партії і промовчить про ворога народу?

Інженер Доценко взяв у секретарки друкарську машинку, замкнувся у кабінеті й щось там повільно стукотів.

Наступного вечора секретарка Улита знайшла свою шкільну подругу на спортовому майдані й після загальної розмови несподівано для Віри запитала, чи любить вона свого брата?

Під присягою Віра довідалася від неї, що батько на Вячеслава написав донос. Спочатку Віра обурилася на Улиту, назвала її пліткаркою, але незаперечні факти її таки переконали, що батько дійсно зрадив сина.

Того ж вечора Віра сказала матері, що негайно їде до брата попередити його про можливий арешт, а також порадитися з ним, як їм тепер ставитися до батька.

Віра вибралася в дорогу ніби випадково; що вона їде до Харкова дещо купити, приховуючи дійсну причину подорожі. Так домовилися з матр'ю.

Повернулася Віра з подорожі, вщерть наповнена ненавистю до свого батька. Вона вже нічим не могла допомогти своєму братові — Вячеслава вже було заарештовано.

З неймовірним душевним болем пішла Віра до контори, щоб повідомити батька про злочин; заподіяний синові.

— Вячеслава вже нема... Ви його знищили!.. Його заарештували... — стримуючи сльози й гнів, казала Віра батькові, що сидів за столом і тупо дивився на доньку. — А тепер спокутуйте вашу вину!

Віра хутко вийшла з батькового кабінету, стримуючи перед людьми емоції.

Інженер Юліян Адріянович Доценко додому не повернувся.

Ранком стало відомо, що його знайшли в кабінеті непритомного. Офіційно повідомлялося, що інженер мав серцеву атаку.

Слідчий розпитував Віру, про що вони розмовляли під час її відвідин. Донька запевняла, що вони говорили про її майбутнє...

Родина Доценків перестала існувати. Негайно приказали звільнити квартиру для нового інженера. З роботи Віру з матір'ю ще не виганяли, вони зразу ж перейшли на спосіб життя рядових службовців. Санька пішла працювати до копальні відбірницею породи, жила разом з Доценками і надалі залишалася членом родини.

Віра з Миколою вирішили зареєструвати в селищній раді свій шлюб, і того ж дня, за жартівливим висловом їхньої матері Ольги Павлівни, вирушили у весільну подорож шукати собі місця під сонцем сталінсько-більшовицької конституції.

В Ставрополі вони найнялися працювати чорноробами на будівництві студентського гуртожитку. Перебули там зиму, а навесні завербувалися їхати до Каспійського моря ловити рибу.

Філадельфія, 1964-1972 р.

АВТОР ПРО СЕБЕ

Уперше я побачив світ у промисловому місті Костянтинівці, на сході України, що тепер та частина називається Донбасом.

Батько мій — Андрій Гайворонський походив із села Ямполя з-над берега річки Сіверський Дінець, а мати — Параска, з дому Ілляшенко — десь із Сумщини, там батько її був лісничим.

Жилось батькам моїм досить сутожно. Батько все своє життя працював на пляшковому заводі машиністом парової машини, що урухомлювала варстати і давада електрику. А мати порала та виховувала нас, дітей. Було нас дванадцятро, але четверо померло малими. Решта ж, усі дорослі, жили до другої світової війни.

Учитись почав я з шести років у старого батькового приятеля — дядька Федора Китаєва. Він за рік навчив мене вільно читати й писати.

Мені хотілось ходити до школи. Але туди приймали з восьми років. І мати вдалася на хитрощі. Вона позичила у своєї сестри метрику її сина Павла Черненка, що був старший за мене на три роки, і з тією метрикою мене прийняли до школи під чужим прізвищем.

Ошуканство таки викрилось, але не зразу, а за кілька місяців. Плакала перед учителькою мати моя, плакав я, поки зрештою учителька Олімпіада Євпіфанівна не дозволила мені вчитись далі, уже під моїм справжнім прізвищем. І я раптом із найстаршого віком Павла Черненка перетворився на наймолодшого в школі Василя Гайворонського.

Провчився в заводській школі чотири роки, кінчив її 1917 року, на початку революції, запевняючи, що з мене можуть бути люди. Мати обіцяла порадитись із батьком.

Але рада їхня кінчилась нічим, адже вирувала революція, люди мітингували, ходили з червоними прапорами, співали революційних пісень. А потім і розпочалась війна; біла армія, червона, українська, німецька, махновська — все мінялось, переливалось і перелицьовувалось, бої, похорони, розстріли, відступи, наступи, — так до 1921 року, поки остаточно не вкорінилась советська влада.

Саме в голод 1922 року я пішов на скляний завод працювати. Голод і тиф якось пережили, життя потроху унормовувалось і я захопився книжками, хоч і до того часу перечитував усе, що трапляло під руку.

У місті була велика бібліотека, якою керував Фелікс Ковалевський, що уже тоді писав нариси, а згодом з нього зробився цікавий письменник. Крім багатьох оповідань, написав він великий роман "Гута", що друкувався в "Забої" і "Літературному Донбасі". Але цілком роман той видрукуваний не був, а автор зник під час репресій, мабуть, загинув, як і багато письменників Донбасу.

Учивсь я в гуртку самоосвіти при тій бібліотеці, мріючи разом з такими, як і я, молодими людьми про вищу освіту, готувалися ми для вступу в інститут.

Але крім навчання, мене опанувала ще одна пристрасть. За порадою Фелікса Ковалевського, я почав писати оповідання. Напосіла на мене ця небезпечна пристрасть 1925 року.

Писав багато, легко, сюжетів мені ніколи не бракувало і своє писання надсилав до редакцій газет "Молодий шахтар" і "Кочегарка" та журналу "Забой", де мої оповідання охоче вміщали.

Редакції цих видань знаходилися в округовому місті Бахмуті, перейменованому на Артемівське, в 25 верстах від моєї Костянтинівки.

Цілком зрозуміло, я відвідував ті редакції, і в "Молодому шахтарі" познайомився, а пізніше й міцно здружився з початкуючим письменником Григорієм Баглюком, недавнім шахтарчуком. За кілька років після нашої першої з ним зустрічі він уже відігравав поважну роль в українізації Донбасу і за це загинув.

Там, у Бахмуті, ще 1924 року утворилася Спілка письменників "Забой", якою довгий час керував Олексій Селивановський. До тієї Спілки прийняли й мене.

Мій друг, Григорій Баглюк, поїхав до московського інституту журналістики, а за рік помандрував слідком за другом і я. Прийняли мене до літературного відділу вищого мистецько-технічного інституту.

Григорій Баглюк студіював журналістику не повних два роки, потім його виключили з інституту за антисталінські виступи й спровадили служити в армії. Я ще залишався в Москві.

А тоді вже в Донбасі розгортались незабутні події, цю зрусіфіковану промислову частину України упевнено й рішуче опановувала українська культура. Адже зросли нові українські кадри, виховані в місцевих школах та інститутах. Тоді вже прибувала робоча сила не з Росії, а з українських сел, переважно молодь. Вона потребувала своєї газети, театру, книги, лекції рідною мовою.

Цей історичний процес українізації Донбасу знайшов жваву підтримку в культурних колах столиці. У країну чорного золота їхали мистці, письменники, інтелігенція усіх галузів культури, читали лекції, влаштовували літературні вечори, утворювали різні гуртки, керували ними. Українська мова голосно зазвучала в містах і селищах.

Тоді ж, під час українізації Донбасу, із Києва переїхав у Бахмут відомий

письменник Іван Ле. Він очолив Спілку письменників "Забой" і взявся за її українізацію, за об'єднання українських літературних сил.

Собі на помічника і заступника Іван Ле покликав із Харкова Григорія Баглюка, який пізніше редагував "Забой" та "Літературний Донбас", уже цілком зукраїнізувавши їх. Секретарем і мовним редактором був Юліян Западинський, дуже корисна українській справі людина, киянин, що приїхав у Донбас разом з Іваном Ле. Під час розгрому українського руху в Донбасі Юліян Западинський зник.

Я ще вчився в Москві, але переконувався, що марную час. Починалася сталінська доба з її індустріалізацією і нищенням "класових ворогів". Викладачі читали лекції обережно, сухо, боячись власної думки, ховалися за цитати авторитетів. Історія народів, культури, мистецтва, літератури розглядалися під аспектом прояву боротьби класів.

Я таки не витримав, залишив інститут з третього курсу, щоб уже ніколи туди не повернутись.

А повернувся до Костянтинівки, знову почав працювати на скляному заводі — різав скло. Це був кінець 1929 року.

Але робітнича кар'єра моя швидко закінчилась. Іван Ле мусів поїхати на довгий чав до Узбекистану, збирати матеріал до другого тому свого "Роману Міжгір'я", Григорій Баглюк мав редагувати журнал "Забой" і керувати літературною організацією, а мою кандидатуру вони обрали на Баглюкового заступника.

І я погодився. Чотири роки ми з Баглюком провадили тяжку працю. Майже в кожному місті і багатьох селищах виникли гуртки "Забою", що склалися з молоді, яка цікавилась літературою. Ними треба було керувати, допомага[™], доводилось комусь із нас двох завжди кудись їхати.

Наш двотижневий, на сорок вісім сторінок, ілюстрований журнал "Забой", що вже друкувався виключно українською мовою, мав наклад 32.000 примірників. А потім цей журнал перетворили на місячник "Літературний Донбас". Містили ми твори не лише своїх донбасівських письменників. Навіть М. Скрипник, тодішній нарком освіти, іноді вважав за потрібне свої статті друкувати не в Харкові, а в нашому журналі.

Літературному рухові, пов'язаному з українізацією Донбасу, я приділяю в цьому листі багато місця, бо віддав йому кілька років свого життя, і праця та вирішила мою долю. У Москві я оповідань не писав. Не мав часу. Та й дивився на все своє писання іншими очима. Я відчував потребу й силу в собі дати щось більше, значніше. І 1930 року, прицюючи в редакції "Забою", я вирішив написати повість про молоде покоління шахтарів, що прибувало з українських сел. Я взяв довготривалу відпустку, жив у шахтарських селищах, працював у вибої, рубав вугілля і вивчав побут. А потім виникла повість "Розминовка". Вона друкувалася в "Забої" і харківському журналі "Гарт". Друга частина цієї повісті друкувалася в журналі "Літературний Донбас", а обидві разом склали книжку "Пугачівська рудня". Цю книжку видало 1933 року Державне Видавництво України у Харкові. Але на книжковий ринок вона не потрапила, була конфіскована в зв'язку з розгромом літературного руху Донбасу. Тоді ж конфіковано і

книжку Григорія Баглюка, яка щойно вийшла друком. На жаль, назву її не пам'ятаю.

На кінець 1933 року, чи початок 1934 року, у нас в Донбасі мав відбутися з'їзд письменників. Але ні мені, ні Баглюкові, ні комусь іншому з українських письменників бути на ньому не довелося. Кружляли чутки, що Москва проектує формальне приєднання Донбасу до Росії, а тому можна сподіватись репресій проти всього, що українське.

І цей сподіваний наступ почався з того, що одного дня ГПУ закрило полоотнищами машини, на яких друкувався "Літературний Донбас", присвячений з'їздові, поставило біля машин оброєну охорону, а вже вночі почались арешти. Арештовано лише кілька душ, в тому числі Баглюка і мене. А решту письменників узяли під догляд. Звичайно, хто мав можливість, то повтікали.

І в такий спосіб, позбувшись українців, купка росіян письменників П. Беспощадний, П. Северов, П. Чебалін захопила журнал у свої руку, зрусифікувала його, назвавши вже по-російському "Литературный Донбас" і видають вони його до цього часу.

За чудо можна вважати, що змогли пережити те лихоліття і згодом прицювати в літературі Кость Герасименко, М. Упеник, М. Рудь, М. Ткач, а може й ще хтось із донбасівців.

А кільканадцять душ талановитих людей у розквіті творчих сил зникли, як і не було їх. Баглюка заслано на Воркуту і там його розстріляно в березні 1938 року. Микола Соболєнко гинів теж на далекій півночі. Загинув і чудесний майстер вірша Василь Іванів — Краматорський, не чути вже Ф. Ковалевського, Юліяна Западинського, Івана Ткаченка. Оце недавно київська "Літературна Україна" повідомила, що реабілітовано посмертно нашого донбасівця — грека за походженням — Г. Костоправа. Але та реабілітація рівнозначна черговій компромітації імен, до яких люди ставляться з пошаною. Я був би засмучений, якби дізнався, що реабілітовано Григорія Баглюка.

Мені після в'язниці довелося їздити, змінювати міста й республіки, щоб знову не опинитись у державних лабетах. У Ставрополі, на північному Кавказі, я ходив із скринєю по вулицях, як скляр, вставляв шиби, на Каспійському морі два роки ловив рибу для дагестанського рибтресту, у Слов'янську працював вантажником.

Так до другої світової війни. І лише під німецькою окупацією я знову почав писати оповідання. Друкував їх у "Львівських Вістях", у "Краківських Вістях", у деяких берлінських газетах.

Але жодного оповідання, що писав їх ще юнаком, і з тих, що писав під час війни, у мене не залишилось. І дуже шкодую. Вони ж бо свідки і наслідки пережитого, вони ж моя автобіографія.

В одному німецькому селі південної Баварії, під Альпами, уже після війни мені довелося ще раз міняти прізвище. На нас, втікачів, почали полювати репатріаційні комісії чи місії. Представники советської влади їздили по селах і за своїм списком вимагали ворогів народу. І я попросив люб'язну секретарку бюргермайстра, щоб вона змінила у моєму прізвищі деякі літери. Це вона, хоч і не без страху, зробила. І я заходив до канцелярії бюргемайстра Гайворонським, а вийшов Гайдарівським.

Та на цю наївну підробку я не дуже покладався, удень тримався села осторонь, вештався з другом волиняком лісами. Він шукав гриби, а я тоді написав повість "Ще одно кохання". Вона друкувалася в газеті "Свобода", що видається в ЗДА, де тепер я зупинився.

Приїхав сюди я в грудні 1949 р. виснажений фізично, а головне психічно, тяжко тисло все пережите раніше. Та поволі врівноважився духовно та у вільний від заробітчанства час пишу. Тут я написав кілька речей, три з яких є в цій книжці. Цього ж, 1962-го року Об'єднання Українських Письменників "Слово" видало книжкою повість "Заячий пастух".

Василь Гайдарівський Серпень, 1962 р.